

**DERDAHING BATOS PARAGATAMA WONTEN ING NOVEL
“RANGSANG TUBAN” ANGGITANIPUN PADMASUSASTRA
*Satunggaling Kajian Psikologi Sastra***

SKRIPSI

Dipunaturaken dhateng Fakultas Bahasa dan Seni
Universitas Negeri Yogyakarta
Minangka Jejangkeping Pandadaran
Anggayuh Gelar Sarjana Pendidikan

Dening:
Rizka Astri Hidayah
10205244073

**PROGRAM STUDI PENDIDIKAN BAHASA JAWA
JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA
2014**

PASARUJUKAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Derdahing Batos Paragatama Wonten Ing Novel*
“*Rangsang Tuban*” *Anggitanipun Padmasusastra (Satunggaling Kajian Psikologi*
Sastra) menika sampun pikantuk palilah dening pembimbing kangge
dipunujekaken wonten salebeting pendadaran.

Yogyakarta, 4 Mei 2014

Pembimbing

Dra. Sri Harti Widyastuti, M. Hum

NIP. 19621008 198803 2 002

PANGESAHAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Derdahing Batos Paragatama wonten ing Novel Rangsang Tuban Anggitanipun Padmasusastra* menika sampun dipunandharaken wonten salebeting pendadaran wonten ing sangajengipun *dewan penguji* rikala tanggal 3 Juni 2014 saha dipuntetepaken lulus.

DEWAN PENGUJI

Asma	Jabatan	Tanggal
1. Drs, Hardiyanto, M.Hum.	Ketua Penguji	18-6-2014
2. Sri Hertanti Wulan, M.Hum.	Sekretaris Penguji	18-6-2014
3. Drs. Afendy Widayat, M.Phill.	Penguji I	13-6-2014
4. Dra. Sri Harti Widyastuti, M.Hum.	Penguji II	16-6-2014

Yogyakarta, Juni 2014

Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Yogyakarta

Dekan,

Prof. Dr. Zamzani, M.Pd.

NIP.19550505 198011 1 001

WEDHARAN

Ingkang tandatangan wonten ing ngandhap menika, kula:

Nama : Rizka Astri Hidayah
NIM : 10205244073
Program Studi : Pendidikan Bahasa Jawa
Fakultas : Fakultas Bahasa dan Seni

ngandharaken bilih karya ilmiah menika asil panaliten kula piyambak. Samangertos kula, karya ilmiah menika boten ngandhut materi ingkang kaserat dening tiyang sanes, kajawi perangan-perangan tartamtu ingkang kula pendhet sarana kangge dhasar panyeratan kanthi nggatosaken tata cara lan paugeran panyeratan karya ilmiah ingkang umum.

Seratan ing wedharan menika kaserat kanthi saestu. Menawi kasunyatanipun kabukten bilih wedharan menika boten leres, bab menika dados tanggel jawab kula pribadi.

Yogyakarta, 5 Mei 2014

Panyerat,

Rizka Astri Hidayah

10205244073

SESANTI

وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ، فَاعْبُدْهُ
وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿١٢٣﴾

Dan milik Allah meliputi rahasia langit dan bumi, dan kepada-Nya segala urusan
dikembalikan. Maka sembahlah Dia dan bertawakkal-lah kepada-Nya. Dan
Tuhanmu tidak akan lengah terhadap apa yang kamu kerjakan.
(Q.S Huud: 123)

PISUNGSUNG

Kanthi ngucap syukur Alhamdulillah dhumateng ngarsanipun Allah SWT, skripsi
menika kula pisungsungaken dhateng ibu, ibu, ibu, saha bapak ingkang sampun
paring panjurung, donga pangestu, saha sih katresnanipun

PRAWACANA

Alhamdulillah wasyukurillah tansah konjuk dhateng ngarsanipun Allah SWT ingkang sampun paring rahmat saha hidayah dhateng panyerat satemah saged mujudaken skripsi kanthi irah-irahan “*Derdahing Batos Paragatama wonten ing Novel Rangsang Tuban Anggitanipun Padmasusastra (Satunggaling Kajian Psikologi Sastra)*” menika kanthi lancar saha boten wonten perkawis ingkang dados reribeting lampah. Skripsi menika dipunserat kangge njangkepi salah satunggaling sarat pikantuk gelar Sarjana Pendidikan.

Panyeratan skripsi menika saged kawujud inggih amargi wontenipun panyengkuyung saking mapinten-pinten pihak. Awit saking menika, panyerat ngaturaken agunging panuwun kanthi tulus dhateng pihak-pihak ing ngandhap menika.

1. Bapak Prof. Dr. Rochmat Wahab, M. Pd, M. A, minangka rektor Universitas Negeri Yogyakarta.
2. Bapak Prof. Dr. Zamzani, M. Pd minangka dekan Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta.
3. Bapak Dr. Suwardi, M. Hum minangka kepala jurusan Pendidikan Bahasa Daerah.
4. Ibu Dra. Sri Harti Widyastuti, M. Hum minangka dosen pembimbing ingkang sampun paring bimbingan kanthi tliti saha sabar sakdangungipun panyerat nyerat skripsi menika.
5. Ibu Venny Indria Ekowati, S. Pd, M. Litt minangka dosen penasehat akademik ingkang sampun paring nasehat, bimbingan, dukungan saha dorongan dhateng panyerat.
6. Bapak saha ibu dosen jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring ilmu saha *pembelajaran* dhateng panyerat sakdangunipun kuliah wonten ing kampus Universitas Negeri Yogyakarta menika.
7. Tiyang sepuh kekalih, Bapak Amir Fatah saha Ibu Lili Wuryanti ingkang sampun paring donga, dorongan, semangat saha dukungan kanthi *materiil*

saha *moriil* dhateng panyerat saengga saged mungkasi panyeratan skripsi mliginipun, saha kuliah wonten ing kampus ungu menika umumipun.

8. Mas saha adik-adik ingkang kula tresnani, Mas Hafidz, Dik Ibnu, saha Dik Yanu. Kulawarga ingkang sampun paring dukungan Pakdhe Joko, Budhe As, Mbak Tyas, Mas Ryad, simbah, tante, om, saha sedaya kulawarga ingkang boten saged kula sebataken setunggal-setunggal ingkang sampun paring donga pangestu, panyengkuyung, semangat saha dukungan kanthi *materiil* saha *moriil* dhateng panyerat.
9. Kanca-kanca Pendidikan Bahasa Daerah angkatan 2010 mliginipun kelas H ingkang sampun paring *motivasi*, semangat, keakraban, *kenangan* saha raos *persaudaraan* dhateng panyerat sakdangunipun ngangsu kawruh wonten ing jurusan PBD menika.
10. Sedaya pihak ingkang sampun paring panyengkuyung.

Pungkasanipun, panyerat sadar bilih karya tulis menika taksih tebih saking sampurna, satemah panyerat ngajengaken kritik saha saran ingkang mbangun kangge sampurnaning karya tulis menika. Matur nuwun.

Yogyakarta, 5 Mei 2014

Panyerat

Rizka Astri Hidayah

10205244073

DAFTAR ISI

IRAH-IRAHAN	i
PASARUJUKAN	ii
PANGESAHAN	iii
WEDHARAN	iv
SESANTI	v
PISUNGSUNG	vi
PRAWACANA	vii
DAFTAR ISI	ix
DAFTAR TABEL	xiii
DAFTAR LAMPIRAN	xiv
DAFTAR CEKAKAN	xv
SARINING PANALITEN	xvi
BAB I PURWAKA	1
A. Dhasaring Panaliten	1
B. Underaning Perkawis	5
C. Watesaning Perkawis	6
D. Wosing Perkawis	6
E. Ancasing Panaliten	7
F. Paedahing Panaliten	7
G. Pangertosan Istilah-istilah	8
BAB II GEGARANING TEORI	12
A. Psikologi Sastra	12
B. Novel	13
C. Novel <i>Rangsang Tuban</i>	17
D. Penokohan/ paraga	19
E. Konflik/ derdah	22
F. <i>Psikologi Analitis</i> Carl Gustav Jung	24
G. Nalaring Pikir	31
H. Panaliten ingkang Jumbuh	32

BAB III CARA PANALITEN	34
A. Pendekatan Panaliten	34
B. Data saha Sumber Data	34
C. Caranipun Ngempalaken Data	36
D. Pirantining Panaliten	37
E. Caranipun Nganalisis Data	43
F. Caranipun Ngesahaken Data	44
BAB IV ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGIPUN	45
A. Asiling Panaliten	45
1. Sinopsis novel <i>Rangsang Tuban</i> anggitanipun Padmasusastra...	46
2. Derdah batos paragatama ing novel <i>Rangsang Tuban</i> anggitanipun Padmasusastra	49
B. Pirembagan	56
1. Wujud Derdah Batos ingkang Dipunlampahi Paragatama	56
a. Ajrih Menawi Bab ingkang Boten Sae Badhe Kaleksanan ...	57
b. Boten Karsa Memungsuhan Kaliyan Sedherekipun Piyambak.....	60
c. Derdah Antawisipun Kekajengan saha Kasunyatan	62
d. Pisah Kaliyan Tiyang ingkang Dipuntresnani	65
e. Mangu-mangu Menawi Badhe Medharaken Raos	66
f. Boten Saged Kesupen Kaliyan <i>Masa Lalu</i>	70
g. Boten Sarujuk Kaliyan Pamanggihipun Tiyang Sanes	73
h. Kingkin Kaliyan Takdir Ingkang Dipunlampahi	75
i. Bingung Kaliyan Kedadosan Ingkang Dipunlampahi	77
j. Boten Remen Kaliyan Udakawimba	80
k. Ajrih Kaliyan Kedadosan Ingkang Dipunlampahi	83
l. Ajrih Menawi Boten Angsal Pangapunten Saking Dewa	85
2. Faktor ingkang Mangaribawani Derdah Batos Paragatama	86
a. Lelampahanipun Warsakusuma ingkang boten kados adat sabenipun	87
b. Ajrih Dhateng Kedadosan Ingkang Dereng Mesthi	

Kalampahan.....	88
c. Welas Dhateng Para Abdi/ Rakyat Saha Rayinipun	90
d. Boten Rumaos Nglampahi Dosa Balela Kados Ingkang Dipuntuduhaken Dening Warsakusuma	91
e. Dipundhawuhi kesah Saking Nagari Tuban	93
f. Boten Ngandharaken Kawontenan Sakleresipun Saking Awal.....	94
g. Ngurmati Paraga Sanes	96
h. Gadhah Pamanggih Piyambak	97
i. Takdir Ingkang Tansah Boten Jumbuh Kaliyan Ingkang Dipunkersakaken	97
j. Katilar seda dening tiyang ingkang dipuntresnani	100
k. Tresna Sanget Kaliyan Garwanipun	101
l. Ngajengaken Menapa Ingkang Dereng Mesthi	103
m. Statusipun Udakawimba minangka putra kewalonipun	104
n. Wontenipun Barisan Perusuh	106
o. Dereng Pikantuk Sasmitaning Dewa	108
p. Gagalipun Paraga Nalika Jumeneng Ratu Ing Tuban	109
q. Dereng Mangertos Menapa Maksud Saking Kedadosan Ingkang Dipunlampahi	110
3. Caranipun Paragatama Kangge Mungkasi Derdah Batos Ingkang Dipunlampahi	111
a. Nrima	112
b. Pasrah Dhateng Kawontenan	113
c. Nyuwun Pirs dhateng kyai patih bab menapa lepatipun ...	119
d. Medharaken Raos	121
e. Badhe Nganyut Tuwuh	124
f. Pados Kejelasan Kabar Babagan Kawontenaning Nagari Tuban Sakleresipun	125
g. Badhe Nyirnakaken Udakawimba	126
h. Dhawuh Dhateng Para Abdi Kangge Madosi Udakawimba..	128

i. Nyuwun Pirsu Dhateng Bupati Sinten Ingkang Dados Gegununging Kraman	129
j. Mimpin Perang	130
k. Kabur/ lolos Saking Paprangan	132
l. Semadi	133
m. Pados Kejelasan Babagan Menapa Karsanipun Prajurit Rawuh Dhateng Guwa Patapanipun	134
n. Namung Kendel Nggatosaken	136
o. Paring <i>Solusi</i> Ingkang Beda Kaliyan Paraga Sanes	139
BAB V PANUTUP	142
A. Dudutan	142
B. Pamrayogi	145
C. <i>Implikasi</i>	145
KAPUSTAKAN	147
LAMPIRAN	148

DAFTAR TABEL

		Kaca
Tabel 1	Fungsi jiwa menurut Jung (lumantar Yusuf, Syamsu, 2011: 75)	26
Tabel 2	Tipologi kapribadhen miturut Jung (lumantar Yusuf, Syamsu, 2011: 78)	27
Tabel 3	Data wujud derdahing batos paragatama wonten ing novel <i>Rangsang Tuban</i> anggitanipun Padmasusastra	38
Tabel 4	Data faktor ingkang mangaribawani derdahing batos paragatama wonten ing novel <i>Rangsang Tuban</i> anggitanipun Padmasusastra	39
Tabel 5	Data caranipun paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi wonten ing novel <i>Rangsang Tuban</i> anggitanipun Padmasusastra	41
Tabel 6	Wujud Derdah Batos Paragatama ing novel <i>Rangsang Tuban</i>	51
Tabel 7	Faktor Ingkang Mangaribawani Wontenipun Derdah Batos	53
Tabel 8	Cara Paragatama Anggenipun Mungkasi Derdah Batos	55

DAFTAR LAMPIRAN

		Kaca
Lampiran 1	Sinopsis cariyos novel <i>Rangsang Tuban</i> anggitanipun Padmasusastra	148
Lampiran 2	Data wujud derdahing batos paragatama wonten ing novel <i>Rangsang Tuban</i> anggitanipun Padmasusastra	152
Lampiran 3	Data faktor ingkang mangaribawani derdahing batos paragatama wonten ing novel <i>Rangsang Tuban</i> anggitanipun Padmasusastra	168
Lampiran 4	Data caranipun paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi wonten ing novel <i>Rangsang Tuban</i> anggitanipun Padmasusastra	197

DAFTAR CEKAKAN

Kj. : Kajugar
Ks. : Kasil
Sub. : Subjektif
Obj. : Objektif

**DERDAHING BATOS PARAGATAMA WONTEN ING NOVEL
“RANGSANG TUBAN” ANGGITANIPUN PADMASUSASTRA**

Satunggaling *Kajian Psikologi Sastra*

Dening : Rizka Astri Hidayah

NIM : 10205244073

SARINING PANALITEN

Panaliten menika gadhah ancas kangge ngandharaken wujud derdah batos ingkang dipunlampahi paragatama, faktor ingkang mangaribawani, saha cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batos wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra kanthi ngginakaken teori *psikologi analitis* Carl Gustav Jung.

Panaliten menika kalebet panaliten *deskriptif*. Sumber data ingkang dipunginakaken inggih menika teks novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra ingkang ngrembag babagan wujud derdah batos, faktor ingkang mangaribawani saha caranipun paragatama mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi. Data dipunkempalaken mawi cara maos saha nyerat. Piranti panaliten ingkang dipunginakaken inggih menika kartu *analisis* data. Panaliti anggenipun nganalisis ngginakaken kartu *analisis* data, cara ngesahaken data ing panaliten menika mawi teknik *analisis semantis* lan *reliabilitas intra-rater* inggih menika maos saha nliti subjek panaliten kanthi dipunambal-ambali dumugi pikantuk data ingkang *konsisten*, sarta *reliabilitas interrater*, inggih menika ngrembag asiling panaliten menika kaliaan dosen saha kanca ingkang kagungan seserepan bab *psikologi sastra*.

Asiling panaliten nedahaken bilih: (1) panaliten menika manggihaken wujud derdahing batos, faktor ingkang mangaribawani, saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos ingkang dipunlampahi paragatama, (2) *arah penyesuaian* paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra kedadosan *penyesuaianipun* kajugar inggih menika paragatama boten saged ngimbangaken pamanggih saha pangraosipun. Bab menika dados perkawis ingkang asring dipuntliti saha dipungarap wonten ing karya sastra kadosta novel *Rangsang Tuban*, (3) paragatama novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra inggih menika Warihkusuma, pamanggihipun langkung kathah dhateng arah *subjektif* (dhiri piyambakipun), (4) sakabehing derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusumasaged dipunpungkasi dening piyambakipun. Wonten ing pungkasan cariyosipun, Warihkusuma gesang kaliyan garwanipun ingkang dados raja putri wonten ing kerajaan Banyubiru, dene kerajaan Tuban menika dipunpimpin dening putranipun inggih menika Udakawimba ingkang sampun palakrama kaliyan Rara Sendhang.

BAB I PURWAKA

A. Dhasaring Panaliten

Sastra inggih menika salahsatunggaling wujud ungkapan pribadi manungsa ingkang awujud pengalaman. *Ungkapan-ungkapan* ingkang wonten ing sastra saged awujud lisan menapa dene seratan. Wellek lan Waren (2014: 98) ngandharaken bilih *karya sastra* inggih menika salah satunggaling *karya* seni ingkang dipunripta dening pangripta kanthi media pamikiran inggih menika media basa. Kanthi *media* basa menika *sastra* dipunsebat minangka *karya imajinatif*. Dados, *karya sastra* asipat *imajinatif, estetik*, gadhah paedah saha ngremenaken pamaos. Pagesangan pangripta saged dipungambaraken kanthi dunia *imajinatif*, ingkang ngasilaken salah satunggaling *karya sastra*. Salahsatunggaling jenis karya sastra inggih menika novel.

Miturut Nurgiyantoro (1995: 9) novel inggih menika karya prosa fiksi ingkang panjangipun langkung panjang menawi dipuntandhingaken kaliyan sastra sanesipun, lan dipuntuwuhaken saking *unsur intrinsik* saha *unsur ekstrinsik*. Novel minangka salahsatunggaling jenis *karya sastra prosa* menika nyariyosaken bab pagesangan kalihan solah bawa paraga wonten ing gesangipun. Sadaya paraga ingkang wonten ing novel gadhah *karakterisasi* ingkang beda, menika ingkang ndadosaken novel langkung narik kawigatosanipun pamaos. Novel dipunserat dening pangripta kanthi ancas supados saged dipunraosaken, dipunmangertosi saha dipunmampangataken tanpa nilari menawi *karya sastra* minangka salah satunggaling perangan saking perkawis ing pagesangan, *filsafat* saha *ilmu jiwa*.

Novel *Rangsang Tuban* inggih menika satunggaling novel basa jawi anggitanipun Padmasusastra. Novel menika nyariosaken bab lelampahanipun Warihkusuma nalika wonten ing Kerajaan Tuban, minangka putra pambajeng wonten ing kerajaan menika. Cariyosipun dipunwiwiti nalika Warihkusuma badhe palakrama kaliyan wanita ingkang sampun dipunjodhokaken wiwit alit inggih menika Dewi Wresti, palakramanipun Warihkusuma ingkang batal amargi Warsakusuma (rayinipun paragatama ingkang kajumenengaken ratu wonten ing Tuban kangge nggantos rama ingkang sampun seda) menika remen kaliyan pacanganipun Warihkusuma, paragatama dipundhawuhi kesah saking nagari Tuban dening Kyai Patih awit saking dipuntudhuh nglampahi dosa balela dening rayinipun piyambak, lan sapanunggalanipun. Novel menika gadhah alur ingkang narik kawigatosanipun pamaos, ingkang damel wontenipun derdahing batos paraga-paraga wonten ing cariyosipun.

Paraga wonten ing *karya sastra* fiksi gadhah karakter ingkang sami kados dene ingkang wonten ing kasunyatanipun manungsa. Paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra menika ingkang nglampahi kedadosan, dene paraga panyengkuyung ingkang ndadosaken cariyosipun. Prastawa wonten ing cariyos *fiksi* ngandhut piwulang ingkang badhe dipunandharaken dening *sastrawan* dhateng pamaosipun. Piwulang-piwulang menika limrahipun awujud *konflik-konflik* wonten ing cariyos.

Paragatama wonten ing novel langkung asring dipuncariyosaken katimbang paraga sanesipun. Warihkusuma minangka paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra langkung asring dipuncariyosaken

katimbang paraga sanesipun kados dene Warsakusuma, Sri Narendra Prabu Sindupati, Endang Wresti, Umbul Mudal, KRT Jalsengara, Radenmas Udakawimba, Sri Narendra Prabu Hertambang, Retna Wayi, Kanjeng Mas Ayu Rara Sendang lan sapanunggalanipun. Paragatama ugi dados paraga ingkang nglampahi kathah kedadosan saha derdah ingkang *kompleks*. Dados, wonten ing panaliten menika nliti paragatama kanthi dipunteliti derdah *psikologisipun*.

Padmasusastra ngandharaken novel kanthi basa ingkang gampil dipunpahami. Kedadosan wonten ing novel menika ugi dipuncariyosaken kanthi cetha saengga pamaos boten awrat anggenipun mangertosi menapa maksud cariyos wonten ing novel kasebut. Novel *Rangsang Tuban* menika narik kawigatosan wonten ing bab *psikologi* paraganipun, mliginipun bab derdah *psikologisipun*. Padmasusastra nampilaken perkawis saha gagasanipun mawi paraga-paraganipun wonten ing novel *Rangsang Tuban*. Perkawis ingkang dipunandharaken wonten ing novel *Rangsang Tuban* menika mangaribawani derdahing batos ingkang dipunlampahi paraga-paraga wonten ing novel kasebut mliginipun paragatama.

Perkawis-perkawis wonten ing novel *Rangsang Tuban* menika *kompleks* sanget. Perkawis kasebut antawisipun palakramanipun Warihkusuma minangka paragatama ingkang batal awit saking Warsakusuma (rayinipun paragatama) menika seneng kaliyan pacanganipun Warihkusuma inggih menika Dewi Wresti, Warihkusuma dipundhawuhi kesah saking Kerajaan Tuban dening rayinipun ingkang kajumenengaken ratu supados boten wonten ingkang ngalangi Warsakusuma kangge ngangsalaken Dewi Wresti (pacanganipun Warihkusuma),

Warihkusuma palakrama kaliyan putri tunggal wonten ing Kerajaan Banyubiru inggih menika Dewi Wayi, dumugi pinanggih kaliyan putrinipun ingkang dipunlabuh wonten ing sendhang dening raja Banyubiru inggih menika Kanjeng Mas Ayu Rara Sendhang. Perkawis menika ingkang njalari derdahing batos paragatama wonten ing novel. Derdahing batos wonten ing novel nuwuhaken *persepsi* piyambak kangge para pamaos. Gegayutanipun kedadosan setunggal kaliyan kedadosan sanesipun saha perkawis ingkang mangaribawani wontenipun derdah-derdah ingkang *kompleks*, limrahipun langkung dipunremeni dening pamaos.

Derdah batos wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra menika narik kawigatosan kangge dipuntliti amargi perkawisipun dipunwiwiti saking sedanipun ingkang rama lajeng dipungantos dening rayinipun paragatama inggih menika Warsakusuma, palakramanipun Warihkusuma ingkang batal amargi Warsakusuma menika remen kaliyan pacanganipun paragatama inggih menika Dewi Wresti, Warihkusuma dipundhawuhi kesah saking Kerajaan Tuban dening kyai patih, nyuwita wonten ing Banyubiru, palakrama kaliyan putri tunggal wonten ing Kerajaan Banyubiru inggih menika Dewi Wayi, dipunusir saking Kerajaan Banyubiru saksampunipun katilar seda dening garwa ingkang nglairaken putranipun, putranipun Warihkusuma saha Dewi Wayi ingkang dipunlabuh wonten ing sendhang dening raja Banyubiru, dumugi pinanggih kaliyan putri ingkang kalabuh wonten ing sendhang ingkang dipunpanggihaken dening satunggaling tiyang inggih menika Kyai Umbul. Menawi dipungayutaken kaliyan *psikologi*, Warihkusuma nglampahi kawontenan *kejiwaan* inggih menika

derdahing batos, derdah antawisipun kalih *fungsi jiwa* satemah kedah mendhet *sikap jiwa* kangge mungkasi derdah menika.

Miturut pamanggihipun Jung (lumantar Suryabrata, 2008:156- 157) ngandharaken bilih kadosan *psikis* menika saged dipunsadhari menapa dene boten dipunsadhari. Kesadharan menika gadhah kalih *komponen pokok* inggih menika *fungsi jiwa* saha *sikap jiwa*, ingkang gadhah peranan ingkang wigatos wonten ing *orientasinipun* manungsa wonten ing gesangipun. Novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra badhe dipuntliti saking segi *konflik psikologi* paraganipun ingkang nliti bab derdahing batos paragatama kanthi ngginakaken *teori psikologi analitis* ingkang dipunandharaken dening Carl Gustav Jung.

B. Underaning Perkawis

Saking dhasaring panaliten ing inggil menika, saged dipuntemtokaken underaning perkawis ing ngandhap menika:

1. watak wantunipun paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra mliginipun ingkang asipat *psikologis*.
2. wujud derdahing batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma minangka paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.
3. wataking paragatama wonten ing salebeting wujud *konflik psikis* saha *struktur* kapribadhen ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.
4. faktor ingkang mangaribawani wontenipun derdahing batos paragatama ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.

5. caranipun Warihkusuma mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.

C. Watesaning perkawis

Supados panaliten menika langkung *fokus*, mila perkawis wonten ing panaliten menika badhe dipunwatesi. Perkawis ingkang badhe dipunteliti wonten ing panaliten menika inggih menika :

1. wujud derdahing batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma minangka paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.
2. faktor ingkang mangaribawani wontenipun derdahing batos paragatama ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.
3. caranipun Warihkusuma mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.

D. Wosing perkawis

Miturut underaning perkawis saha watesaning perkawis menika, dipunsusun wosing perkawis. Wosing perkawis ingkang badhe dipunbahas inggih menika :

1. kados pundi wujud derdahing batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma minangka paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra?
2. menapa kemawon faktor ingkang mangaribawani wontenipun derdahing batos paragatama ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra?

3. kados pundi caranipun Warihkusuma mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra?

E. Ancasing panaliten

Panaliten menika kedah anggadhahi ancas ingkang cetha. Adhedhasar wosing perkawis wonten ing nginggil, panaliten menika gadhah ancas inggih menika:

1. ngandharaken wujud derdahing batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma minangka paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.
2. ngandharaken faktor ingkang mangaribawani wontenipun derdahing batos paragatama ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.
3. ngandharakan caranipun Warihkusuma mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.

F. Paedahing Panaliten

Panaliten menika gadhah paedah inggih menika dipuntingali saking segi *teoritis* lan *praktis*. Paedah-paedah ing panaliten menika inggih menika:

1. *teoritis*.

Asilipun panaliten menika kaangkah supados saged paring wawasan bab sastra saha panaliten sastra ingkang wonten gayutanipun kaliyan novel-novel jawa

ingkang dipunkaji mawi *psikologi sastra* mliginipun bab *perwatakan* saha *konflik psikis* utawi derdahing batos paragatama ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.

2. praktis.

a. Kangge pamaos

Panaliten novel kanthi irah-irahan *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra menika saged dipunginakaken kangge bahan waosan *perbandingan* kaliyan panaliten-panaliten sanesipun ingkang sampun wonten sakderengipun mliginipun panaliten bab *psikologi sastra*.

Panaliten menika ugi dipunajab saged nambah ilmu / wawasan saha *pemahaman* pamaos babagan wosing novel kanthi irah-irahan *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra mliginipun bab derdah *psikologis* ingkang dipunalami dening paragatama wonten ing saklebeting novel menika.

b. Kangge peneliti

Dipunajab panaliti pikantuk *pengalaman* langsung wonten ing saklebeting *analisis* satunggaling *karya sastra* mliginipun novel lan maringi dorongan tumrap panaliti sanesipun kangge nindakaken panaliten ingkang sejenis.

G. Pangertosan Istilah-istilah

1. Derdah / padudon / konflik

Derdah / padudon inggih menika *percekcokan*, *perselisihan* utawi *pertentangan*. Wonten ing sastra tegesipun *konflik* inggih menika *ketegangan* utawi *pertentangan* wonten ing cariyos utawi drama antawisipun *pertentangan*

setunggal paraga, pertentangan antawisipun kalih paraga, lan sakpanunggalanipun.

2. Derdah batos

Derdah batos inggih menika padudon ingkang kedadosan wonten ing jiwa salah satunggaling paraga ingkang dipunsebabaken dening satunggaling kedadosan ingkang dipunlampahi.

3. Paraga

Tiyang ingkang dipungambaraken wonten ing cariyos lan nglampahi kedadosan ingkang kagambaraken wonten ing alur. Paraga menika wonten kalih jenis inggih menika paraga utama saha paraga panyengkuyung.

4. Paragatama

Paragatama inggih menika paraga ingkang dipuntengenaken utawi paraga ingkang langkung asring dipuncariyosaken wonten ing satunggaling karya sastra. Paragatama ugi paraga ingkang langkung kathah nglampahaken konflik utawi derdah.

5. Psikologi

Psikologi inggih menika salahsatunggaling panaliten kejiwaan ingkang ancasipun kangge mahami bab pagesangan *psikis* manungsa, ingkang saklebeting menika wonten *konflik* ingkang boten *sadar* ndayani pratingkahipun manungsa.

Psikologi menika ilmu ingkang nganalisis solahbawanipun manungsa minangka objek kajianipun.

6. Psikologi sastra

Psikologi sastra inggih menika ilmu ingkang nganalisis solahbawanipun manungsa, nanging objek kajian wonten ing ilmu *psikologi sastra* menika inggih menika paraga utawi tokoh wonten ing satunggaling karya sastra.

7. Novel

Novel inggih menika satunggaling cariyos *fiksi* ingkang nggambaraken kisah utawi cariyos pagesanganing paraga-paraganipun wonten ing rerangkening kedadosan ingkang *kompleks* lan saged ngewahi nasib paraga kasebut.

8. Novel *Rangsang Tuban*

Novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra inggih menika novel ingkang dipuncithak dening Pura Pustaka taun 2013 cithakan kaping sepisan. Novel menika kedadosan saking 126 kaca lan kaperang dados sanga (9) subjudul inggih menika *Sami Suyud, Kyai Umbul, Lampah Pepe, Papan Panepen, Ing Pasanggrahan, Oncat Saking Pepeteng, Sapucaking Ardi, Pasamuan Ageng Saha Welas Asih*. Novel menika kanserat kanthi basa krama inggil. Wonten ing kaca saklajengipun inggih menika kaca 127 dumugi 254 menika kaserat terjemahan saking cariyosipun ngangge basa Indonesia, ingkang dipundadosaken ing setunggal subjudul inggih menika *Wewarah Becik*.

Novel *Rangsang Tuban* inggih menika salahsatunggaling novel basa jawa anggitanipun Padmasusastra ingkang nyariyosaken bab lelampahanipun Warihkusuma minangka paragatama wonten ing novel kasebut, derdah-derdah ingkang dipunlampahi, faktor ingkang mangaribawani saha kados pundi caranipun Warihkusuma mungkasi derdah-derdah ingkang dipunlampahi menika.

BAB II GEGARANING TEORI

A. *Psikologi sastra*

Tembung *psikologi* menika kasusun saking tembung “*psyche*” ingkang tegesipun jiwa lan tembung “*logos*” ingkang tegesipun ilmu. Dados, *psikologi* inggih menika *ilmu jiwa atau ilmu yang menyelidiki dan mempelajari tingkah laku manusia* (Atkinson lumantar Minderop, 2013 : 3). Saking andharan menika saged dipunmangertosi bilih *psikologi* menika nganalisis solah bawanipun manungsa saking *objek*ipun inggih menika manungsa menika piyambak. Dene sastra inggih menika *luapan emosi* ingkang wonten ing dhirinipun pangripta ingkang dipunandharaken kanthi cetha supados tiyang sanes ugi saged mangertosi menapa ingkang dados pamikiranipun pangripta (Luxembrug, 1981: 5).

Miturut Minderop (lumantar Endraswara, S, 2013: 59) *psikologi sastra* inggih menika salahsatunggaling *interdisiplin* antawisipun *psikologi* kaliyan *sastra*. Dados *psikologi sastra* inggih menika salah satunggaling kajian sastra ingkang asipat *interdisipliner*, amargi mangertosi saha *mengkaji* sastra kanthi ngginakaken maneka *konsep* utawi *teori* ingkang wonten ing *psikologi*. Pamanggih menika jumbuh kaliyan ingkang dipunandharaken kaliyan Wellek saha Warren (2014: 81) bilih salah satunggal saking sekawan kemungkinan pangertosanipun *psikologi* inggih menika *studi tipe* saha hukum-hukum *psikologi* ingkang dipunterapaken wonten ing karya sastra.

Wonten ing Endraswara, S (2013: 96) *asumsi dasar peneilitian psikologi sastra antara lain dipengaruhi oleh beberapa hal. Pertama, adanya anggapan bahwa hanya sastra merupakan produk dari suatu kejiwaan dan pemikiran pengarang yang berada pada situasi setengah sadhar atau subconscious, setelah jelas baru dituangkan ke dalam bentuk secara sadhar atau conscious. Kedua,*

kajian psikologi sastra disamping meneliti perwatakan tokoh secara psikologis juga aspek-aspek pemikiran dan perasaan pengarang ketika menciptakan karya tersebut.

Karya sastra saged dipunpirsani saking kados pundi pangripta saged nuwuhaken saha ngandharaken ekspresi kejiwaan ingkang boten sadhar wonten ing salahsatunggaling cipta sastra. Kejawi menika, karya sastra ugi saged dipunpirsani ngantos dumugi pundi pangripta saged nggambaraken perwatakan paraga saengga karya ingkang sampun dados langkung narik kawigatosan. Unsur emosi mawi pacelathon saha pamilihing tembung, gambaranipun menapa ingkang wonten ing batosipun pangripta.

Saking andharan wonten ing inggil menika, saged kapundhut dudutan bilih psikologi sastra inggih menika satunggaling interdisiplin ilmu antawisipun psikologi saha sastra inggih menika ilmu ingkang nganalisis sastra mliginipun paraga wonten ing karya sastra mawi pendekatan psikologi. Dados, pendekatan psikologi menika trep sanget menawi dipunginakaken kangge nganalisis derdahing batos satunggaling paragatama wonten ing novel. Pendekatan psikologi dipunginakaken amargi pagesangan psikis wonten ing dhirinipun paragatama gayut sanget kaliyan solahbawa saha derdahing batos ingkang dipunlampahi paragatama menika.

B. Novel

Novel inggih menika satunggaling cariyos fiksi ingkang dipunserat naratif, lan limrahipun wonten ing bentuk cariyos. Ingkang nyerat novel dipunsebat novelis. Tembung novel menika piyambak saking basa Italia ‘novella’ ingkang

anggadahi teges satunggaling cariyos, utawi satunggaling pawartos. Novel menika langkung dawa (kirang langkung 40.000 tembung) lan wosing cariyosipun langkung *kompleks* menawi dipuntandhingaken kaliyan karya sastra sanesipun kadosta cerkak. Novel ugi boten dipunwatesi dening wates *structural* lan *metrical* sandiwara utawi sajak. Limrahipun, novel menika nyariyosaken bab paraga-paraga lan lelampahanipun wonten ing pagesangan sadinten-dintenipun, kanthi nengenaken bab ingkang aneh saking *naratif* kasebut.

Novel inggih menika karangan ingkang dawa kanthi bentuk prosa lan ngandhut rerangkening cariyos bab pagesanganing satunggaling tiyang kaliyan tiyang sanes wonten ing lingkunganipun lan nengenaken warak utawi sipat saben-saben paraga kasebut (Depdikbud, 1989: 618). Dene Jassin (lumantar Zulfanhur, 1996: 67) ngandharaken bilih novel menika nyariyosaken satunggaling kedadosan ingkang *luar biasa* saking paraga wonten ing cariyos, lan kedadosan-kedadosanipun nuwuhaken derdah batos ingkang ngewahi nasib paraganipun. Saklajengipun, Sayuti (2000:10) ngendika bilih novel menika cenderung *expand* lann engenaken *kompleksitas*. *Expand* lan *kompleksitas* ingkang dipunmaksud menika inggih menika wonten ing babagan watak, perkawis ingkang dipunlampahi dening paraga, saha *perluasan latar* cariyos kasebut. Saking pangertosan menika saged kapundhut dudutan bilih novel inggih menika rerangkening cariyos bab pagesanganing satunggaling tiyang kaliyan tiyang sanes lan kedadosan-kedadosanipun nuwuhaken derdah batos ingkang ngewahi nasib paraganipun.

Adhedhasar saking mapinten-pinten pangertosan novel miturut para ahli menika, saged kapundhut dudutan bilih novel inggih menika *karagan naratif* ingkang cariyosipun langkung *kompleks* menawi dipuntandhingaken kaliyan karya sastra sanesipun amargi boten dipunwatesi saking wates *structural* menapa dene *metrical* sandiwara utawi sajak, ingkang nyariyosaken babagan kedadosan ingkang *luar biasa* wonten ing pagesanganing satunggaling paraga kaliyan paraga sanes wonten ing sekitaripun lan nengenaken watak saha sifat saben paraga kasebut saha wontenipun kedadosan ingkang nuwuhaken derdah batos paraganipun.

Pembagian novel adhedhasar mutu / kualitasipun miturut Zulfanhur (1996: 72), ing antawisipun novel menika kaperang dados novel *populer* lan novel *literer*. Novel *populer* inggih menika novel ingkang ngandharaken perkawis wonten ing pagesangan ingkang kisaranipun wonten ing cariyos bab katresnan ingkang prasaja lan anggadhahi ancas kangge hiburan. Dene novel *literer* dipunsebat ugi novel serius amargi keseriusan utawi jeroning perkawis-perkawis wonten ing pagesanganing manungsa ingkang dipunandharaken dening pangriptanipun.

Novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra minangka sumber data wonten ing panaliten menika, kalebet novel serius amargi novel menika gadhah plot, perwatakan paraga saha perkawis ingkang *kompleks*. Bab menika jumbuh kaliyan ciri-ciri utawi titikaning novel serius ingkang dipunandharaken dening Fidian Armstrong wonten ing blogipun ingkang ngandharaken bilih novel serius menika nyariyosaken plot saha perwatakan paraga ingkang *kompleks* wonten ing

pagesangan paraga-paraganipun, novel serius menika gadhah ancas kangge *hiburan* nanging ugi kangge maringi *pengalaman* tumrap pamaosipun. Saksanesipun menika, novel serius utawi novel literer menika boten nggatosaken selera pamaosipun satemah novel menika *bertahan sepanjang jaman*. Perkawis ingkang dipuncariyosaken wonten ing novel serius ugi sipatipun *kompleks* utawi ngemot mapinten-pinten perkawis wonten ing gesangipun paraga, ing antawisipun sosial, ketuhanan, kasidan, katresnan, lan sapanunggalanipun.

Saklajengipun, novel menika gadhah titikan / ciri-ciri ingkang saged dipundadosaken acuan kangge nemtokaken satunggaling sastra menika saged dipunsebut novel menapa sanes. Tarigan (1984:170) ngandharaken bilih ciri-ciri utawi titikanipun novel inggih menika:

1. tembungipun langkung saking 40.000 tembung;
2. wekdal rata-rata ingkang dipunbetahaken kangge maos novel menika paling cepet kirang-langkung 2 jam utawi 120 menit;
3. cacahipun novel paling sekedhik menika 100 kaca;
4. novel menika gumantung saking wontenipun paraga, lan mesthi langkung saking setunggal paraga;
5. novel menika nyajekaken langkung saking setunggal *impresi*, efek saha emosi;
6. *skala* novel menika wiyar;
7. seleksi wonten ing saklebeting novel menika ugi langkung wiyar;
8. *unsur kepadatan* saha *intensitas* wonten ing saklebeting novel menika kirang dipungatosaken.

Awit saking novel, *ilmu psikologi* saged dipunginakaken minangka salahsatunggaling pendekatan kangge nliti paraganipun. Kangge nliti *psikologi* wonten ing novel, panaliti *sastra* kedah nliti dhasaripun *teori-teori* lan hukum-hukum *psikologi* ingkang ngandharaken paraga lan perkawis ingkang dipunlampahi dening paraga kasebut.

C. Novel *Rangsang Tuban*

Novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra inggih menika satunggaling novel ingkang nyariyosaken babagan pagesanganipun Warihkusuma minangka paragatama wonten ing novel menika. Warihkusuma nglampahi kathah *konflik* ingkang mangaribawani piyambakipun nglampahi utawi ngraosaken derdah wonten ing batosipun. Warihkusuma nglampahi derdah-derdah batos wonten ing gesangipun inggih dipunsebabaken amargi wontenipun paraga panyengkuyung wonten ing gesangipun.

Paraga-paraga pendukung utawi panyengkuyung ingkang nglampahi kedadosan utawi nyebabaken paragatama nglampahi derdah batos wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra ing antawisipun inggih menika Warsakusuma minangka rayinipun paragatama ingkang kajumeneng ratu wonten ing Tuban nggantos ingkang rama, Dewi Wresti minangka pepacanganipun paragatama ingkang sampun dipunjodhokaken wiwit alit, Sri Narendra Prabu Sindupati minangka raja ing Kerajaan Tuban inggih menika ramanipun paragatama, KRT J alasengara minangka kyai patih ing nagari Tuban, Sri Narendra Prabu Hertambang minangka raja wonten ing kerajaan Banyubiru,

Dewi Wayi minangka putri tunggal saking raja wonten ing Banyubiru ingkang ugi dados garwanipun paragatama, Udakawimba minangka putra kewalonipun paragatama, Kanjeng Mas Ayu Rara Sendhang minangka putranipun paragatama ingkang dipunlabuh wonten ing sendhang dening raja Banyubiru nalika mangertos bilih Dewi Wayi menika seda saksampunipun nglairaken putra menika, lan sapanunggalanipun.

Derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama menika dipunwiwiti nalika Warsakusuma ingkang pamit kondur sanajan sakderengipun gadhah niat kangge ndhampingi iingkang raka inggih menika paragatama ingkang badhe palakrama kaliyan Dewi Wresti inggih menika pacanganipun Warihkusuma ingkang sampun dipunjodhokaken wiwit alit. Bab menika dipunsebabaken amargi Warsakusuma seneng kaliyan Dewi Wresti menika, awit saking raos seneng menika Warsakusuma lajeng gadhah niat kangge mejahi ingkang raka.

Paragatama nglampahi kedadosan ingkang mangaribawani piyambakipun nglampahi derdah batos. Wonten ing pungkasanipun Warihkusuma saged mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi. Pungkasan saking cariyos wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra inggih menika Warihkusuma saged gesang kanthi tentrem wonten ing kerajaan Banyubiru ndhampingi garwanipun inggih menika Dewi Wayi ingkang sampun kajumeneng ratu wonten ing kerajaan menika, sakderengipun Dewi Wayi menika dipunanggep sampun seda nalika ngaliraken putranipun, nanging wonten ing perjalanan badhe dipunmakamaken, Dewi Wayi menika gesang malih. Warihkusuma ugi sampun pinanggih kaliyan putrinipun ingkang sakderengipun kalabuh wonten ing

sendhang dening ingkang rama inggih menika Prabu Hertambang. Dene kerajaan wonten ing Tuban menika dipunpimpin dening putra kewalonipun inggih menika Udakawimba ingkang sampun palakrama kaliyan Rara Sendhang (putrinipun Warihkusuma kaliyan dewi Wayi ingkang kalabuh ing sendhang lan dipunpangguhaken dening satunggaling tiyang inggih menika Kyai Wulusan).

D. Penokohan / paraga

Miturut Jones (lumantar Nurgiyantoro, 1995: 165) penokohan inggih menika *pelukisan* utawi gambaran ingkang cetha bab salahsatunggaling tiyang ingkang dipunandharaken wonten ing salahsatunggaling cariyos. Kangge nganalisis penokohan saking salahsatunggaling paraga wonten ing *karya sastra* kedah adhedhasar saking teori saha hukum *psikologi* ingkang ngandharaken solah bawa saha *karakter* manungsa. Dene miturut Wiyatmi (2009 : 51) penokohan saged dipungambaraken mawi tigang *dimensi*, inggih menika *dimensi fisiologis*, *sosiologis*, lan *psikologis*. *Dimensi fisiologis* antawisipun yuswa, jinis kelamin, kawontenaning badan, lan sapanunggalanipun. *Dimensi sosiologis* antawisipun status sosial, pakaryan, pendidikan, jabatan, organisasi, suku, bangsa, lan sapanunggalanipun. Dene *dimensi psikologi* antawisipun *mentalitas*, kapitadosan, sifat-sifat, sikap, lelampahan saha *intelektualitas*.

Wataking paraga (*character*) miturut Abrams (lumantar Nurgiyantoro, 1995: 165) inggih menika paraga-paraga ingkang dipungambaraken wonten ing *karya naratif* utawi drama, ingkang dipunmangertosi dening pamaos nggadhahi *kwalitas moral* lan saged dipunandharaken mawi ngendikan/ pacelathon saha menapa

ingkang dipuntindakaken dening paraga. Miturut pamanggihipun Wiyatmi (2009: 30) paraga inggih menika para pelaku ingkang wonten ing samubarang fiksi. Paraga wonten ing fiksi menika minangka asiling karangan saking panganggit, saged ugi saking gambaran tiyang-tiyang wonten ing pagesangan. Paraga wonten ing cariyos fiksi limrahipun dipunperang dados mapinten-pinten jinis kadosta paragatama saha paraga tambahan utawi paraga panyengkuyung. Dene jinis paraga adhedhasar saking watakipun inggih menika *antagonis* saha *protagonis*.

Paraga boten namung narik kawigatosan ing bab *psikologi sastra*. Paraga inggih menika *figur* ingkang dipunkengingi saha ingkang ngengingi lelampahan *psikologis*. Kapribadhen paraga sage gantos-gantos gumantung kawontenan ingkang wonten ing lingkungan saha gesangipun. Paraga inggih menika *figur* ingkang wigatos, ingkang dados sarananipun novelis kangge nglumantaraken jiwaipun.

Miturut pamanggihipun Nurgiyantoro (1995: 176-177) paraga dipuntingali saking perananipun kaperang dados kalih, inggih menika 1) paraga utama (*central character*) inggih menika paraga ingkang dipunutamakaken utawi dipuntengenaken wonten ing novel. Paraga utama menika minangka paraga ingkang asring dipuncariyosaken lan langkung asring gadhah sesambetan kaliyan paraga sanes. Paraga utama menika minangka pelaku ingkang nglampahi kedadosan lan *konflik*, saha paring daya dhateng *perkembangan plot*; 2) paraga tambahan utawi paraga panyengkuyung (*peripheral character*) inggih menika paraga ingkang namung kangge tambahan wonten ing cariyos, limrahipun

langkung sekedhik dipuncariyosaken, boten dipuntengenaken, lan anggenipun medal namung menawi wonten sesambetanipun kaliyan paraga utama.

Sanajan paraga lan penokohan wonten ing cariyos namung minangka paraga ingkang dipunripta panganggit, ananging kedah dipundamel kanthi wajar. Gayutan antawisipun paraga lan penokohan kedah dipuntingali wonten gayutanipun kaliyan unsur-unsur sanes lan perananipun wonten ing cariyos kanthi samudayanipun. Paraga menika unsur ingkang wigatos wonten ing karya fiksi, ananging paraga ugi mesthi wonten gayutanipun kaliyan unsur ingkang sanesipun. Wonten panaliten menika dipuntliti gayutan antawisipun paraga kaliyan *konflik* utawi derdah mawi metode *psikologi sastra*.

Adhedhasar segi *psikologis*ipun, antawisipun penokohan kaliyan *psikologi* menika wonten sesambetanipun amargi ing novel limrahipun paraga dipuntampilaken kanthi jangkep, tuladhanipun ingkang wonten gayutanipun kaliyan solah bawa saha sifatipun paraga gadhah peran ingkang wigatos wonten ing cariyos awit saking wontenipun paraga menika, saged timbul perkawis utawi *konflik*. Paraga wonten ing novel dipunginakaken panganggit kangge ngandharaken maksudipun cariyos mawi pacelathon, tindak-tanduk utawi prilaku paraga, saengga *unsur psikologis* paring daya tumrap *unsur* penokohan wonten ing karya sastra.

Panaliten menika dipunfokusaken dhateng paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra inggih menika Warihkusuma. Alasan saking *fokus* panaliten menika ingkang dipunpilih inggih menika amargi paragatama langkung asring dipuncariyosaken wonten ing novel. Saksanesipun

menika watak ingkang dipungadhahi saha *konflik* utawi derdah ingkang dipunlampahi dening paragatama langkung kathah saha *kompleks* katimbang paraga sanesipun.

E. *Konflik* / derdah

Konflik inggih menika samubarang ingkang gadhah sifat boten ngremenaken ingkang katindakaken dening paraga wonten ing cariyos. Paraga kasebut gadhah kalodhangan kangge milih kedadosan ingkang dipunlampahi piyambakipun, menika andharan saking Meredith & Fitzgerald (wonten ing Nurgiyantoro, 1995: 122). Dene Hardjana (1981: 23) ngandharaken bilih wontenipun *konflik* amargi sesambetan antawisipun satunggaling tiyang kaliyan tiyang utawi kelompok sanes ingkang boten sami utawi *berlawanan* saengga kalih-kalihipun *terganggu*. *Konflik* inggih menika *percekocokan*, *perselisihan* utawi *pertentangan*. Wonten ing sastra dipuntegesaken bilih *konflik* menika *ketegangan* utawi *pertentangan* wonten ing cariyos utawi drama antawisipun *pertentangan* wonten ing setunggal paraga, *pertentangan* antawisipun kalih paraga, lan sapanunggalanipun.

Wellek & Warren (1990: 285) ngandharaken bilih *konflik* inggih menika samubarang ingkang sifatipun *dramatik*, ingkang ndadosaken *pertarungan* antawisipun kalih kakiyatan ingkang sami lan njalari wontenipun *aksi* saha *aksi* wangsulan utawi *reaksi*. Dudutan saking andharan menika inggih menika *konflik* minangka salahsatunggaling bab ingkang boten ngremenaken saha njalari wontenipun aksi lan reaksi saking menapa ingkang dipuntentangaken dening paraga wonten ing satunggaling kedadosan.

Miturut pamanggihipun Sayuti (2000 : 42-43) *konflik* wonten ing cariyos dipunperang dados tiga, inggih menika: 1) *social conflict* “*konflik sosial*” limrahipun awujud *konflik* paraga gegayutnipun kaliyan perkawis sosial. *Konflik* menika wonten amargi solah bawanipun individu tumrap lingkungan sosial bab maneka warni perkawis, 2) *konflik* antawisipun manungsa kaliyan alam, *konflik* menika dipunwastani *physical conflict or element conflict* “*konflik alamiah*”, *konflik* menika kedadosan amargi manungsa utawi paraga boten saged nguwaosi utawi nglestantunaken alam kanthi leres, 3) *konflik* wonten dhiri paraga, *konflik* menika dipunwastani *psychological conflict* ‘*konflik kejiwaan*’ ingkang limrahipun awujud *perjuangan* satunggaling paraga kangge nglawan dhiri piyambakipun satemah saged nemtokaken menapa ingkang badhe dipuntindakaken. Wonten panaliten menika ingkang badhe dipuntliti inggih menika *psychological conflict* mliginipun bab derdahing batos paragatama ingkang wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.

Konflik internal (konflik kejiwaan) nggih menika *konflik* ingkang kedadosan wonten ing salebeting manah, jiwa paraga wonten ing cariyos. *Konflik* kejiwaan miturut Nurgiyantoro (1995 :124) inggih menika *konflik* ingkang dipunlampahi manungsa kaliyan dhirinipun piyambak, *konflik* menika minangka *konflik intern* tumrap salahsatunggaling tiyang. *Konflik* menika dipunpangaribawani dening wontenipun *pertentangan* antawisipun kalih kekajengan, kapitadosan, pilihan-pilihan ingkang beda, saha perkawis-perkawis sanes. Saking andharan wonten nginggil, saged kapundhut dudutan bilih *konflik* / derdahing batos inggih menika *konflik* / derdah ingkang dipunlampahi dening manungsa kaliyan dhiri

piyambakipun amargi kasunyatan ingkang boten trep utawi boten laras kaliyan menapa ingkang dipunkajengaken saengga paring daya tindak tanduk (solah bawanipun) paraga menika.

F. Psikologi Analitis Carl Gustav Jung

Carl Gustav Jung inggih menika salahsatunggaling tiyang ingkang manggihaken teori bab *psikologi* kapribaden mliginipun *psikologi analitis*. Wonten ing lapangan *psikiatri* piyambakipun pikantuk prabawa utawi pengaruh saking Sigmund Freud. Kala rumiyin piyambakipun menika ndherek Freud, saha kathah mbela *psikoanalitis* amargi saking kathahipun kritik dhateng teori *psikoanalisis*. Ananging, sampun sawetawis dangu wonten beda pamanggih saengga piyambakipun lajeng misah saking teorinipun Sigmund Freud lan damel aliran piyambak ingkang dipunwastani *psikologi analitis* utawi *psikologi kompleks*.

Bedanipun teori ingkang dipunandharaken dening Freud saha Jung ingkang pokok menika ing antawisipun miturut Freud tindak tanduk manungsa menika dipuntemtokaken sanget dening *alam ketidaksadharan* ingkang minangka asiling *konflik internal* ingkang kalampahan kanthi *terus menerus*, dene Jung ngandharaken bilih tanduk manungsa menika dipunprabawani dening kalih *dimensi*, inggih menika *dimensi kesadharan* saha *ketidaksadharan* (saking njawi saha lebet *individu*). Freud gadhah pamanggih bilih pengalaman *individu* nalika taksih alit menika nemtokaken kapribaden *individu* menika nalika ageng, dene miturut Jung tindak tanduk *individu* menika boten namung dipunpangaribawani

dening sejarah *individu* saha ras nanging ugi dipunpangaribawani dening ancas saha *aspirasi individu* wonten ing gesangipun.

Pokok-pokok teori ingkang dipunandharaken dening Jung saged dipunperang dados *struktur*, *dinamika* saha *perkembangan* kapribaden (*psyche*). Penjelasanipun kados ing ngandhap menika.

1. *Struktur psyche* utawi kapribaden.

Psyche miturut pamanggihipun Jung (lumantar Yusuf, 2011: 74) dipunwastani minangka sedaya pamanggih, pangraos, saha kedadosan nyata ingkang dipunsadhari menapa dene boten dipunsadhari. Struktur kapribaden manungsa kaperang dados kalih inggih menika *dimensi kesadharan* saha *dimensi ketidaksadharan*. Kalih *dimensi* menika sami-sami ngisi saha nggadhahi fungsi piyambak-piyambak wonten ing babagan *penyesuaian diri*. *Dimensi kesadharan* gadhah upaya njumbuhaken dunya njawi ing salah satunggaling tiyang, dene *dimensi ketidaksadharan* gadhah upaya njumbuhaken dunya lebet satunggaling tiyang. Wates antawisipun kalih *dimensi* menika boten ajeg, utawi saged gantos-gantos.

Kesadharan gadhah kalih komponen pokok, inggih menika *fungsi jiwa* saha *sikap jiwa*, ingkang gadhah peranan ingkang wigatos tumrap *orientasinipun* manungsa wonten ing donyanipun. Jung (lumantar Suryabrata, 2008: 158-161) negesaken *fungsi jiwa* inggih menika satunggaling wujud *aktivitas kejiwaan* ingkang boten gantos menawi wonten ing lingkungan ingkang beda. Fungsi jiwa dipunperang dados sekawan kelompok, ingkang *rasional* wonten kalih fungsi

inggih menika pamanggih saha pangraos, dene ingkang *irrasional* ugi wonten kalih inggih menika *pendriaan* saha *intuisi*. Wonten ing fungsipun, *fungsi rasional* menika kerja adhedhasar saking *penilaian*: penggalih mbiji adhedhasar leres utawi klentu, dene pangraos menika mbiji adhedhasar saking satunggaling bab menika ngremenaken menapa boten ngremenaken. Dene *fungsi irrasional* wonten ing fungsipun boten maringi penilaian, nanging namung pikantuk *pengamatan*: *pendriaan* pikantuk *pengamatan* kanthi sadhar-indriah, dene *intuisi* pikantuk *pengamatan* kanthi boten sadhar-naluri. Menawi dipunserat wonten ing tabel dados kados ing ngandhap menika.

Tabel 1. Fungsi Jiwa Miturut Jung (lumantar Yusuf, Syamsu, 2011: 75)

No.	Fungsi jiwa	Sipatipun	Cara kerjanipun
1.	Pamanggih	<i>Rasional</i>	Kanthi pambijen: leres-klentu
2.	Pangraos	<i>Rasional</i>	Kanthi pambijen: remen-boten remen
3.	<i>Pendriaan</i>	<i>Irrasional</i>	Kanthi pambijen: sadhar- wonten ing indra
4.	<i>Intuisi</i>	<i>Irrasional</i>	Kanthi pambijen: boten sadhar-wonten ing naluri

Miturut pamanggihipun Jung (lumantar Suryabrata, 2008: 161-162) *sikap jiwa* inggih menika *energi psikis* umum utawi *libido* ingkang awujud *orientasi* manungsa tumrap donyanipun. Tipe manungsa saged dipunperang dados kalih tipe miturut sikap jiwaniipun, inggih menika: ingkang sepisan manungsa ingkang gadhah *tipe ekstrasvers*, lan ingkang kaping kalih manungsa gadhah *sikap introvers*. Tiyang ingkang *ekstrasvers* dipundayani saking dunya *objektif*, inggih menika dunya saking njawi dhiri piyambakipun. *Orientasinipun* tumuju dhateng njawi, penggalih pangraos saha tindakanipun dipuntemokaken dening

lingkunganipun, lingkungan sosial menapa dene lingkungan non-sosial. Tiyang ingkang *intravers* inggih menika tipe tiyang ingkang dipundayani saking dunya *subjektif*, inggih menika dunya saking lebet. *Orientasinipun* tumuju ing lebet. Penggalih, pangraos saha tindakanipun dipuntemtokaken dening *faktor-faktor subjektif* utawi dhiri piyambakipun. Pagesangan wonten ing alam boten sadhar menika kosok balen kaliyan pagesangan wonten ing alam sadhar. Tuladhanipun menawi tiyang ingkang *kesadharanipun* gadhah *tipe* penggalih utawi pamikir mangka *ketidaksadharanipun* inggih menika pangraos. Menawi kaserat wonten ing tabel kados ing ngandhap menika.

Tabel 2. Tipologi Kapribaden Miturut Jung (lumantar Yusuf, Syamsu, 2011: 78)

Sikap jiwa	Fungsi jiwa	Tipe kapribaden	<i>Ketidaksadharanipun</i>
Ekstravers	Pamanggih Pangraos <i>Pendriaan</i> <i>Intuisi</i>	Pemikir-ekstravers Perasa-ekstravers Pendria-ekstravers Intuitif-ekstravers	Perasa-introvers Pemikir-introvers Intuitif-introvers Pendria-introvers
Introvers	Pamanggih Pangraos <i>Pendriaan</i> <i>Intuisi</i>	Pemikir-introvers Perasa-introvers Pendria-introvers Intuitif-introvers	Perasa-ekstravers Pemikir-ekstravers Intuitif-ekstravers Pendria-ekstravers

Ketidaksadharan, miturut Jung (lumantar Suryabrata, 2008: 165-170) dipunperang dados kalih inggih menika *ketidaksadharan* pribadhi saha *ketidaksadharan kolektif*. *Ketidaksadharan pribadhi / personal (personal unconscious)* inggih menika bab menapa ingkang dipunpanggihaken dening salahsatunggaling tiyang saking gesangipun. *Ketidaksadharan personal* wosipun penggalih-penggalih saha pangraos ingkang sanes bagian saking *kesadharan* sakmenika. *Ketidaksadharan kolektif* inggih menika warisan *kejiwaan* ingkang dipunwujudaken saking *symbol emosional* ingkang kuat ingkang dipunwastani

minangka *arketip* (*archetype*). *Arketip* menika asalipun saking nenek moyang ingkang khas nalika kala rumiyin manungsa kangge ngadhepi kahanan-kahanan ingkang damel manungsa menika ajrih, bahaya, perjuangan, kelahiran, kematian lan sapanunggalanipun.

2. *Dinamika Psyche* utawi kapribaden

Struktur kapribaden menika boten *statis*, nanging *dinamis* wonten ing gerak ingkang *terus menerus*. Miturut pamanggihipun Jung (lumantar Suryabrata, 2008: 170) *dinamika psyche* utawi kapribaden dipunsebabaken saking *energi psikis* ingkang dipunsebut *libido*. *Libido* inggih menika *intensitas* kedadosan *psikis* ingkang saged dipunmangertosi saking kedadosan *psikis* kasebut.

Miturut Jung (lumantar Yusuf, Syamsu, 2011: 85) wonten ing *dinamika* kapribaden wonten kalih prinsip pokok inggih menika prinsip *ekuivalens* saha *entropi*. Prinsip *ekuivalens* wonten ing kapribaden nedahaken bilih menawi satunggaling nilai menika menurun utawi ilang, mila energi ingkang dipundukung dening nilai menika boten ilang saking kapribaden nanging badhe muncul malih wonten ing nilai ingang enggal. Dados wonten ing *sistem* kapribaden menika cacahipun *energi* menika ajeg nanging namung *distribusinipun* kemawon ingkang ewah. Adhedhasar *prinsip ekuivalens* menika bab ingkang gadhah pasangan utawi *berlawanan* menika gadhah gayutan kanthi *komplementer* utawi *kompensatoris*, tegesipun *pengurangan energi* wonten ing satunggaling aspek menika nggadha teges *penambahan energi* wonten ing aspek pasangan lawanipun. Tuladhanipun

menawi *energi* wonten ing *kesadaran* menika nambah, mila *energi* wonten ing *ketidaksadaran* menika *berkurang*.

Prinsip ingkang salajengipun inggih menika *entropi*. Prinsip menika ngandharaken bilih menawi wonten kalih benda ingkang gadhah kadar panas ingkang beda menika *bersentuhan*, mila panasipun badhe *mengalir* saking barang ingkang langkung panas dhateng barang ingkang langkung adem kangge ngasilaken keseimbangan. Bab menika dipunginakaken Jung kangge ngandharake bilih *dinamika* kapribaden inggih menika *distribusi energi* wonten ing kapribaden tumuju ing keseimbangan.

Laju utawi obahing energi menawi dipuntingali saking arahipun dipunperang dados kalih, inggih menika *progresif* saha *regresif*, Jung (lumantar Suryabrata, 2008: 174-175). *Progresif* inggih menika laju dhateng *kesadharan* saha awujud *proses penyesuaian* ingkang terus tumrap tuntutan-tuntutan pagesangan sadhar. *Regresif* inggih menika kedadosan amargi gagalipun penyesuaian kanthi sadhar dipunsebabaken saking *daya ketidaksadharan*. Tuladhanipun tiyang ingkang *terdesak* kangge nemtokaken pilihan, piyambakipun ngandhut *energy* ingkang awrat sebelah, lajeng akibatipun wosing *ketidaksadharan* dados *energy* ingkang tansah nambah saha kakiyatanipun tansaya ageng. Perkawis menika saged ngakibataken individu balik dhateng fase perkembangan ingkang sampun dipunlampahi sakderengipun.

Sekawan fungsi jiwa (pamanggih, pangraos, *pendriaan* saha *intuisi*) ingkang pokok saha kalih sikap jiwa (*ekstravers* saha *intravers*) saha mapinten-pinten sistem ingkang mbentuk sakabehing kapribaden menika *berinteraksi* antawisipun

setunggal aspek kaliyan aspek sanesipun wonten ing tiga cara inggih menika (miturut Yusuf, Syamsu, 2011: 88) :

- a. Satunggaling aspek utawi sistem *mengkompensasikan* kalemahanipun tumrap aspek utawi sistem ingkang sanesipun.
- b. Satunggaling aspek utawi sistem menika nentang utawi kosokwangsulipun aspek utawi sistem sanesipun.
- c. Setunggal utawi kalih sistem menika mungkin utawi saged nyawiji mbentuk sintesis.

Kompensasi saged kedadosan wonten ing pasangan ingkang *berlawanan* lan kanthi gampil saged dipuntedhahaken wonten ing *fungsi jiwa* saha sikap jiwa. Tuladhanipun, tiyang ingkang penggalhipun menika berkembang, mangka pangraosipun boten berkembang. Kawontenan menika nuwuhaken ketegangan ingkang ngganggu *keseimbangan* jiwa saha pangraos menika mbetahaken *kompensasi*. Tiyang ingkang gadhah tipe *ekstravers*, mangka *ketidaksadharanipun intravers*. Bab menika ugi ngganggu keseimbangan jiwa saha nuntut wontenipun *kompensasi*.

3. *Perkembangan psyche* utawi kapribaden

Manungsa gadhah ancas ingkang dipunpadosi supados saged tumuju dhumateng *taraf* ingkang langkung sae. Ancasipun manungsa menika dipunwastani *aktualisasi* dhiri. *Aktualisasi* dhiri inggih menika *diferensiasi* ingkang sami-sami gayut kaliyan sedaya aspek kapribaden manungsa.

Jung (lumantar Suryabrata, 2008: 177-181) ngandharaken bilih *perkembangan* inggih menika *realisasi* utawi pamanggihaken dhiri ingkang sakderengipun boten gadhah ancas. Proses kangge manggihaken dhiri utawi mujudaken dhiri dipunwastani proses *individuasi*. Proses menika dipuntandhani dening pinten-pinten fase, inggih menika: a) damel sadhar fungsi-fungsi pokok saha sikap jiwa ingkang wonten ing *ketidaksadharan*, b) damel sadhar piyambakipun saged mangertosi kelemahan-kelemahanipun piyambak ingkang dipun*proyeksikaken*, c) mangertosi bilih manungsa gesang wonten tegangan pasangan ingkang kosok balen, *rohaniyah* menapa dene *jasmaniah*, saha manungsa kedah sabar anggenipun nglampahi sarta saged mungkasi perkawisipun, d) dhiri inggih menika gayutan ingkang selaras antawisipun *kesadharan* saha *ketidaksadharan*, sedaya *aspek* kapribaden ingkang dipuntuwuhaken dening titik *konsentrasi* umum. Dhiri minangka titik pusat kapribaden ingkang *mengkoordinasi* sedaya aspek kapribaden.

Panaliten derdahing batos paraga utama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra anggenipun nliti ngginakaken *pendekatan psikologi sastra* saking *teorinipun* Carl Gustav Jung. *Teori psikologi* wonten ing panaliten menika dipunginakaken kangge ngandharaken saha nafsiraken karya sastra novel *Rangsang Tuban*.

Panaliten menika ngandharaken kados pundi wujud derdahing batos ingkang dipunlampahi paragatama, menapa kemawon faktor ingkang mangaribawani derdahing batos menika, sarta kados pundi cara ingkang dipunlampahaken dening Warihkusuma minangka paragatama kangge mungkasi derdahing batos menika.

Wujud saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos dipun*analisis* ngginakaken teorinipun Carl Gustav Jung, dene faktor ingkang mangaribawani derdahing batos paragatama dipunpangguhaken saha dipun*analisis* saking asiling panaliten wonten ing novel menika.

G. Nalaring Pikir

Karya fiksi *psikologis* inggih menika salahsatunggaling istilah ingkang dipunginakaken kangge ngandharaken salahsatunggaling novel ingkang gayutanipun kaliyan *spiritual*, *emosional* saha *mental* saking para paraga kanthi cara ng*analisis konflik psikologis* ingkang dipunlampahi wonten ing cariyos. *Psikologi sastra* ng*analisis* satunggaling teks kanthi ngginakaken teori *psikologi*. Dipunfokusaken wonten ing *perwatakan* paragatama saha *konflik* utawi derdahing batos ingkang dipunlampahi dening paragatama.

Wonten ing panaliten menika neliti bab derdahing batos saking paragatama. Warihkusuma menika minangka paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra. Kanthi neliti bab *konflik* psikologis, samangke saged dipunmangertosi kados pundi derdahing batos ingkang dipunlampahi dening paragatama, bab menapa kemawon ingkang ndadosaken derdahing batos paragatama lan kados pundi cara ingkang dipunpilih paragatama kangge mungkasi derdahing batos ingkang dipunlampahi menika. Gayutan antawisipun *perwatakan* kaliyan *konflik* inggih menika watak ingkang wonten ing salahsatunggaling paraga saged mangaribawani dadosipun *konflik* ingkang dipunlampahi dening paraga menika.

H. Panaliten Inkgang Jumbuh

Panaliten ingkgang jumbuh inggih menika panaliten ingkgang dipuntindakaken dening Andri Kurniawan angkatan 2009 kanthi irah-irahan *Konflik Psikologis Paragatama wonten ing Novel Kadurakan ing Kidul Dringu Anggitanipun Suparta Brata*. Lajeng sanesipun inggih menika panaliten ingkgang dipuntindakaken dening Lupita Ariantika Sari angkatan 2009 kanthi irah-irahan *Derdahing Batos Paraga Utama Novel Wisaning Agesang Anggitanipun Soeradi Wirjaharsana*.

Panaliten menika jumbuh kaliyan panaliten ingkgang dipuntindakaken Andri kaliyan Lupita amargi wosing perkawis saking panaliten kekalihipun ingkgang sami. Sami-sami ngrembag bab *perwatakan saha konflik psikologis* ingkgang dipunlampahi dening paragatama wonten ing satunggaling novel. Novel wonten ing panaliten-panaliten menika dipuntliti kanthi teori *psikologi sastra*. Bedanipun wonten ing novel ingkgang dipunginakaken kangge sumber data. Panaliten ingkgang dipuntindakaken dening Andri, novel ingkgang dipunginakaken inggih menika *Kadurakan ing Kidul Dringu* anggitanipun Suparta Brata, lajeng panalitenipun Lupita ngginakaken novel *Wisaning Agesang* anggitanipun Soeradi Wirjaharsana. Ananging wonten ing panaliten menika ngginakaken novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra minangka sumber datanipun.

BAB III

CARA PANALITEN

A. Pendekatan Panaliten

Panaliten menika ngandharaken wujud derdah batos ingkang dipunlampahi paragatama, faktor ingkang mangaribawani derdahing batos ingkang dipunlampahi paragatama, saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos ingkang dipunlampahi paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* kanthi ngginakaken teori ingkang dipunandharaken dening Carl Gustav Jung inggih menika *psikologi analitis*. Dados *pendekatan* panaliten ingkang dipunginakaken inggih menika *pendekatan psikologi sastra*. Ratna (2004: 342) ngandharaken bilih ancasipun *psikologi sastra* inggih menika kangge mangertosi *aspek kejiwaan* ingkang wonten ing salah satunggaling karya sastra.

Panaliten menika ugi mbetahaken *metode*. *Metode* ingkang dipunginakaken kangge ngandharaken bab wujud derdah batos paragatama, faktor ingkang mangaribawani derdah batos paragatama, sarta cara paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi menika ingkang dipunpirsani saking aspek *psikis* paraganipun inggih menika *metode deskriptif*. *Metode deskriptif* gadhah ancas kangge damel *deskripsi* utawi andharan kanthi *sistematis, faktual* utawi *akurat* wonten ing gayutanipun kaliyan sumber data.

B. Data Saha Sumber Data

Data panaliten menika awujud tembung, ukara, wonten ing paragraf utawi narasi saking pengarang menapa dene wicantenan utawi pacelathon antawisipun paraga ing novel *Rangsang Tuban* ingkang dipunanggep jumbuh kaliyan panaliten

ingkang dipuntindakaken inggih menika bab derdahing batos paragatama, faktor ingkang mangaribawani derdah batos menika lan caranipun warihkusuma minangka paragatama kangge mungkasi derdah batos menika. Panaliten menika dipuntindakaken kanthi mundhut lan nganalisis data ingkang gayut kaliyan watesaning perkawis. Paraga-paraga ingkang dipunpundhut saking *data narasi*, *monolog* saha *dialog* ingkang dipunpilih, inggih menika paraga ingkang wonten gayutanipun kaliyan paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* inggih menika Warihkusuma.

Dene sumber data ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika inggih menika novel kanthi irah-irahan *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra ingkang dipuncithak dening Pura Pustaka taun 2013 cithakan kaping sepisan. Novel menika kedadosan saking 126 kaca lan kaperang dados sangang subjudul inggih menika *Sami Suyud*, *Kyai Umbul*, *Lampah Pepe*, *Papan Panepen*, *Ing Pasanggrahan*, *Oncat Saking Pepeteng*, *Sapucaking Ardi*, *Pasamuan Ageng Saha Welas Asih*.

Novel menika kanserat kanthi basa krama inggil. Nanging wonten ing kaca saklajengipun inggih menika kaca 127 dumugi 254 menika kaserat terjemahan saking cariyosipun ngangge basa Indonesia ingkang dipundadosaken ing setunggal subjudul inggih menika *Wewarah Becik*, saengga pamaos langkung gampil anggenipun mangertosi menapa maksud saking cariyosipun. Sumber data menika minangka sumber kangge madosi wujud derdah batos ingkang dipunlampahi paragatama, faktor ingkang mangaribawani saha cara ingkang

dipunlampahaken dening Warihkusuma minangka paragatama kangge mungkasi derdah batosipun.

C. Caranipun Ngempalaken Data

Teknik ngempalaken data ingkang dipunginakaken wonten 2 inggih menika, maos kaliyan nyerat. *Teknik* ngempalaken data ingkang dipuntindakaken wonten ing panaliten menika inggih menika:

1. maos sedaya novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.
2. maos novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra kanthi mangertosi *kutipan* ingkang awujud tembung, ukara, paragraf saha pacelathon ingkang ngandharaken bab derdah batos ingkang dipunlampahi paragatama, faktor ingkang mangaribawani, saha caranipun Warihkusuma mungkasi derdah batos menika.
3. ngandharaken data ingkang sampun dipunpanggihaken. Sasampunipun maos kanthi tliti dhateng wacana bab derdah batos paragatama, faktor ingkang mangaribawani derdahing batos paragatama saha caranipun Warihkusuma minangka paragatama mungkasi derdah batos menika saking data ingkang sampun wonten ing novel utawi saking teori sanesipun ingkang dados panjurung.
4. nyathet andharan babagan paragatama ingkang awujud derdahing batos paragatama, faktor ingkang mangaribawani derdah batos paragatama saha cara anggenipun mungkasi derdah batos menika wonten ing *konflik psikis* saha

struktur kapribadhen saklajengipun data dipunperang adhedhasar aspek ingkang badhe dipunteliti saha dipunkaji ngginakaken *psikologi sastra*.

5. nglebetaken data wonten ing kartu data (alat bantu panaliten) saha nyathet *deskripsi* data menika. Data ingkang dipuncathet bab derdahing batos paragatama inggih menika wujud derdah batos, faktor ingkang mangaribawani, saha cara ingkang dipunlampahi Warihkusuma minangka paragatama kangge mungkasi derdah batos menika wonten ing *konflik psikis* saha *struktur* kapribadhen ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.

D. Pirantining Panaliten

Pirantining panaliten inggih menika piranti ingkang dipunginakaken kangge sarana pados saha ngempalaken data. Piranti panaliten ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika inggih menika kartu data. Asil anggenipun ngempalaken data lajeng dipunserat wonten ing satunggaling kartu *analisis* data. Kartu *analisis* data dipunginakaken kangge nyerat pethikan data saha *narasi* ingkang wonten ing novel *Rangsang Tuban*.

Data ingkang kapanggihaken lan wonten gayutanipun kaliyan wosing perkawis, lajeng dipunserat wonten ing kertu *analisis* data. Saksampunipun kaserat wonten ing kartu *analisis* data, data lajeng dipunlebetaken wonten ing satunggaling tabel. Data kasebut dipun*analisis* wujud, faktor ingkang mangaribawani saha caranipun mungkasi derdahing batos paragatama. Tabel

kangge nganalisis data ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika inggih menika:

**Tabel 3. Data wujud derdahing batos paragatama wonten ing novel
*Rangsang Tuban anggitanipun Padmasusastra***

No. Data	Pethikan data	Bab/ kaca	Sifat/ watak	Wujud derdah batos	
				Wujud	Indikator
5.		Kyai Umbul (2)/ 15	Gampil nyerah	Derdah antawisipun kekajengan kaliyan kasunyatan	Bingung kaliyan tuduhanipun ingkang rayi inggih menika Warsakusuma awit saking lelampahan ingkang boten dipunlampahaken dening paraga

Katrangan tabel:

No. Data : inggih menika angka urut saking data ingkang dipunpundhut

Pethikan data : inggih menika pethikan data ingkang dipunpundhut saking novel *Rangsang Tuban anggitanipun Padmasusastra* ingkang dipunginakaken minangka sumber data ing panaliten menika.

Bab/ kaca : inggih menika bab saha kaca saking pethikan ingkang dipunpundhut saking novel *Rangsang Tuban anggitanipun Padmasusastra*

Sipat/ watak : inggih menika sipat utawi watakipun paragatama ingkang saged dipuntingali saking kutipan data

Wujud derdah batos : inggih menika spesifikasi derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra. Kolom menika kaperang dados kalih aspek inggih menika wujud saha indikator. Kolom wujud menika wosipun nama saking wujud derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama, dene indikator menika wujud derdah batos ingkang dipunlampahi paragatama adhedhasar saking novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.

Tabel 4. Data faktor ingkang mangaribawani derdah batos paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra

No. Data	Pethi -kan data	Bab/ kaca	Wujud derdah batos		Paraga ingkang ndadosaken derdah batos	Faktor ingkang mangaribawani	
			Wujud	Indikator		Wujud	Indikator
3.		Sami Suyud (1)/ 11	Ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan	Ajrih menawi Prabu Warsakusuma ingkang kecuwan rasa amargi remen kaliyan Dewi Wresti menika saged anuwuhaken bebendu .	Prabu Warsakusuma	Ajrih dhateng menapa ingkang dereng mesthi.	Pasuryanipun Warsakusuma ingkang ringas mbok bilih saged nuwuhaken bebendu

Katrangan tabel:

No. Data : inggih menika angka urut saking data ingkang dipunpundhut

Pethikan data : inggih menika pethikan data ingkang dipunpundhut saking novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra ingkang dipunginakaken minangka sumber data ing panaliten menika.

Bab/ kaca : inggih menika bab saha kaca saking pethikan ingkang dipunpundhut saking novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra

Wujud derdah batos : inggih menika spesifikasi derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra. Kolom menika kaperang dados kalih aspek inggih menika wujud saha indikator. Kolom wujud menika wosipun nama saking wujud derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama, dene indikator menika wujud derdah batos ingkang dipunlampahi paragatama adhedhasar saking novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.

Paraga ingkang ndadosaken derdah batos : inggih menika paraga ingkang ndadosaken utawi mangaribawani wontenipun derdah batos ingkang dipunlampahaken dening paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra

Faktor ingkang mangaribawani derdah batos: inggih menika dhasar utawi

factor saking dumadosing derdah batos paragatama ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra. Kolom menika kaperang dados kalih aspek inggih menika wujud saha indikator. Kolom wujud menika wosipun nama saking faktor ingkang mangaribawani derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama, dene indikator menika factor ingkang mangaribawani derdah batos ingkang dipunlampahi paragatama adhedhasar saking novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.

Tabel 5. Data caranipun paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra

No. Data	Pethikan data	Bab/kaca	Wujud derdah batos		Cara anggenipun mungkasi		Konteks cariyos
			Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	
4.		Sami Suyud (1)/ 11	Me-mungsuhan kaliyan sedherekkipun piyambak	Boten karsa damel karisakaning para abdi lan boten badhe perang kaliyan rayinipun piyambak	Pasrah dhateng kawontenan.	Pangeran Warihkusuma pasrah dhateng menapa ingkang dipuntindakaken dening rayinipun sanajan pungkasanipun Warihkusuma dipunlebetaken ing warangkan.	Warihkusuma ingkang dhawuh dhateng para abdi kangge nyerang desa sumbereja lan nangek sedayaning kaluwarginipun Endang Wrestisaha Warihkusuma

Katrangan tabel:

No. Data : inggih menika angka urut saking data ingkang dipunpundhut

Pethikan data : inggih menika pethikan data ingkang dipunpundhut saking novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra ingkang dipunginakaken minangka sumber data ing panaliten menika.

Bab/ kaca : inggih menika bab saha kaca saking pethikan ingkang dipunpundhut saking novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra

Wujud derdah batos : inggih menika spesifikasi derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra. Kolom menika kaperang dados kalih aspek inggih menika wujud saha indikator. Indikator dipunjumbuhaken kaliyan bab ingkang wonten ing salebeting novel.

Cara anggenipun mungkasi : inggih menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra

Konteks cariyos : inggih menika konteks adhedhasar saking kutipan data ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra

E. Caranipun Nganalisis Data

Teknik analisis data ingkang dipuntindakaken wonten ing panaliten menika inggih menika *deskriptif*. Lampahipun wonten ing *teknik deskriptif* dipunandharaken ing ngandhap menika:

1. *kategorisasi* inggih menika data dipunperang adhedhasar *kategori* utawi aspek ingkang dipuntliti jumbuh kaliyan fokus panaliten dhateng kartu datanipun. Fokus panaliten menika inggih menika wujud derdahing batos, faktor ingkang mangaribawani derdahing batos, saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos ingkang dipunlampahi dening paragatama.
2. *tabulasi* inggih menika ngandharaken data ingkang badhe dipuntliti awujud tabel. Data inggih menika minangka asil *kategori* bab aspek ingkang badhe dipuntliti dipunlajengaken kanthi *analisis deskriptif*. Analisis menika dipuntindakaken kanthi cara *menginterpretasikan* menapa kemawon ingkang dipunlampahi dening paragatama mawi aspek-aspek ingkang badhe dipuntliti.
3. *menginterpretasikan* asiling *kategorisasi* tahap sakderengipun kanthi teori Carl Gustav Jung. Data ingkang sampun cetha kalebet derdahing batos paragatama lajeng dipunanalisis wujud, faktor saha cara anggenipun mungkasi derdahing batos menika.
4. *inferensi* inggih menika damel dudutan saking data ingkang sampun wonten. *Inferensi* inggih menika negesi data ngginakaken konsep teori ingkang dados panjurung. Wonten ing panaliten menika, teori ingkang dados panjurung inggih menika *psikologi*.

F. Caranipun ngesahaken data

Data wonten ing panaliten menika kedah leres saha *valid*. Kangge ngecek leres botenipun data saha *valid* botenipun data, caranipun inggih menika ngginakaken *validitas* kaliyan *reliabilitas*. *Validitas* ing panaliten menika inggih menika *validitas semantis*. *Validitas semantis* inggih menika *pemaknaan* data-data ingkang dipunjumbuhaken kaliyan ukara, tembung, pacelathon saha *konteks* ingkang wonten ing sumber data. *Validitas semantis* ing panaliten menika dipuntindakaken kanthi ngamati data ingkang kalebet derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama, faktor ingkang mangaribawani saha cara paragatama kangge mungkasi derdah batos menika dipuntegesi jumbuh kaliyan *konteksipun*.

Reliabilitas data ingkang dipunginakaken inggih menika *reliabilitas intrarater* inggih menika kanthi cara maos saha *mengkaji* ulang ngantos pikantuk data ingkang *konsisten*. Panaliten menika ugi ngginakaken *reliabilitas interrater* inggih menika dipunlampahi kanthi cara *konsultasi* utawi nyuwun pirsu dhateng dosen pembimbing utawi kanca sejawat ingkang mangertosi bab menika. Saksanesipun menika, buku-buku rujukan saha panaliten-panaliten sanesipun ingkang *relevan* kaliyan panaliten menika ugi dipunginakaken kangge *keabsahan* data wonten ing panaliten menika.

BAB IV

ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGIPUN

A. ASILING PANALITEN

Bab sekawan menika wosipun inggih menika babagan asiling panaliten saha pirembagipun wonten ing panaliten ingkang katindakaken. Wos saking asiling panaliten saha pirembagipun inggih menika ngengingi wujud derdah batos paragatama, faktor ingkang mangaribawani, saha cara ingkang dipunpilih Warihkusuma minangka paragatama kangge mungkasi derdah batosipun wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra. Pendekatan ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika inggih pendekatan *psikologi sastra* mliginipun migunakaken teori *psikologi analitis* ingkang dipunandharaken dening Carl Gustav Jung. Pirembagan tumrap asiling panaliten dipunjumbuhaken kaliyan wosing perkawis lan ancasing panaliten.

Derdah batos ingkang dipunlampahi paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra inggih menika derdah batos paragatama ingkang kedadosan amargi saking *dunia sadar* menapa dene boten *sadaripun*. Nanging limrahipun, derdah batos langkung dipundayani saking *kesadaranipun* amargi pangraos saha pamanggih ingkang gadhah peran nalika derdah batos menika kalampahan. Derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama menika kalampahan amargi menapa ingkang dipunkajengaken paragatama menika boten jumbuh kaliyan kasunyatan, saengga ndadosaken kecuwan. *Faktor ekstern* inggih menika *faktor* ingkang saking njawi dhiri paragatama ugi saged paring daya dhateng *kejiwaan* paragatama saengga derdah ingkang langkung kathah inggih menika derdah batos.

1. Sinopsis Novel *Rangsang Tuban* Anggitanipun Padmasusastra

Novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra nyariyosaken bab lelampahanipun Warihkusuma nalika wonten ing kerajaan Tuban, inggih menika minangka putra pambarep ing kerajaan menika. Nanging ingkang dipungegadhang dados raja inggih menika rayinipun, Warsakusuma. Saksampunipun ngangkat rayinipun dados raja, Warihkusuma menika anggadhahi niat badhe palakrama kaliyan Endang Wresti ingkang sampun dipunjodhokaken nalika taksih alit. Amargi rayinipun ingkang sakpunika sampun dados raja ugi remen kaliyan Endang Wresti, wasana raja dhawuh dhateng patih kangge mejahi Warihkusuma. Nanging patih boten nglampahaken dhawuh raja menika, lajeng namung dhawuh dhateng Warihkusuma kangge kesah saking kerajaan Tuban tanpa sakpangertosanipun raja.

Warihkusuma lajeng kesah kanthi manah ingkang sedhih. Piyambakipun langkung remen menawi kaukum pati sanajan boten gadhah klentu, tinimbang dipundhawuhi kesah saking kerajaan Tuban. Lampahipun Warihkusuma ngidul ngilen, awit saking kersanipun dewa piyambakipun lajeng dumugi ing kerajaan Banyubiru ingkang dipunpimpin dening Sri Narendra Prabu Hertambang. Warihkusuma ingkang mangertos bilih raja menika nembe pados ra brahmana kangge nganggit babading kratonipun, lajeng gadhah niat badhe nyuwita dhateng kerajaan menika. Wusana Warihkusuma nyuwita wonten ing Banyubiru lan lajeng kasuwun pikrama kaliyan putri tunggalipun raja Banyubiru menika, Retna Wayi.

Saksampunipun pikrama sataun laminipun, Retna Wayi lajeng ngidam. Sang prabu sanget bingah ing galih. Sareng sampun adungkap mangsa lair, Retna Wayi

gerah dipunsebabaken amargi bayinipun nungsang. Saklajengipun bayi menika kawedalaken mawi pirantos. Bayi menika putri, lan lair kanthi wilujeng. Nanging ingkang ibu, Retna Wayi boten saged dipunslametaken lajeng puput yuswanipun.

Prabu Hertambang rumaos kingking awit saking kedadosan menika lajeng dhawuh dhateng para abdi kangge ngusir Warihkusuma saking nagari Banyubiru. Dene putri ingkang nembe mawon dipunlairaken menika dipunlabuh wonten ing sendhang, ingkang samangke dipuntemokaken dening Kyai Buyut Wulusan lajeng dipunangkat dados putrinipun kanthi nama Kanjeng Mas Ayu Rara Sendhang.

Wonten ing panggenan sanes, Endang Wresti ingkang tresna kaliyan Warihkusuma lajeng mejahi Warsakusuma, amargi piyambakipun rinodapeksa dening raja menika. Endang Wresti lajeng mbobot awit saking raja kedadosan menika, lan nglairaken putra dipunparingi nama Pangeran Udakawimba ingkang dipungadhang saged nggantosaken ingkang rama (Warsakusuma) kangge dados raja. Rekyana patih sampun usaha kangge madosi Warihkusuma supados kondur dhateng Tuban, nanging boten kepanggih.

Satunggaling dinten, Warihkusuma ingkang sampun dipunusir saking Banyubiru lajeng kondur dhateng Tuban lan kepanggih langsung kaliyan Endang Wresti. Warihkusuma lajeng nyariyosaken kedadosan ingkang sampun dipunalami, semanten ugi Endang Wresti ingkang nyariyosaken sampun gadhah putra saking Warsakusuma ingkang dipunparingi nama Udakawimba. Warihkusuma lajeng dipunangkat dados raja, nanging sanget anggenipun boten remen kaliyan Udakawimba amargi menika putranipun Warsakusuma.

Udakawimba menika anggadhahi karemenan nyepi wonten gunung. Satunggaling dinten nalika nembe nyepi, Udakawimba nglampahi kedadosan ingkang aneh, piyambakipun manggihaken satunggaling kraton wonten ing saklebet ing siti. Kraton menika kosong, lajeng piyambakipun anggadhahi niat kangge manggeni kraton menika lan piyambakipun dados raja ing kraton menika. Kanthi ngelmu bab kerajaan ingkang dipunmangertosi, lan siasat perang ingkang canggih ingkang dipunwulangaken dening rekyana patih sakderengipun, piyambakipun lajeng ngedegaken kerajaan, ingkang samangke nyerang ingkang rama, Warihkusuma.

Nalika nyerang Kerajaan Tuban ingkang dipunpimpin Warihkusuma, Udakawimba saged menang. Warihkusuma lajenglolos saking kerajaan paprangan menika, mlajar ing wana lan werdi. Warihkusuma lajeng nemu satunggaling gua ingkang saklajengipun dipunangge kangge semedi. Wonten ing papan menika Warihkusuma kepanggih kaliyan Retna Wayi ingkang sakjatosipun dereng seda lan kajumenengaken ratu ing kerajaan Banyubiru kangge nggantos rama ingkang sampun sepuh lan nembe ngawontenaken tindak pepara ing tlatahipun nagari menika kangge mangertosi kawontenan rakyat-rakyatipun. Retna Wayi lajeng mbiyantu ingkang raka kangge ngrebut malih kraton Tuban saking mengsah. Saksampunipun menang, lajeng dipunmangertosi bilih mengsah ingkang nyerang nagari Tuban menika putra kewalonipun inggih menika Udakawimba.

Ing pungkasanipun Warihkusuma ugi kapanggih kaliyan putrinipun ingkang dipunlabuh wonten ing sendhang dening Raja Banyubiru. Warihkusuma lajeng kondur dhateng Banyubiru kangge ndhampingi garwanipun inggih menika Dewi

Wayi ingkang sampun kajumeneng ratu wonten ing kerajaan menika. Dene kerajaan Tuban dipunpasrahaken dhateng putra kewalonipun inggih menika Udakawimba ingkang sampun pikrama kaliyan Rara Sendhang sakderengipun.

2. Derdah Batos Paragatama ing Novel *Rangsang Tuban* Anggitanipun Padmasusastra

Derdah batos wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra, sajatosipun boten namung dipunalami utawi dipunlampahi dening paragatama, nanging ingkang langkung kathah dipunpanggiaken inggih menika derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama. Menika dipunsebabaken amargi paragatama mliginipun ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra menika langkung asring dipuncariyosaken katimbang paraga sanesipun. Warihkusuma wonten ing novel menika langkung asring dipuncariyosaken katimbang paraga sanesipun, derdah batos utawi konflik ingkang dipunlampahi ugi langkung kathah. Derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma minangka paragatama menika dipundayani saking paraga-paraga sanesipun. Tuladhanipun, paragatama ingkang ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan. Paragatama ajrih menawi Prabu Warsakusuma (rayinipun paraga ingkang kajumenengaken ratu) ingkang kecuwan rasa amargi remen kaliyan Dewi Wresti (pacanganipun paragatama) menika saged anuwuhaken bebendu, menika ingkang ndadosaken derdah wonten ing dhiri piyambakipun. Saksanesipun menika, Warihkusuma ajrih nalika wonten prajurit ingkang rawuh dhateng guwa patapanipun. Warihkusuma ajrih menawi prajurit

menika badhe nukup sariranipun awit saking piyambakipun nembe kemawon lolos saking paprangan ingkang kedadosan wonten ing Tuban dipunsebabaken wontenipun barisan perusuh ingkang nyerang nagari menika. Bab menika ndadosaken paragatama nglampahi derdah batos.

Kangge mungkasi derdah ing batosipun, saben manungsa menika gadhah kalih dimensi wonten ing gesangipun, inggih menika *dimensi kesadaran* saha *dimensi ketidaksadaran*. Wonten ing *dimensi kesadaran*, manungsa gadhah kalih komponen ingkang pokok inggih menika *fungsi jiwa* saha *sikap jiwa*. *Fungsi jiwa* inggih menika bentuk sikap kejiwaan ingkang boten mungkin ewah sanajan wonten ing lingkungan ingkang beda-beda.

Fungsi jiwa menika wonten sekawan inggih menika pamanggih, pangraos, *pendriaan* saha *intuisi*. Sajatosipun, saben manungsa menika gadhah sekawan *fungsi jiwa* menika nanging wonten setunggal *fungsi* kemawon ingkang paling *dominan*, menika dipunsebut *fungsi superior* ingkang nemtokaken kados pundi kapribadenipun manungsa menika. Sekawan *fungsi jiwa* menika gadhah pasanganipun piyambak, inggih menika menawi satunggaling *fungsi jiwa* menika dados *superior* ingkang nguwaosi *kejiwaan* ing *alam sadar*, mangka *fungsi* pasanganipun menika dados *inferior* inggih menika wonten ing *ketidaksadaranipun*.

Dene *sikap jiwa* inggih menika arah saking *energi psikis* utawi *libido* dados *orientasi* manungsa tumrap dunya wonten ing njawinipun. Arah saking *aktivitas energi* menika saged medal utawi mlebet wonten ing dhiri individu. Menawi satunggaling *orientasi* menika boten dipunkuwaosi dening pamanggih *objektif*

satunggaling tiyang, mangka individu ingkang kados menika gadhah *orientasi ekstravers*. Tiyang ingkang *ekstravers* menika dipunpangaribawani dening dunia ingkang *objektif* inggih menika dunia wonten ing saknjawinipun manungsa menika. Pamanggih, pangraos saha tumindakipun dipuntemtokaken dening lingkunganipun.

Tiyang ingkang dipunpangaribawani dening dunia ingkang *subjektif* menika gadhah *tipe introvers* inggih menika dunia wonten ing saklebeting dhiri piyambakipun. *Orientasinipun* ugi tumuju wonten ing salebetipun manungsa menika. Pamanggih, pangraos saha tumindakipun menika dipuntemtokaken dening faktor ingkang *subjektif*.

Tabel 6. Wujud Derdah Batos Paragatama ing novel *Rangsang Tuban*

No.	Wujud Derdah Batos	No. data	<i>Fungsi jiwa</i>				<i>Penyesuaian</i>		<i>Sikap jiwa</i>	
			1	2	3	4	Kj	Ks	Sub.	Obj.
1.	Ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan	1, 2, 3, 26	✓	✓			✓		✓	
2.	Boten kersa memungsuhan kaliyan sedherekipun piyambak	4	✓	✓			✓			✓
3.	Derdah antawisipun kekajengan saha kasunyatan	5, 6, 8, 9	✓	✓			✓		✓	
4.	Pisah kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani	7, 14	✓	✓			✓		✓	
5.	Mangu-mangu menawi badhe medharaken raos	10, 11, 28	✓	✓			✓		✓	
6.	Boten sarujuk kaliyan pamanggihipun tiyang sanes	12, 30	✓	✓			✓		✓	
7.	Kingkin kaliyan takdir ingkang dipunlampahi	13, 15, 16	✓	✓			✓		✓	

Tabel saklajengipun

8.	Boten saged kesupen kaliyan <i>masa lalu</i>	17, 27, 29			✓	✓	✓		✓	
9.	Bingung kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi	18, 31, 32	✓	✓			✓		✓	
10.	Boten remen kaliyan Udakawimba	19, 20, 21			✓	✓	✓		✓	
11.	Ajrih kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi	22, 23, 24	✓	✓			✓		✓	
12.	Ajrih menawi boten pikantuk pangapunten saking Dewa	25	✓	✓			✓		✓	

Katrangan:

1 : *fungsi jiwa* pikiran/ pamanggih2 : *fungsi jiwa* perasaan/ pangraos3 : *fungsi jiwa* *pendriaan*4 : *fungsi jiwa* *intuisi*

Kj : kajugar (gagal)

Ks : kasil (boten gagal / *berhasil*)Sub. : *subjektif*Obj. : *objektif*

Asil panaliten bab derdahing batos paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra adhedhasar cengkorongan tabel 4 ing inggil, ngandharaken bilih paragatama gadhah 12 jinis derdah batos. Derdah batos ingkang asring dipunlampahi dening paragatama inggih menika ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan saha derdah antawisipun kekajengan saha kasunyatan.

Derdah batos kedadosan wonten ing antawisipun kalih *fungsi jiwa*. Salah satunggal saking kalih *fungsi jiwa* ingkang nglampahi derdah batos menika mesthi wonten ingkang langkung *dominan*. Cara anggenipun nemtokaken *fungsi jiwa* ingkang langkung *dominan* inggih menika kanthi mriksani reaksi paraga ingkang

katingal nalika ngadhepi perkawis utawi derdah dipunjumbuhaken kaliyan konteks wonten ing cariyos. Saking asil wonten ing tabel, *fungsi jiwa* ingkang langkung *dominan* dipunparingi tandha centang warni abrit (✓) wonten ing kolom *fungsi jiwa* ingkang nglampahi derdah batos, dene *fungsi jiwa* ingkang kirang *dominan* dipunparingi tanda centhang warni cemeng (√) wonten ing kolom *fungsi jiwa* ingkang nglampahi derdah batos. Dene wonten ing kolom *penyesuaian*, sakabehing penyesuaian ingkang dipunlampahaken dening Warihkusuma menika nglampahi kajugar awit saking penyesuaian ingkang kajugar menika ingkang mangaribawani wontenipun derdah batos ing saklebeting jiwaniipun inggih menika minangka fokus wonten ing panaliten menika.

Tabel 7. Faktor Ingkang Mangaribawani Wontenipun Derdah Batos

No.	Wujud Derdah Batos	Faktor ingkang Mangaribawani Derdah Batos	No. Data
1.	Ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan	Lelampahanipun Warsakusuma ingkang boten kados adat sabenipun	1
2.	Ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan	Ajrih dhateng kedadosan ingkang dereng mesthi kalampahan	2, 3, 26
3.	Boten kersa memungsuhan kaliyan sedherekipun piyambakan	Welas dhateng para abdi/ rakyat saha rayinipun	4
4.	Derdah antawisipun kekajengan saha kasunyatan	Boten rumaos nglampahi dosa balela kados ingkang dipuntuduhaken dening Warsakusuma	5, 6, 8
5.	Pisah kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani	Dipundhawuhi kesah saking nagari Tuban	7, 9
6.	Mangu-mangu menawi badhe medharaken raos	Boten ngandharaken kawontenan sakleresipun saking awal	10
7.	Mangu-mangu menawi badhe medharaken raos	Ngurmati paraga sanes	11

Tabel saklajengipun

8.	Boten sarujuk kaliyan pamanggihipun tiyang sanes	Gadhah pamanggih piyambak	12
9.	Kingkin kaliyan takdir ingkang dipunlampahi	Takdir ingkang tansah boten jumbuh kaliyan ingkang dipunkersakaken	13, 15, 16
10.	Pisah kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani	Katilar seda dening tiyang ingkang dipuntresnani	14
11.	Boten saged kesupen kaliyan <i>masa lalu</i>	Tresna sanget kaliyan garwanipun	17, 27, 28, 29
12.	Bingung kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi	Ngajengaken menapa ingkang dereng mesthi	18
13.	Boten remen kaliyan Udakawimba	Statusipun Udakawimba minangka putra kewalonipun	19, 20, 21
14.	Ajrih kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi	Wontenipun barisan perusuh	22, 23, 24
15.	Ajrih menawi boten pikantuk pangapunten saking Dewa	Dereng pikantuk sasmitaning Dewa	25
16.	Boten sarujuk kaliyan pamanggihipun tiyang sanes	Gagalipun paraga nalika jumeneng ratu ing Tuban	30
17.	Bingung kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi	Dereng mangertos menapa maksud saking kedadosan ingkang dipunlampahi	31,32

Faktor ingkang mangaribawani wontenipun derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra wonten 17, inggih menika; (1) lelampahanipun Warsakusuma ingkang boten kados adat sabenipun, (2) ajrih dhateng kedadosan ingkang dereng mesthi kalampahan, (3) welas dhateng para abdi/ rakyat saha rayinipun, (4) boten rumaos nglampahi dosa balela kados ingkang dipuntuduuhaken dening Warsakusuma, (5) dipundhawuhi kesah saking nagari tuban, (6) boten ngandharaken kawontenan sakleresipun saking awal, (7) ngormati paraga sanes,

(8) gadhah pamanggih piyambak, (9) takdir ingkang tansah sial, (10) katilar seda dening tiyang ingkang dipuntresnani, (11) tresna sanget kaliyan garwanipun, (12) ngajengaken menapa ingkang dereng mesthi, (13) statusipun Udakawimba minangka putra kewalonipun, (14) wontenipun barisan perusuh, (15) dereng pikantuk sasmitaning dewa, (16) gagalipun paraga nalika jumeneng ratu ing Tuban, saha (17) dereng mangertos menapa maksud saking kedadosan ingkang dipunlampahi.

Tabel 8. Cara Paragatama Anggenipun Mungkasi Derdah Batos

No.	Cara anggenipun mungkasi derdah batos	No.data
1.	Nrima	1
2.	Pasrah dhateng kawontenan	2, 3, 4, 7, 8, 9, 13, 14, 16, 17
3.	Pados kepastian dhateng kyai patih bab menapa lepatipun	5, 6
4.	Medharaken raos	10, 11, 12
5.	Badhe nganyut tuwuh	15
6.	Pados kejelasan kabar babagan kawontenaning nagari Tuban sakleresipun	18
7.	Badhe nyirnakaken Udakawimba	19, 20
8.	Dhawuh dhateng para abdi kangge madosi Udakawimba	21
9.	Pados kepastian dhateng bupati sinten ingkang dados gegunungan kraman	22
10.	Mimpin perang	23
11.	Kabur/ lolos saking paprangan	24
12.	Semadi	25
13.	Pados kejelasan babagan menapa kersanipun prajurit rawuh dhateng gua patapanipun	26, 29
14.	Namung kendel nggatosaken	27, 28, 31, 32
15.	Paring <i>solusi</i> ingkang beda kaliyan paraga sanes	30

Caranipun paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra

wonten 15, inggih menika (1) nrima, (2) pasrah dhateng kawontenan, (3) pados kepastian dhateng kyai patih bab menapa lepatipun, (4) medharaken raos, (5) badhe nganyut tuwuh (6) pados kejelasan kabar babagan kawontenaning nagari Tuban sakleresipun, (7) badhe nyirnakaken Udakawimba, (8) dhawuh dhateng para abdi kangge madosi Udakawimba, (9) pados kepastian dhateng bupati sinten ingkang dados gegunungan kraman, (10) mimpin perang, (11) kabur/ lolos saking paprangan, (12) semadi, (13) pados kejelasan babagan menapa kersanipun prajurit rawuh dhateng guwa patapanipun, (14) namung kendel nggatosaken, saha (15) paring *solusi* ingkang beda kaliyan paraga sanes.

B. PIREMBAGAN

Panaliten wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra dipunpanggihaken asiling panaliten ingkang arupi wujud derdah batos, faktor ingkang mangaribawani derdah batos, saha cara anggenipun mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma minangka paragatama. Wonten ing ngandhap menika pirembagan saking asiling panaliten kasebut.

1. Wujud Derdah Batos ingkang Dipunlampahi Paragatama

Wujud derdah batos ingkang dipunlampahi paragatama ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra wonten 12, inggih menika ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan, boten kersa memungsuhan kaliyan sedherekipun piyambak, derdah antawisipun kekajengan saha kasunyatan, pisah kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani, mangu-mangu menawi badhe medharaken

raos, boten saged kesupen kaliyan *masa lalu*, boten sarujuk kaliyan pamanggihipun tiyang sanes, kingkin kaliyan takdir ingkang dipunlampahi, bingung kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi, boten remen kaliyan Udakawimba, ajrih kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi, saha ajrih menawi boten pikantuk pangapunten saking Dewa. Wondene katranganipun kados ing ngandhap menika.

a. Ajrih Menawi Bab ingkang Boten Sae Badhe Kaleksanan

Wujud derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* ingkang awujud ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan menika kalampahan dening paragatama nalika piyambakipun nglampahi kedadosan ingkang damel paragatama ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan.

- (1) “Cinekak sang prabu saged angecani sarak galihipun ingkang raka, yen badhe kondur tulak, boten saged angentosi badhe pikramanipun ingkang raka, boten amargi sariranipun karaos wonten ingkang boten sekeca. Sang Pangeran namung nyumanggakaken, sakersa. Nanging wonten ingkang kacathet ing galih. Sang prabu lajeng adhedhawuh kondur. Wadyabala busekan, pating bilulung kuthetheran, awit boten nginten yen tulak kondur. Nanging kyai patih, bijaksana sumerep dhateng wewadining kersanipun sang prabu ingkang boten leres...” (Padmasusastra, 2013: 8-9)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang nalika Prabu Warsakusuma menika dumadakan pamit kondur dhateng kedhaton saksampunipun mirsani pacanganipun Warsakusuma, sanajan niat sakderengipun inggih badhe ndherekaken rakanipun pikrama kaliyan Dewi Wresti. Warsakusuma rumaos iri saha rumaos kawon kabagusanipun kaliyan ingkang raka awit saking Dewi Wresti ingkang terus mirsani ingkang raka. Warihkusuma ajrih menawi

sakkonduripun ingkang rayi inggih menika Warsakusuma menika badhe nuwuhaken bebendu tumrap piyambakipun. Penggalih bab menika amargi Warihkusuma mirsani pasuryanipun Warsakusuma ingkang sereng.

- (2) Gantos cinariyos ing padhukuhan Mudal ing sakpengkeripun sang prabu. Sang pangeran kirang sekeca ing galih, anggenipun sang prabu ningali dhateng Dewi Wresti kados mambet manah. (Padmasusastra, 2013: 10)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang nalika Prabu Warsakusuma menika dumadakan pamit kondur dhateng kedhaton saksampunipun mirsani pacanganipun Warsakusuma sanajan niat sakderengipun inggih badhe ndherek ndherekkake rakanipun pikrama kaliyan Dewi Wresti. Warihkusuma kirang sekeca ing galih saha nginten bilih ingkang rayi menika remen kaliyan pacanganipun inggih menika Dewi Wresti. Piyambakipun ajrih menawi badhe wonten bab ingkang boten sae tumrap piyambakipun awit saking sikapipun Warsakusuma ingkang boten kados adat sabenipun.

- (3) Carabelan sarta kebogiro umyung boten wonten kendelipun. Sang pangeran sampun wiwit dipundandosi saagem-agemaning panganten. Nanging salebeting galih, tansah mangu-mangu kengetan ringasing pasuryanipun ingkang rayi sang prabu nalika nulak kondur. Bokmanawi anuwuhaken bebendu saking kacuwan rasa. (Padmasusastra, 2013: 11)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang nalika pikramanipun Warihkusuma saha Dewi Wresti sampun badhe wiwit sakpengkeripun Warsakusuma kondur dhateng kraton. Warihkusuma tansah boten sekeca ing galih nalika enget ringasing pasuryanipun Warsakusuma nalika nulak kondur. Paraga ajrih menawi bab menika bakal nuwuhaken bebendu awit saking Warsakusuma ingkang kecuwan rasa amargi remen kaliyan pacanganipun Warsakusuma.

(26) "...sang wiku sanget kaget ing galih, dene dalu-dalu wonten prajurit dhateng ing guwa patapan. Pangananipun, badhe nukup sariranipun. Geter ing galih, kaliyan ngacarani.

"sumangga sang prawira ing prang, kula aturi malebet ing guwa rumpil. Rawuh sampeyan ing pratapan, dalu-dalu tanpa kanthi. Amratandhani satunggaling prajurit wanten ing paprangan. Berbudi legawa ing pati. Awit Hyang Wisesa rumeksa ing kawanteran sampeyan, kinemulan ing rahayu." (Padmasusastra, 2013: 110)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang saha ngandikanipun Warihkusuma dhateng prajurit ingkang rawuh ing guwa patapanipun. Menika nyariyosaken Warihkusuma nalika nembe mawiku wonten ing guwa patapan lan keget ing galih nalika wonten prajurit ingkang dhateng ing guwa patapanipun. Warihkusuma ajrih dhateng prajurit menika awit saking piyambakipun nembe mawon lolos saking paprangan ingkang wonten ing nagarinipun inggih menika Tuban awit saking wontenipun barisan perusuh saking Dhusun Sumbereja ingkang nyerang nagari menika. Warihkusuma ajrih menawi prajurit menika utusan saking mengsah ingkang sampun nguwaosi Tuban lan gadhah niat badhe nukup piyambakipun. Pungkasanipun Warihkusuma pados kepastian dhateng prajurit menika babagan menapa prelunipun dhateng ing guwa patapanipun.

Derdah batos ingkang dipunlampahi paragatama awujud ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan menika kalampahan nalika rayinipun ingkang sampun kajumeneng ratu inggih menika Warsakusuma dumadakan pamit kondur sanajan sakderengipun gadhah niat kangge ndherekaken mirsani Warihkusuma ingkang badhe pikrama kaliyan Dewi Wresti, nalika Warihkusuma nginten bilih Warsakusuma menika remen kaliyan pacanganipun inggih menika Dewi Wresti, saha nalika wonten prajurit ingkang rawuh dhateng guwa patapanipun. Derdah

batos menika kedadosan wonten ing alam sadaripun paraga. Nalika derdah menika kedadosan wonten ing batosipun paraga, *fungsi jiwa* inggih menika pamanggih paraga (tabel 4: *fungsi jiwa* 1) menika *bekerja* kanthi *rasional*.

Derdah batos kasebut kedadosan amargi derdah antawisipun 2 *fungsi jiwa* inggih menika pamanggih saha pangraos ingkang sami kiyatipun, saengga paring daya dhateng paraga saha *timbul* ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan menika kalampahan. *Fungsi jiwa* inggih menika pamanggih menika langkung *dominan* saengga pamanggih saha pangraos boten saged imbang, saha ndadosaken paraga utama boten kiyat nglampahi kawontenan kasebut. *Energi jiwa* boten saged jumbuh utawi nglampahi kajugar wonten ing gerakipun saengga *sikap jiwa* ingkang dipunpilih paraga menika *orientasinipun* dhateng dunia ingkang *subjektif*.

b. Boten Kersa Memungsuhan kaliyan Sedherekipun Piyambak

Derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama ugi kalampahan nalika piyambakipun memungsuhan kaliyan sedherekipun piyambak inggih menika ingkang rayi, Warsakusuma. Pethikan ing novelipun inggih menika.

- (4) “Pangeran warihkusuma boten kersa damel karisakan ingkang para abdi, mila wani perang. Kajawi karoban lawan, lingsem memengsahan kaliyan ingkang rayi piyambak, arebat rabi. Malajeng, nutut kemawon. Pasrah dhateng pepesthening sariranipun. Dhatenging senapati dumrojog tanpa laraban. Sang pangeran lajeng kaaweran cindhe, tanpa suwala. Sarta lajeng kadherekaken kondur dhateng nagari, kalebetaken ing warangkan.” (Padmasusastra, 2013: 11)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang ingkang nyariyosaken Warsakusuma ingkang nyerang Gunung Mudal inggih menika

wonten griyanipun Endang Wresti. Warsakusuma nyerang Gunung Mudal awit saking piyambakipun rumaos iri kaliyan Warihkusuma ingkang badhe pikrama kaliyan Endang Wresti. Warihkusuma boten kersa males seranganipun ingkang rayi awit saking piyambakipun boten kersa damel karisakaning para abdi. Saksanesipun menika, Warihkusuma ugi lingsem menawi memengsahan kaliyan rayinipun piyambak. Pungkasanipun, Warihkusuma pasrah lajeng kaiket cindhe saha kalebetaken ing warangkan dening prajurit ingkang kautus dening Warsakusuma.

Derdah batos ingkang awujud memungsuhan kaliyan sedherekipun piyambak dipunlampahi nalika Warsakusuma menika ngintu pasukan kangge nyerang Gunung Mudal awit saking kecuwan rasa, dene Warihkusuma boten kersa nglawan amargi welas dhateng para abdi saha rakyat, piyambakipun ugi lingsem menawi memungsuhan kaliyan rayinipun piyambak kalampahan wonten ing *kesadaran* paraga. Memungsuhan kaliyan sedherekipun piyambak menika kedadosan wonten ing pangraosipun paraga (tabel 4: *fungsi jiwa* 1) ingkang cara *kerjanipun* menika *rasional*.

Derdah menika kedadosan wonten ing kalih *fungsi jiwa* inggih menika pertentangan antawisipun pangraos saha pamanggih, utawi pangraos ingkang pungkasanipun badhe damel boten imbang kaliyan pasangan *fungsi jiwani*ipun. *Energi jiwa* mlampah dhateng *arah penyesuaian* anggenipun mungkasi padudon. *Sikap jiwa* ingkang dipunpilih awujud tindakan anggenipun mungkasi inggih menika *sumbangan* saking pangraos, pamanggih ingkang dipundayani saking lingkunganipun. Lingkungan ingkang awujud welas asih dhateng para abdi/ rakyat

saha rayinipun langkung paring *dominasi*. Sanajan kapeksa nanging paraga kedah nglampahi kedadosan menika saengga kabentuk *sikap jiwa* ingkang *orientasinipun objektifitas*.

c. Derdah Antawisipun Kekajengan saha Kasunyatan

Derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma awujud derdah antawisipun kekajengan saha kasunyatan menika dipunlampahi nalika menapa ingkang dipunkajengaken dening Warihkusuma boten jumbuh kaliyan kasunyatan ingkang dipunlampahi. Menika ingkang nuwuhaken pangraosipun paraga ingkang kecuwan.

- (5) Kyai patih lajeng andhawuhaken timbalanipun sang prabu, yen sang pangeran kapundhut pejah gesangipun. Badhe kasedanan wonten ing wana, awit dosa balela ing ratu saking aturing telikipun sang prabu. Sang pangeran angles ing galih, dene badhe kasedanan sarta dipun lokaken dosa balela ing ratu. Sered pangandikanipun, “uwa, punapa sampun sampeyan manah terang kaliyan para nayakaning praja, anggen kula tinarka balela ing ratu? Sarta pinanggihing pangrembag punapa kula kaleres kokum?” (Padmasusastra, 2013: 15)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang saha pacelathon antawisipun Warihkusuma saha Kyai Patih. Warihkusuma menika dipuntuduh nglampahaken dosa ingkang sakjatosipun boten dipunlampahaken inggih menika dosa balela. Ukuman kangge Warihkusuma inggih menika kasedanan wonten ing wana. Warihkusuma pados kepastian dhateng Kyai Patih kangge masthikaken menapa keputusan menika sampun trep saha sampun pinanggih pangrembag ingkang leres bilih piyambakipun kokum. Tuduhan menika dipunandharaken dening raja, Warsakusuma ingkang sakjatosipun iri saha rumaos kawon

kabagusanipun kaliyan Warihkusuma nalika badhe pikrama kaliyan Endang Wresti. Warsakusuma remen kaliyan pepacanganipun ingkang raka menika.

- (6) Sang pangeran, “uwa, punapa sampeyan kalentu ing atur kula. Mokal kula punika boten pisan maoni. Agengipun mrengkang saking wisesaning nagari ingkang katindakaken dhumateng uwa. Namung kula nuwun sumerep dununging kalepatan kula, sarta punapa sampun leresipun dhumawah ing ukum pati?” (Padmasusastra, 2013: 16)

Pethikan ing inggil inggih menika pacelathon antawisipun Warihkusuma saha Kyai Patih. Warihkusuma menika dipuntuduh nglampahaken dosa ingkang sakjatosipun boten dipunlampahaken inggih menika dosa balela. Ukuman kangge Warihkusuma inggih menika kasedanan wonten ing wana. Warihkusuma pasrah nanging lajeng pados kepastian dhateng Kyai Patih kangge masthikaken menapa keputusan menika sampun trep saha sampun pinanggih pangrembag ingkang leres bilih piyambakipun kokum pati. Piyambakipun boten mangertos menapa kalepatanipun saengga saged kaukum pati.

- (8) Sang pangeran mindhanget ngendikanipun kyai patih, rumaos awrat oncadipun saking nagari tuban. Bingah nemani seda, saking boten dosa. Nanging boten saged nampik utawi maoni kersanipun kyai patih. Sang pangeran lajeng anglungas raga, tindak anut paraking suku, pengkeran kaliyan kyai patih wangsul dhateng nagari. (Padmasusastra, 2013: 17-18)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang ingkang nyariyosaken nalika Warihkusuma kesah saking Nagari Tuban. Kyai Patih boten gadhah niat kangge nyedani Warihkusuma, nanging malah dhawuh dhateng Warihkusuma kangge oncad saking nagari tuban. Warihkusuma kanthi pasrah pungkasanipun nglungas raga lajeng tindak anut paraking suku, sanajan sakjatosipun Warihkusuma langkung bingah menawi nemahi seda tanpa mangertos menapa klentunipun katimbang dipundhawuhi kesah saking nagari Tuban.

- (9) “gusti, kaluhuran dhawah paduka. Ananging, ingkang abdi tuna ing budi, sepen ing kawruh. Mila ngantos kesah saking nagari Tuban, jalaran tinampik ing pasuwitan kawula. Kalampahan karaya-raya ingkang abdi ngantos dumugi ing ngarsa paduka ratu bijaksana, berbudi asih ing ngapapa, dhapur angungsi gesang.” (Padmasusastra, 2013: 25)

Pethikan ing inggil inggih menika ngandikanipun Warihkusuma dhateng Prabu Hertambang, raja ing Kerajaan Banyubiru. Warihkusuma ngandika bilih sakderengipun dhateng Banyubiru, pasuwitanipun dipuntampik wonten ing Tuban. Warihkusuma kecuwan lajeng ngajengaken saged nyuwita wonten ing Banyubiru. Ngandikanipun Warihkusuma dhateng Prabu Hertambang menika sajatosipun namung ngapusi, awit saking piyambakipun oncad saking nagari Tuban menika sanes amargi pasuwitan ingkang dipuntampik, nanging amargi piyambakipun dipundhawuhi kesah saking Nagari Tuban dening Kyai Patih.

Derdah batos ingkang awujud derdah antawisipun kekajengan saha kasunyatan menika dipunlampahi dening paraga nalika piyambakipun kokum awit saking tudhuhan nglampahi dosa balela ingkang sakjatosipun boten dipunlampahi dening Warihkusuma, nalika paraga dipundhawuhi kesah saking nagari Tuban, saha nalika pasuwitanipun dipuntampik wonten ing Tuban menika kedadosan wonten ing kesadharan paraga. Pamanggih ingkang tubrukan wonten ing alam sadhar damel paraga kapeksa nglampahi kedadosan amargi *fungsi jiwa* boten saged nglampahi fungsipun kanthi imbang. *Energi jiwa* boten saged jumbuh utawi nglampahi kajugar wonten ing gerakipun. *Sikap jiwa* ingkang dipunpilih awujud tindakan anggenipun mungkasi derdah batos inggih menika sumbangan saking pamanggih saha pangraos ingkang dipundayani saking kawontenanipun.

Sanajan kapeksa nanging paraga kedah nglampahi kedadosan menika satemah kabentuk *sikap jiwa* ingkang *orientasinipun subjektif*.

d. Pisah kaliyan Tiyang ingkang Dipuntresnani

Derdah batos ingkang awujud paragatama pisah kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani dipunlampahi dening Warihkusuma nalika Pangeran Warihkusuma pisah kaliyan tiyang-tiyang ingkang dipuntresnani. Wonten ing ngandhap menika tuladha pethikan wonten ing novel nalika Warihkusuma dipundhawuhi kesah saking Tuban dening Kyai Patih. Warihkusuma rumaos kingkin awit saking piyambakipun kedah pisah kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani inggih menika Dewi Wresti.

- (7) “Galhipun pangeran kados rinujid. Boten ajrih ing bab sedanipun, namung kengetan dhateng ingkang rayi dewi wresti. Katon meloking wadana, kocaking netra esmu balut, kala kapisah dadakan. Karuna samargi-margi. Parentuling eluh kados inten rinonce. Tetesipun tansah adamel pyuring galhipun sang pangeran. Ciptaning galih, dipunawrataken rudhahing galhipun sang putri, tinimbang kaliyan pecating nyawanipun.” (Padmasusastra, 2013: 16-17)

Pethikan wonten ing inggil menika narasi saking pengarang ingkang nggambaraken derdah batos ingkang dipunlampahi dening Pangeran Warihkusuma awit saking piyambakipun pisah kaliyan Dewi Wresti. Pangeran Warihkusuma kaukum pati dening Warsakusuma ingkang sampun kajumeneng ratu sakpengkeripun ingkang rama inggih menika Sri Narendra Prabu Sindupati. Pangeran Warihkusuma dipuntuduh nglampahaken dosa balela tumrap nagari Tuban. Piyambakipun dipuntuduh dening ingkang rayi, ingkang sakjatosipun remen kaliyan pepacanganipun Warihkusuma lajeng tuwuh niyatipun kangge

nyirnakaken ingkang raka menika. Pangeran Warihkusuma boten kingkin amargi ukuman pati ingkang kedah dipunlampahi nanging piyambakipun kingkin amargi kedah pisah kaliyan pepacanganipun ingkang sanget dipuntresnani, inggih menika Dewi Wresti.

- (14) “Dipunarasi dhateng ingkang raka, sarta dipun muwuni, sang retina, sampun kesupen. Wusana puput yuswanipun, seda konduran. Sang pangeran anjrit amuwun, angrungkebi ingkang garwa lajeng kantaka. Sang prameswari mlebet ing kamar, ingkang putra sang retina sampun pinanggih anjrit sarosa, ageblag lajeng kantaka. Oter tiyang salebeting kadhaton, gumuruh pindha swaraning jawah ingkang nrajang wana pejanten.” (Padmasusastra, 2013: 41)

Pethikan wonten ing inggil menika narasi saking pengarang ingkang nggambaraken derdah batos ingkang dipunlampahi dening Pangeran Warihkusuma awit saking piyambakipun dipuntilar seda dening ingkang garwa inggih menika putri saking kerajaan Banyubiru ingkang namanipun Dewi Wayi. Inkang garwa gerah nalika badhe nglairaken bayi ingkang sungsang. Saksampunipun nglairaken bayi putri kanthi pambiyantunipun para dukun, Dewi Wayi lajeng seda. Pangeran Warihkusuma lajeng anjrit saha muwun ngrungkebi garwa ingkang dipuntresnani menika.

Derdah batos ingkang awujud pisah kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani dipunlampahi nalika paraga dipundhawuhi kesah saking Tuban ingkang ndadosaken paraga kedah pisah kaliyan pepacanganipun inggih menika Dewi Wresti, saha nalika katilar seda dening ingkang garwa inggih menika Dewi Wayi. Pisah kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani menika kedadosan wonten ing pamanggih paraga (tabel 4: *fungsi jiwa* 1) ingkang cara kerjanipun kanthi *rasional*.

Derdah kasebut kedadosan wonten ing kalih *fungsi jiwa* inggih menika pertentangan antawisipun pamanggih saha pangraos, utawi pamanggih ingkang pungkasanipun badhe damel boten imbang kaliyan pasangan *fungsi jiwani*ipun. *Fungsi jiwa* ingkang langkung *dominan* inggih menika pamanggi saengga antawisipun pamanggih saha pangraos menika boten imbang, saha ndadosaken paragatama boten kiyat nglampahi kawontenan kasebut. *Energi jiwa* boten saged jumbuh utawi nglampahi kajugar wonten ing gerakipun saengga *sikap jiwa* ingkang dipunpilih paraga menika *orientasi*ipun dhateng dunia *subjektif*.

e. Mangu-mangu Menawi Badhe Medharaken Raos

Derdah batos ingkang awujud paragatama mangu-mangu menawi badhe medharaken raos menika dipunlampahi nalika wonten paraga sanes ingkang pados kepastian babagan satunggaling perkawis dhateng piyambakipun lajeng piyambakipun mangu-mangu kangge mangsuli pitakenan menika. Tuladhanipun nalika Prabu Hertambang, raja ing Banyubiru pados kepastian babagan sinten ramanipun Warihkusuma, piyambakipun sakalangkung kaget saha bingung badhe mangsuli menapa. Pethikanipun kados ing ngandhap menika.

- (10) Sang pangeran sakalangkung kaget ing galih midhangetaken pangandikanipun sang prabu. Ngantos dangu, kendel ngangen-angen salebeting galih, badhe matur kumbi ajrih, badhe matur prasaja bokmanawi saged andadosaken jalaran boten sayogining sariranipun. Wasana pinanggihing pambudi, namung badhe matur sawantahipun. Bokmanawi saged pikantuk piwalesipun sang Prabu, lajeng ngandika “gusti ratu ingkang misuwur ing jagad. Ingkang abdi badhe ngeker wadi dhumateng namanipun bapa kawula ing salami-laminipun. Ananging mangke wadi wau pecah, awit saking pandamel, duka ratu kekasihing dewa. Ingkang abdi boten saged kumbi, awit pejah gesang kawula katekem wonten ing asta paduka. Kawula nuwun, bapa kawula punika dede tiyang pidak pendarakan. Ratu agung binathara anyakrawati

abahudhenda ajejuluk prabu sindupati, ingkang angrenggani kedhaton ing tuban...” (Padmasusastra, 2013: 26-27)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang ingkang nyariyosaken nalika Prabu Hertambang pados kepastian kaliyan Warihkusuma babagan sinten ramanipun. Warihkusuma sakalangkung kaget ing galih awit saking piyambakipun panci boten ngandharaken bab ingkang rama sakderengipun, lan gadhah niat kangge ndadosaken menika wadi/ *rahasia*. Warihkusuma rumaos klentu, saha mangu-mangu kangge medharaken babagan ingkang rama. Piyambakipun rumaos ajrih mbok bilih Prabu Hertambang menika duka dhateng piyambakipun awit saking boten jujur sakderengipun babagan kaluwargi. Pungkasanipun Warihkusuma ngandika dhateng Prabu Hertambang babagan ingkang ramanipun.

(11)Gantos cinariyos ingkang wonten ing pepajangan, sang panganten kakung kados amanggih retna sawukir. Dhasar ayu, putrining nata, ginadhang binadhe raja.

Sang pangeran sareh ing galih, awit ingkang garwa mumpuni dhateng kasusilan, sarta pinunjul dhateng guna kasantikan. Boten kewran ing agal-lembut, dhasar lantip ing panggrahita, mengku kasujanan.

Sang pangeran angangkah-angkah angempakaken tembung pamilut manis amanohara...” (Padmasusastra, 2013: 34)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang ingkang nyariyosaken nalika Warihkusuma sampun pikrama kaliya Dewi Wayi, inggih menika putranipun Prabu Sindupati. Dipuncariyosaken menawi Warihkusuma wonten ing pepajangan kaliyan Dewi Wresti. Warihkusuma mangu-mangu anggenipun badhe medharaken raos awit saking sang retna menika mumpuni dhateng kasusilan, pinunjul dhateng guna kasantikan, boten kewran ing agal-lembut, lantip ing panggrahita saha mengku kasujanan. Awit saking makaten

Warihkusuma sareh ing galih, lajeng ngempakaken tembung pamilut manis kangge sang retna.

- (28) “Sang pandhita ajenger midhanget wangsulanipun sang pangeran. Dene asmanipun sami kaliyan ingkang rayi Dewi Wayi ingkang sampun murud dhateng teped suci. Ciptaning galih, “apa yayi dewi nitis dadi lanang? Lagi weruh iki, ngelmu panitisan. Dadi sungsang, buwana balik. Wong wadon nitis marang wong lanang. Saya kodheng panggalhipun sang wiku, dene sang prabu putri sakalangkung suka ing galih, ambebingung galhipun ingkang raka...” (Padmasusastra, 2013: 112)

Pethikan ing inggil inggih menika pangandikanipun Warihkusuma wonten ing saklebeting batos piyambakipun. Warihkusuma rumaos bingung nalika mirsani prajurit ingkang rawuh dhateng guwa patapanipun menika mirip sanget kaliyan garwanipun ingkang sampun seda inggih menika Dewi Wayi. Warihkusuma namung ngandika ing saklebeting galih nginten bilih ingkang yayi menika sampun manitis dados jaler. Piyambakipun tansah mangu-mangu amargi dereng nate mirsani wonten tiyang estri ingkang manitis dados jaler.

Derdah batos ingkang awujud mangu-mangu menawi badhe medharaken raos menika dipunlampahi dening paraga nalika dipunsuwuni pirsu dening Prabu Hertambang babagan kaluwarginipun, nalika wonten ing pepajangan kaliyan ingkang garwa inggih menika Dewi Wresti, saha nalika wonten prajurit ingkang namanipun sami kaliyan ingkang garwa rawuh dhateng guwa patapanipun menika kedadosan wonten ing *alam sadar*ipun paraga. Nalika derdah menika kedadosan wonten ing batosipun paraga, *fungsi jiwa* inggih menika pamanggih paraga (tabel 4: *fungsi jiwa* 1) menika *bekerja* kanthi *rasional*.

Derdah batos menika kalampahan amargi pertentangan antawisipun kalih *fungsi jiwa* inggih menika pamanggih saha pangraos, dene *fungsi jiwa* pamanggih

menika langkung *dominan* saha nyebabaken *fungsi jiwa* menika boten imbang. Wonten ing gerakipun, *energi jiwa* menika nglampahi kajugar utawi boten saged jumbuh saengga *sikap jiwa* ingkang dipunpilih paraga menika *orientasinipun* dhateng dunia *subjektif*.

f. Boten Saged Kesupen kaliyan *Masa Lalu*

Derdah batos ingkang awujud paragatama ingkang boten saged kesupen kaliyan *masa lalu* kalampahan nalika Warihkusuma enget kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani, saha enget nalika piyambakipun jumeneng nata wonten ing Tuban. Salahsatunggalipun inggih menika nalika Warihkusuma ingkang dipunsuwuni pirsa dening Prabu Hertambang babagan menapa piyambakipun sampun nate pikrama menapa dereng. Warihkusuma mangsuli bilih piyambakipun dereng saged kesupen kaliyan Endang Wresti.

- (17) Salabetipun wonten ing ngandhap bendha, tansah merem melik boten saged sare, kengetan ingkang rayi Dewi Wresti. Wanci sidhem kayon lintang sumebar ing langit. Purnama mungup sapuncaking aldaka, sumorot kados wadananipun ingkang rayi. Sumengering kidang, alihan tilem kados panguwuh angaturi kondur dhateng ing nagari tuban. (Padmasusastra, 2013: 51)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang nalika Warihkusuma bibar dipunusir saking Kraton Banyubiru dening Prabu Hertambang. Warihkusuma kaanggep mbekta sial dhateng kraton menika amargi putrinipun Prabu Hertambang ingkang pikrama kaliyan Warihkusuma menika seda saksampunipun nglairaken putrinipun. Warihkusuma lajeng kesah dhateng wana. Wonten ing sakngandhaping bendha, Warihkusuma tansah enget kaliyan Endang Wresti pepacanganipun nalika taksih wonten ing Tuban. Warihkusuma

ngantos rumaos kepingin kondur dhateng Tuban awit saking enget kaliyan Endang Wresti menika.

- (27) ...sang pandhita tumratap ing galih sumerep warninipun sang prabu. Dene jibles kaliyan warninipun ingkang rayi dewi wayi, ngantos kamitenggengen. Dangu boten ngaturaken pambage, malah lajeng carocosan ngedalaken luh boten karaos. Galhipun sang prabu kados sinendhal. (Padmasusastra, 2013: 111)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang nalika Warihkusuma pinanggih kaliyan prajurit ingkang rawuh dhateng guwa patapanipun. Warihkusuma rumaos kaget awit saking prajurit menika mirip kaliyan garwanipun ingkang sampun seda inggih menika Dewi Wayi. Piyambakipun dereng saged kesupen kaliyan garwanipun ingkang seda amargi nglairaken putrinipun mapinten-pinten taun kapungkur. Saksampunipun mirsani warninipun prajurit ingkang mirip kaliyan Dewi Wayi menika Warihkusuma boten saged matur menapa-menapa, sagedipun namung muwun awit saking enget kaliyan garwanipun ingkang dipunmangertosi sampun seda.

- (29) Sang pandhita awas tumingal. Tetela, yen sang pangeran malihan putri. Yen ta ingkang garwa dewi wayi, sampun seda. Sarta kasat mata piyambak ing sedanipun. Amesthi sang malih warni lajeng kapondhong, awit tetela yen garwanipun. Sarehning sampun seda, dados matur anoraga. “dhuh sang damel kuwuring manah kula. Punapa paduka putri prajurit, teka amiguna dhateng tiyang tapa?” (Padmasusastra, 2013: 116)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang saha ngandikanipun Warihkusuma dhateng prajurit ingkang malik dados putri. Piyambakipun sanget kaget ing galih, saha nginten bilih putri menika leres garwanipun. Nanging piyambakipun tansah mangu-mangu awit saking piyambakipun mirsani piyambak nalika garwanipun seda, saengga boten mungkin menawi sakpunika wonten ing sakngajengipun. Warihkusuma lajeng pados

kepastian dhateng putri menika menapa prelunipun rawuh wonten ing guwa patapanipun.

Derdah batos ingkang awujud boten saged kesupen kaliyan *masa lalu* menika dipunlampahi dening paragatama nalika wonten ing satengahing wana lan enget kaliyan Dewi Wresti, saha nalika mirsani warninipun prajurit ingkang rawuh dhateng guwa patapan menika sami kaliyan garwanipun ingkang sampun seda inggih menika Dewi Wayi menika gagal kedadosan wonten ing *kesadaran* paraga. Boten saged kesupen kaliyan *masa lalu* menika kedadosan wonten ing *pendriaan* paraga (tabel 4: *fungsi jiwa* 1) ingkang cara kerjanipun kanthi *irrational*. Derdah kasebut kedadosan wonten ing kalih *fungsi jiwa* inggih menika pertentangan antawisipun *pendriaan* saha *intuitif*.

Fungsi jiwa pendriaan menika langkung *dominan* amargi ingkang tansah dipunenget dening paraga menika warninipun ingkang rayi fisik), dene fisik menika saged dipunbiji saking indera kanthi sadar bilih satunggaling tiyang menika gadhah kawontenan fisik ingkang kados pundi. Fungsi jiwa *pendriaan* menika langkung *dominan* saengga ndadosaken boten imbang kaliyan pasangan *fungsi jiwani*ipun inggih menika *intuitif* lan ndadosaken paraga boten kiyat nglampahi kawontenan kasebut. Kalih kakiyatan menika damel risaking *kinerja fungsi jiwa* saengga mangaribawani derdah batos paragatama. Kalih kekiyatan menika nindakaken *gerak energi* dhateng arah *penyesuaian*, sanajan pungkasanipun boten saged jumbuh utawi nglampahi kajugar. Gagalipun *penyesuaian* ingkang kedadosan ing *distribusi* gerak jiwa menika damel wujudipun *sikap jiwa* ingkang *subjektif*.

g. Boten Sarujuk kaliyan Pamanggihipun Tiyang Sanes

Derdah batos ingkang awujud paragatama boten sarujuk kaliyan pamanggihipun paraga sanes menika kalampahan nalika Warihkusuma gadhah pamanggihi piyambak babagan menapa ingkang nembe dipunngandikakaken kaliyan paraga sanes menika. Pethikanipun kados ing ngandhap menika.

- (12) “dhuh gusti pepujan kula. Kula boten pisan-pisan nganggep kados ingkang kapangandikakaken punika. Tebih pitung bedahap manawi kula agadhahana cipta kumawa amisesa dhateng rabi. Malah kula nyuwun titip jasad kula dhateng sarira andika. Kula namung tetep dadosa pamongipun sang kadi ratih.” (Padmasusastra, 2013: 35-36)

Pethikan ing inggil inggih menika ngandikanipun Warihkusuma dhateng ingkang garwa inggih menika Dewi Wayi. Piyambakipun boten sarujuk kaliyan pamanggihipun ingkang garwa ingkang nganggep kaum priya menika nguwaosi kaum wanita langkung saking tiyang sepuhipun. Kersanipun Warihkusuma menika piyambakipun sageda dados pamongipun ingkang garwa inggih menika Dewi Wayi. Piyambakipun ugi malah badhe nitipaken jasadipun dhateng ingkang garwa.

- (30) “yayi dewi mahaprabu. Bab enggonmu kersa boyongi marang aku iku ora bebakal. Nanging bab piselehing keprabon iku banget ing pamokokku. Awit jumenengku ratu ana ing tuban tiwas tanpa guna sekti, sarta sepi ing kawicaksanan, gampang rusak ing mungsuh tanpa kawul. Beda karo jumenengmu sinuyudan ing wadyabala. Sanadyan jumeneng ratu putri, kaloka kajanapriya, kuncara ing amancapraja. Para ratu atas-angin, bawah-angin padha suyud kedhep kabeh. Awit saka misuwiring kaprawiranmu... (Padmasusastra, 2013: 117)

Pethikan ing inggil inggih menika ngandikanipun Warihkusuma dhateng ingkang garwa inggih menika Dewi Wayi. Dewi Wayi menika gesang malih saking sedanipun, lajeng kajumeneng ratu ing Banyubiru nggantos ingkang rama, Prabu Hertambang. Saksampunipun dangu pisah kaliyan Warihkusuma lan

kepenggih wonten ing guwa nalika Warihkusuma nembe semadi, Dewi Wayi lajeng gadhah niat kangge mboyong Warihkusuma kondur dhateng Banyubiru lan badhe kajumeneng nata ing nagari menika. Warihkusuma kersa dipunboyong dhateng Banyubiru nanging piyambakipun boten kersa dados raja ing nagari menika. Warihkusuma tansah enget nalika jumeneng nata ing Tuban ingkang gagal lan nagari menika karebat dening mengsah awit saking piyambakipun ingkang kirang kawicaksananipun, ilmuni pun saha siasat perang ingkang gampang dipunrusak dening mengsah.

Derdah batos ingkang awujud boten sarujuk kaliyan pamanggihipun paraga sanes menika dipunlampahi paragatama nalika wonten ing pepajangan kaliyan ingkang garwa saha nalika Warihkusuma badhe dipunboyong dhateng negeri Banyubiru kangge kajumenengaken ratu. Piyambakipun boten sarujuk kaliyan pamanggihipun ingkang garwa bilih kaum jaler menika nguwaosi kaum estri, paraga gadhah pamanggih bilih kaum jaler menika namung ngayomi ingkang estri. Derdah menika kedadosan wonten ing alam sadaripun paragatama. Nalika derdah kedadosan wonten ing batos paraga, *fungsi jiwa* inggih menika pamanggih paraga (tabel 4: *fungsi jiwa* 1) menika *bekerja kanthi rasional*. Derdah batos menika kedadosan amargi pertentangan antawisipun kalih *fungsi jiwa* inggih menika pamanggih saha pangraos ingkang langkung dipundominasi dening *fungsi jiwa* pamanggihipun paraga. *Energi jiwa* wonten ing gerakipun boten saged jumbuh utawi nglampahi kajugar satemah *sikap jiwa* ingkang dipunpilih dening paraga menika *orientasi*ipun dhateng dunia *subjektif*.

h. Kingkin kaliyan Takdir ingkang Dipunlampahi

Derdah batos ingkang awujud paragatama kingkin kaliyan takdir ingkang dipunlampahi menika kalampahan nalika paragatama nembe nglampahi kedadosan ingkang boten sae miturut piyambakipun.

- (13) Sareng sampun adungkap mangsa lair, sang putri anggerahi, hoter tiyang sakadhaton. Nanging anggenipun anggerahi sang putri kasengkala, bayinipun nungsang. Mila dangu boten saged medal. Anggenipun anggerahi ngantos pitung dinten pitung dalu, netyanipun sampun asawang kunarpa.

Inkang ibu tansah amuwuni wonten ing iringan. Langkung malih sang pangeran. Anggenipun nyundhang wonten ing ulon-ulon, adus luh anelesi kajang-sirah ngantos kados turasan. Boten dhahar, boten sare. (Padmasusastra, 2013: 39-40)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang ingkang nyariyosaken nalika sang putri, Dewi Wayi menika gerah. Dewi Wayi gerah nalika badhe nglairaken, pasuryanipun sampun pucet sanget. Warihkusuma sanget anggenipun kingkin lan tansah muwun wonten ing sacedhaking kang garwa, boten dhahar saha boten sare.

- (15) Sapinten rujiding galihipun sang pangeran, mentas kasedan garwa, putranipun kalabuh, sariranipun katundhung. Sang pangeran lingsem mulat sesamaning tumitah, wanci lingsir dalu anis saking pura. Lajeng tindakipun malebet ing wana wasa pados margining pejah. (Padmasusastra, 2013: 46)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang ingkang nyariyosaken nalika Warihkusuma dipuntundhung dening Prabu Hertambang. Piyambakipun rumaos kingkin sanget awit saking takdir ingkang dipunlampahi. Warihkusuma kasedan garwa nalika garwanipun menika nglairaken ingkang putra. Putranipun ugi lajeng kalabuh wonten ing sendhang dening para abdi awit saking dhawuhipun Prabu Hertambang. Dene piyambakipun ugi dipuntundhung

saking Banyubiru dening Prabu Hertambang amargi kaanggep mbekta sial dhateng kerajaan menika. Nalika wanci sampun lingsir ndalu, Warihkusuma lajeng anis saking pura, tindak malebet ing wana kanthi niat kangge pados margining pejah.

- (16) Gantos kacariyos, sang pangeran wonten salebeting wana tanpa kanthi. Inggang kadhahar namung woh-wohan sarta gegodhongan ing wana. Sanget anggenipun kasrakat, ciptaning galih namung badhe anganyut tuwuh. Tansah netra sarira, anggenipun katula-tula. Badhe garwa pepacangan karebat inggang rayi sang prabu. Pikantuk panglipur saged karma putrining ratu, ayu pinunjul ing jagad, dereng ngantos dumugi saweg setaun tinar sedha. Galihipun sang pangeran kados rinujit. Angles tanpa karkat sendhe ing wit bendha dhoyong, inggang pinuled ing mandira goraya. Samirana midid ambekta gandaning sekar, saya adamel renceming galih. Swaraning peksi rame pados pencokan badhe mapan tilem tambah adamel kuwur. Pepeteng wiwit andhatengi kados badhe anglem jagad punika inggang amisesa. Telas ing galihipun, sang pangeran adhukul angrangkul jengku, waspa adres kados turasan. (Padmasusastra, 2013: 50-51)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang inggang nyariyosaken nalika Warihkusuma wonten ing saklebet ing wana wasa. Piyambakipun tansah ruji ing galih menawi enget nalika badhe pikrama kaliyan pepacanganipun nanging karebat dening inggang rayi. Saksampunipun pikantuk panglipur inggih menika Dewi Wayi, malah katilar sedha sakderengipun setaun sareng. Warihkusuma namung saged pasrah, muwun saha andhukul ngrangkul jengku wonten ing sakngandhaping wit bendha dhoyong awit saking nasib inggang boten trep kaliyan menapa inggang dipunkersakaken.

Derdah batos inggang dipunlampahi dening paraga awujud kingkin kaliyan takdir inggang dipunlampahi menika kalampahan nalika Dewi Wayi menika gerah sampun pitung dinten pitung ndalu laminipun, nalika paraga katundhung saking nagari Banyubiru, saha nalika wonten satengahing wana lan enget kaliyan takdir

ingkang dipunlampahi menika kedadosan wonten ing alam sadaripun paraga. Derdah batos kasebut kalampahan amargi dedah antawisipun kalih *fungsi jiwa* inggih menika pamanggih paraga saha pangraos. *Fungsi jiwa* ingkang langkung *dominan* inggih menika *fungsi jiwa* pamanggih ingkang ndadosaken boten imbangipun *fungsi jiwa* paraga. Kalih kakiyatan menika nindakaken gerak energi dhateng arah *penyesuaian*, sanajan pungkasanipun boten saged jumbuh utawi nglampahi kajugar. Gagalipun *penyesuaian* ingkang kedadosan ing *distribusi* gerak jiwa damel wujudipun *sikap jiwa* ingkang *subjektif*.

i. Bingung kaliyan Kedadosan ingkang Dipunlampahi

Derdah batos paragatama ingkang awujud bingung kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi menika nalika wonten kedadosan ingkang Warihkusuma boten mangertos maksudipun. Kados nalika Warihkusuma mireng suanten gaib ingkang ngandharaken bab kawontenanipun Dewi Wresti kaliyan ingkang rayi inggih menika Warsakusuma. Pethikanipun kados ing ngandhap menika.

(18)...sang pangeran saya puteg ing galih. Salebetipun sare rem-rem ayam, wonten swara kamireng, “pangeran, sampeyan sumerepa yen yayi sampeyan sang putri, sugeng. Sarta tansah ngajeng-ajeng rawuh sampeyan ing nagari tuban. Amargi sapengker sampeyan lolos, sang prabu seda.” Sang pangeran kaget, lajeng wungu. Enget wewentehan swara ingkang kamireng, ananging paniben ing dalem batos. Sampun agagat bangun enjing, bun pating talethok angbesi sarira. Medal saking ing wana, sumedya dhateng padhusunan pados pitakenan ing bab kawontenanipun nagari tuban, punapa wnten emperipun kaliyan swara ingkang kamireng... (Padmasusastra, 2013: 51-52)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang nalika Warihkusuma wonten ing satengahing wana. Nalika piyambakipun sare rem-rem ayam, dumadakan mireng swanten ingkang ngandika babagan kawontenan

ing nagari Tuban. Swanten menika ngandika bilih Dewi Wresti menika taksih sugeng lan tansah ngantu-antu rawuhipun Warihkusuma ing nagari Tuban. Saksanesipun menika swanten menika ugi ngandika bilih Warsakusuma menika sampun seda sakpengkeripun Warihkusuma saking nagari Tuban. Warihkusuma sanget anggenipun kaget ing galih lajeng wungu. Piyambakipun mlampah medal saking wana dhateng padhusunan kangge pados kepastian bab kaleresaning wos swanten ingkang kapireng sakderengipun.

- (31) Sang prabu putri awas tumingal ing citranipun ingkang pindhah ratih. Rara sendhang boten kalih kaliyan sang prabu putri, kados jambe nem sinegar kalih. Namung kaot enem kaliyan sepuh. Pangandikanipun sang prabu putri, “elok temen, buyut wulisan duwe yoga kaya mangkono.” Sang prabu ugi melongkok, adulu citranipun rara sendhang dene angeblegi citranipun ingkang rayi. Sang prabu putri lajeng andangu, “aja dadi atimu kaki wulisan. Aku pitakon marang kowe ing satemene, rara sendhang iku apa anakmu temenan, dene citrane angeram-eramake. (Padmasusastra, 2013: 123)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang nalika Warihkusuma saha garwanipun sampun saged ngawonaken barisan perusuh ingkang nyerang saha ngrebut nagari Tuban saking tanganipun Warihkusuma ingkang sakderengipun dados raja ing kerajaan menika. Warihkusuma pungkasanipun mangertos bilih ingkang mimpin barisan perusuh menika putra kewalonipun, Udakawimba. Saksampunipun Udakawimba kanukup, Dewi Wayi lajeng ngumpulaken kaluwarginipun Udakawimba. Udakawimba sampun gadhah garwa ingkang namanipun Rara Sendhang. Dewi Wayi kaget amargi Rara Sendhang menika mirip kaliyan piyambakipun, semanten ugi Warihkusuma. Warihkusuma boten mangertos menawi Rara Sendhang menika putrinipun ingkang kalabuh dening raja Banyubiru kala semanten.

(32) Dereng dumugi pamaosipun sang prabu putri anjrit sarwi lara karuna. Nanging dewi sendhang boten tumut bela karuna awit boten sumerep darunanipun. Makaten ugi sang pangeran warihkusuma, saya boten tumut bela karuna. Namung kendel nanging ameraki ingkang rayi angudi punapa darunanipun muwun. (Padmasusastra, 2013: 124)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang nalika Kyai Umbul Mudal sampun mbekta kendhaga ingkang dipuntemokaken sareng nalika nemokaken Rara Sendhang wonten ing sendhang mapinten-pinten taun kapungkur. Saksampunipun mirsani seratan wonten ing kendhaga ingkang ungelipun “Raja putri, putranipun Dewi Wayi patutan saking Pangeran Warihkusuma ingkang seda konduran”, Dewi Wayi lajeng muwun. Nanging Warihkusuma boten mangertos kenging menapa garwanipun menika muwun. Piyambakipun namung kendel nanging lajeng nyedhaki ingkang garwa kangge mangertosi menapa ingkang damel garwanipun menika muwun.

Derdah batos ingkang awujud bingung kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi paraga menika kalampahan nalika paraga mireng swanten ingkang ngandharaken kawontenaning nagari Tuban, nalika paraga mirsani warninipun Rara Sendhang ingkang sami kaliyan Dewi Wayi, saha nalika mirsani ingkang garwa muwun nanging boten mangertos sebabipun menika kalampahan ing *kesadaranipun* paraga. Bingung kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi menika kedadosan wonten ing pamanggih paraga (tabel 4: *fungsi jiwa* 1) ingkang cara kerjanipun kanthi *rasional*.

Derdah batos menika kedadosan amargi pertentangan antawisipun kalih *fungsi jiwa* inggih menika pamanggih saha pangraos ingkang langkung dipundominasi dening *fungsi jiwa* pamanggih. Menika ingkang ndadosaken *fungsi*

jiwa paraga menika boten imbang saengga paraga boten kiyat nglampahi kawontenan kasebut. Kalih kekiyatan menika nindakaken gerak energi dhateng arah *penyesuaian*, sanajan pungkasanipun boten saged jumbuh utawi nglampahi kajugar. *Orientasi* saking *sikap jiwa* ingkang dipunpilih dening paraga menika arahipun dhateng dunia *Subjektif*.

j. Boten Remen kaliyan Udakawimba

Derdah batos ingkang awujud paragatama ingkang boten remen kaliyan Udakawimba menika dipunwiwiti nalika Warihkusuma kondur dhateng Tuban saksampunipun dipuntundhung saking Banyubiru. Kyai Patih ingkang ngrumat Udakawimba ngandika bilih Udakawimba menika putranipun Dewi Wresti kaliyan ingkang rayi inggih menika Warsakusuma. Awit saking menika Warihkusuma boten remen kaliyan Udakawimba.

(19) Sang pangeran boten saged maoni kersanipun kyai patih. Dening sampun anglenggahi leres, ananging salebeting galih dhateng ingkang putra kuwalon Raden Udakawimba sanget boten sarju. Awit punika tunggakaning kemadhuh. Ewadene sinamun ing netya boten wonten antawising pinggetipun ing galih.

Pangunandikanipun, “gampang masalahe, besuk yen aku wis jumeneng ratu sarta patutan karo yayi dewi, si Udakawimba iku prakara apa.”... (Padmasusastra, 2013: 58)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang ingkang nyariyosaken nalika Kyai Patih masrahaken Udakawimba dhateng kedhaton. Warihkusuma rumaos boten remen kaliyan Udakawimba awit saking statusipun Udakawimba ingkang minangka putra kewalonipun. Udakawimba menika putranipun Dewi Wresti saksampunipun rinodapeksa dening Warsakusuma. Warihkusuma gadhah niat ingkang boten sae dhateng putra kewalonipun menika.

- (20) Menggah kersanipun sang prabu, anggenipun ngangkat Arya Toyatuli dados pepatih supados boten badhe maoni kersanipun sang prabu. Awit sang nata taksih simpen wewados, sampun ngantos kajodheran kersanipun dening pamambenging pepatih.
Mila amikaur ngangkat bupati tamping. Aling-alingipun, misudha dhateng waris ingkang wajib inggih punika putraning patih ingkang sepuh piyambak. Wondening kersanipun sang prabu ing dalem batos raden Udakawimba badhe kasirnakaken. (Padmasusastra, 2013: 60)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang ingkang nyariyosaken nalika Kyai Patih J alasengara lengser saking jabatanipun awit saking yuswanipun ingkang sampun sepuh. Warihkusuma ingkang sampun kajumenengaken ratu lajeng ngangkat patih enggal kangge nggantos. Piyambakipun ngangkat Arya Toyatuli kanthi pangajab patih menika boten badhe maoni kersanipun Warihkusuma, mliginipun niat babagan Udakawimba. Udakawimba menika putranipun Dewi Wresti saksampunipun rinodapeksa dening Warsakusuma. Warihkusuma gadhah niat ingkang boten sae dhateng putra kewalonipun menika inggih menika badhe nyirnakaken Udakawimba.

- (21) Enjing kauningan ing sang prabu lolosipun raden Udakawimba. Sang nata api gugup sarta adhedhawuh kinen ngupadosi. Nanging bilih boten saged kapanggih, kadhawuhan sami wangsul kemawon.
Inkang ibu sang prameswari muwun wonten ing kedhaton. Lajeng angimur dhateng ingkang raka. Sang prabu sagah anglari piyambak. Boten ngantos lami, utusanipun sang nata sampun sami wangsul ngaturaken tiwasing lampah. Boten wonten ingkang lebda ing karya, ical larinipun. Sang prabu boten gita malah didhawuhi ngandikakaken sami kendel kemawon. Sampun ngantos wonten ingkang reraosan bab murcanipun raja putra. (Padmasusastra, 2013: 61)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang ingkang nyariyosaken nalika Udakawimba murca saking Tuban. Warihkusuma api gugup dhawuh dhateng para abdi kangge madosi Udakawimba. Nanging Warihkusuma ugi ngandika menawi boten kepanggih lajeng kadhawuhan wangsul. Dumugi

utusanipun wangsul, Udakawimba boten kepanggih. Lajeng Warihkusuma malah dhawuh menawi boten pareng ngandikakaken Udakawimba ingkang sampun murca saking kedhaton.

Derdah batos ingkang awujud boten remen kaliyan Udakawimba menika dipunlampahi dening paraga nalika piyambakipun kapanggih kaliyan Kyai patih ingkang ngandharaken Udakawimba menika putra kewalonipun paraga, nalika saha nalika Udakawimba lolos saking Tuban menika kalampahan wonten ing *alam sadar*ipun paraga. Nalika derdah menika kalampahan ing batosipun paraga, *fungsi jiwa intuisi* paraga (tabel 4: *fungsi jiwa* 1) menika *bekerja* kanthi *irrational*.

Derdah batos kasebut kedadosan amargi derdah antawisipun kalih *fungsi jiwa* inggih menika *intuisi* saha *pendriaan* boten saged imbang satemah paring daya dhateng paraga kangge boten remen kaliyan Udakawimba. *Fungsi jiwa intuisi* menika langkung *dominan* satemah nyebabaken kalih *fungsi jiwa* menika boten imbang saha ndadosaken paraga boten kiyat nglampahi kawontenanipun. *Fungsi jiwa intuisi* langkung dominan amargi *fungsi jiwa* menika sipatipun boten sadar lan wonten ing saklebeting naluri paraga. Paraga menika boten remen kaliyan Udakawimba menika amargi Udakawimba menika putra saking Dewi Wayi ingkang rinuda peksa dening rayinipun, raos boten remen menika kedadosan ing nalurinipun Warihkusuma kanthi boten sadar. Wonten ing gerakipun, *energi jiwa* paraga menika boten saged jumbuh utawi nglampahi kajugar satemah *sikap jiwa* ingkang dipunpilih dening paraga menika *orientasinipun* dhateng dunia *subjektif*.

k. Ajrih kaliyan Kedadosan ingkang Dipunlampahi

Derdah batos paragatama ingkang awujud ajrih kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi menika kalampahan nalika wonten barisan perusuh ingkang nyerang nagari Tuban. Barisan perusuh menika asalipun saking Desa Sumbereja.

- (22) Dereng dumugi pangandikanipun sang prabu, kasaru geger ing jawi. Lebetipun para bupati tanpa larapan. Kaplajeng mentas perang kaliyan cucuking baris ing dhusun sumbereja. Tanpa kiwul linud winejeg purun, risak tanpa kukupan. Sang prabu gugup pandangunipun, “apa si Udakawimba kang dadi gegunungan kraman?” (Padmasusastra, 2013: 101)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang saha ngandikanipun Warihkusuma dhateng abdinipun. Warihkusuma gugup nalika wonten barisan perusuh ingkang asalipun saking Dhusun Sumbereja. Piyambakipun gugup mbok menawi ingkang mimpin penyerang menika inggih menika Udakawimba, awit saking Udakawimba ingkang gadhah dendam kaliyan piyambakipun.

- (23) Sang prabu lajeng dhawuh mepak bala, hoter tiyang sanagari. Boten dangu sampun samapta. Ingkang dados cucuking lampah inggih senapatining prang putranipun kyai patih ingkang sampun dados nayakaning praja, nama raden lodaka. Sang prabu kersa nyarirani prang kadherekaken kyai patih wredha. Dumugi kikising praja, kandheg dening panyeranging mengsah sampun angrampid kitha. Sang prabu gugup lajeng amasang gelar ombaking samodra pasang. Sagung wadyabala tinata ambalabar angelebihi papan. Para bupati penyawat, sang prabu kaliyan kyai patih wonten ing tengah. (Padmasusastra, 2013: 101-102)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang nalika Warihkusuma dhawuh dhateng para abdi kangge mepak bala kangge ngadhepi perusuh ingkang nyerang Tuban. Warihkusuma kersa nyarirani perang saha kadherekaken kyai Patih. Nalika dumugi kikising praja, pasukan menika kaendheg awit saking perusuh ingkang sampun nyerang kitha. Warihkusuma sanget

anggenipun gugup lajeng masang gelar ombaking samodra pasang. Pimpinan saking barisan perusuh menika sakjatosipun inggih Udakawimba, nanging Warihkusuma boten mangertos awit saking pasuryanipun Udakawimba ingkang sampun beda kaliyan sakderengipun (nalika taksih wonten kedhaton).

(24) Gentos kacariyos, lolosipun prabu warihkusuma saking paprangan anarka bilih nagarinipun sampun kaejegi mengsah. Punapa raden Udakawimba punapa tiyang sanes punika dereng kantenan. Mupus salebeting galih. Kencenging kersa badhe mawiku kemawon, lajeng tindak amurang margi. (Padmasusastra, 2013: 104)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang nalika Warihkusuma lolos saking paprangan kaliyan barisan perusuh saking Dhusun Sumbereja. Piyambakipun nginten bilih nagarinipun sampun kaejegi dening mengsah. Nanging piyambakipun boten mangertos mengsah ingkang ngejegi nagarinipun menika putra kewalonipun, Udakawimba menapa sanes. Piyambakipun boten menggalih babagan menika lajeng tindak murang margi kanthi niat badhe mawiku kemawon.

Paraga nglampahi derdah batos ingkang awujud ajrih kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi menika nalika wonten barisan perusuh ingkang asalipun saking Dhusun Sumbereja, saha nalika mangertos barisan perusuh menika sampun ngrampid kitha kalampahan wonten ing alam sadaripun paraga. Derdah batos kasebut kedadosan amargi derdah antawisipun kalih *fungsi jiwa* inggih menika pamanggih saha pangraos.

Fungsi jiwa pamanggih menika langkung *dominan* saengga nyebabaken *fungsi jiwa* paraga menika boten imbang saha ndadosaken paragatama boten kiyat nglampahi kawontenan menika. *Energi jiwa* boten saged jumbuh utawi nglampahi

kajugar wonten ing gerakipun saengga *sikap jiwa* ingkang dipunpilih paraga menika *orientasinipun* dhateng dunia *subjektif*.

1. Ajrih Menawi Boten Pikantuk Pangapunten saking Dewa

Derdah batos paragatama ingkang awujud ajrih menawi boten pikantuk pangapunten saking dewa menika kalampahan nalika Warihkusuma sampun mawiku wonten ing saklebeting guwa patapan. Piyambakipun rumaos gadhah kalepatan, lajeng ajrih menawi boten pikantuk pangapunten saking Dewa. Pethikanipun kados ing ngandhap menika.

(25) ... saben dalu boten towong, wonten ing pahoman aneges kersaning dewa ingkang linuwih. Ing atasipun sariranipun punapa lulus boten pikantuk pangapunten. Ananging dereng pikantuk wewenganing sasmitanipun dewa. Mila sang prabu tansah nungku puja semadi. (Padmasusastra, 2013: 105-106)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang nalika Warihkusuma semadi ing guwa patapan. Piyambakipun tansah nungku puja semadi awit saking ajrih menawi boten pikantuk pangapunten saking dewa amargi klentunipun lampah. Warihkusuma rumaos klentu nalika piyambakipun boten remen kaliyan Udakawimba, mimpin negara tanpa kawicaksanan, lajeng malah lolos saking paprangan nalika nagarinipun kaserang dening mengsah. Warihkusuma mertapa wonten ing guwa ingkang dipuntemokaken lan papanipun wonten ing pesanggrahan. Saksampunipun guwa menika dipunresiki, piyambakipun lajeng gadhah niat kangge menetap wonten ing guwa menika.

Derdah batos ingkang awujud ajrih menawi boten pikantuk pangapunten saking dewa menika dipunlampahi paragatama nalika piyambakipun sampun

mawiku wonten ing satunggaling guwa nanging dereng pikantuk sasmita saking dewa menika kalampahan wonten ing kesadaranipun paraga. Ajrih menawi boten pikantuk pangapunten saking dewa menika kedadosan wonten ing pamanggih paraga (table 4: *fungsi jiwa* 1) ingkang cara kerjanipun kanthi *rasional*.

Derdah menika kedadosan wonten ing kalih *fungsi jiwa* inggih menika derdah antawisipun pamanggih saha pangraos. *Fungsi jiwa* pamanggih menika langkung *dominan* saengga ndadosaken *fungsi jiwa* ingkang boten imbang saha ndadosaken paraga boten kiyat nglampahi kawontenan menika. Kalih kakiyatan menika damel risaking kinerja *fungsi jiwa* saengga mangaribawani derdah batos paragatama. Kalih *fungsi jiwa* menika nindakaken gerak *energi* dhateng arah *penyesuaian*, sanajan pungkasanipun boten saged jumbuh utawi nglampahi kajugar. Gagalipun *penyesuaian* ingkang kedadosan wonten ing *distribusi* gerak jiwa damel wujud *sikap jiwa* ingkang dipunpilih paraga menika *orientasinipun* dhateng dunia *subjektif*.

2. Faktor ingkang Mangaribawani Derdah Batos Paragatama

Faktor ingkang mangaribawani wontenipun derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra wonten 17, inggih menika; lelampahanipun Warsakusuma ingkang boten kados adat sabenipun, ajrih dhateng kedadosan ingkang dereng mesthi kalampahan, welas dhateng para abdi/ rakyat saha rayinipun, boten rumaos nglampahi dosa balela kados ingkang dipuntuduuhaken dening Warsakusuma, dipundhawuhi kesah saking nagari tuban, boten ngandharaken kawontenan

sakleresipun saking awal, ngurmati paraga sanes, gadhah pamanggih piyambak, takdir ingkang tansah sial, katilar seda dening tiyang ingkang dipuntresnani, tresna sanget kaliyan garwanipun, ngajengaken menapa ingkang dereng mesthi, statusipun Udakawimba minangka putra kewalonipun, wontenipun barisan perusuh, dereng pikantuk sasmitaning dewa, gagalipun paraga nalika jumeneng ratu ing Tuban, saha dereng mangertos menapa maksud saking kedadosan ingkang dipunlampahi. Wondene katranganipun kados ing ngandhap menika.

a. Lelampahanipun Warsakusuma ingkang Boten Kados Adat Sabenipun

Derdah batos paragatama ingkang dipunpangaribawani dening lelampahanipun Warsakusuma ingkang boten kados adat sabenipun menika kalampahan nalika Warihkusuma badhe pikrama kaliyan Dewi Wresti. Warsakusuma dumadakan pamit kondur sanajan sakderengipun kersa ndherekaken ingkang raka kangge pikrama wonten ing Gunung Mudal.

- (1) Cinekak sang prabu saged angedani sarak galhipun ingkang raka, yen badhe kondur tulak, boten saged angentosi badhe pikramanipun ingkang raka, boten amargi sariranipun karaos wonten ingkang boten sekeca. Sang Pangeran namung nyumanggakaken, sakersa. Nanging wonten ingkang kacathet ing galih. Sang prabu lajeng adhedhawuh kondur. Wadyabala busekan, pating bilulung kuthetheran, awit boten nginten yen tulak kondur. Nanging kyai patih, bijaksana sumerep dhateng wewadining kersanipun sang prabu ingkang boten leres... (Padmasusastra, 2013: 8-9)

Adhedhasar saking pethikan narasi pengarang menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken amargi lelampahanipun Warsakusuma. Warsakusuma dumadakan pamit kondur dhateng nagari Tuban saksampunipun mirsani pepacanganipun Warihkusuma inggih menika Dewi Wayi. Warihkusuma nginten bilih Warsakusuma menika iri

kalih piyambakipun awit saking pasuryanipun ingkang rayi ingkang sereng nalika pamit kondur. Warsakusuma iri kaliyan Warihkusuma amargi badhe pikrama kaliyan wanita ingkang ayu lan rumaos kawon gagah kaliyan ingkang raka. Warihkusuma rumaos boten sekeca ing galih saksampunipun ingkang rayi menika pamit kondur dhateng Tuban.

b. Ajrih dhateng Kedadosan ingkang Dereng Mesthi Kalampahan

Derdah batos paragatama ingkang dipunpangaribawani dening Warihkusuma ingkang ajrih dhateng kedadosan ingkang dereng mesthi kalampahan menika kalampahan nalika Warsakusuma ingkang dumadakan pamit kondur dhateng Tuban. Warihkusuma rumaos boten sekeca ing galih, saha ajrih menawi ingkang rayi badhe nglampahaken bab ingkang nuwuhaken bebendu.

- (2) Gantos cinariyos ing padhukuhan Mudal ing sakpengkeripun sang prabu. Sang pangeran kirang sekeca ing galih, anggenipun sang prabu ningali dhateng Dewi Wresti kados mambet manah. (Padmasusastra, 2013: 10)

Adhedhasar saking pethikan narasi pengarang menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunpangaribawani amargi lelampahanipun Warsakusuma. Nalika pamit kondur dhateng Tuban Warihkusuma nginten bilih ingkang rayi menika remen kaliyan Dewi Wresti. Menika sebabipun pasuryanipun Warsakusuma ingkang sereng, ingkang lajeng ndadosaken penggalhipun Warihkusuma boten sekeca. Warihkusuma pepacangan kaliyan Dewi Wresti nalika taksih alit lan dipunjodhokaken dening eyangipun. Lajeng nalika sampun sami-sami diwasa, Warihkusuma gadhah niat kangge pikrama kaliyan Dewi Wresti wonten ing

griyanipun inggih menika ing Gunung Mudal, dipundherekaken dening ingkang rayi inggih menika Warsakusuma.

- (3) Carabelan sarta kebogiro umyung boten wonten kendelipun. Sang pangeran sampun wiwit dipundandosi saagem-egemaning panganten. Nanging salebeting galih, tansah mangu-mangu kengetan ringasing pasuryanipun ingkang rayi sang prabu nalika nulak kondur. Bokmanawi anuwuhaken bebendu saking kacuwana rasa. (Padmasusastra, 2013: 11)

Adhedhasar saking pethikan narasi pengarang menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken amargi Warihkusuma tansah enget pasuryanipun ingkang rayi inggih menika Warsakusuma nalika pamit kondur. Pasuryanipun Warsakusuma nalika kondur menika katingal sereng, Warihkusuma nginten bilih Warsakusuma menika remen kaliyan Dewi Wresti. Warihkusuma ajrih bilih kecuwara rasa ingkang dipunraosaken dening Warsakusuma menika saged anuwuhaken bebendu dhateng piyambakipun saha kaluwarginipun Dewi Wresti wonten ing Gunung Mudal.

- (26) ...sang wiku sanget kaget ing galih, dene dalu-dalu wonten prajurit dhateng ing guwa patapan. Pangananipun, badhe nukup sariranipun. Geter ing galih, kaliyan ngacarani.
 “sumangga sang prawira ing prang, kula aturi malebet ing guwa rumpil. Rawuh sampeyan ing pratapan, dalu-dalu tanpa kanthi. Amratandhani satunggaling prajurit wanten ing paprangan. Berbudi legawa ing pati. Awit Hyang Wisesa rumeksa ing kawanteran sampeyan, kinemulan ing rahayu.”
 (Padmasusastra, 2013: 110)

Adhedhasar saking pethikan narasi pengarang saha ngandikanipun Warihkusuma dhateng prajurit ingkang rawuh dhateng guwa patapanipun menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken amargi karawuhan dening prajurit wonten ing saklebeting guwa patapanipun. Warihkusuma rumaos ajrih dhateng prajurit menika mbok bilih prajurit menika badhe nukup sariranipun. Sakderengipun, Warihkusuma

nembe mawon lolos saking paprangan nalika wonten barisan perusuh ingkang nyerang nagarinipun. Warihkusuma ajrih mbok menawi prajurit menika utusan saking mengsah kangge nunkup piyambakipun.

c. Welas Dhateng Para Abdi/ Rakyat saha Rayinipun

Derdah batos paragatama ingkang dipunpangaribawani dening Warihkusuma ingkang welas dhateng para abdi utawi rakyat saha lingsem menawi memungsuhan kaliyan rayinipun piyambak menika kalampahan nalika Warsakusuma ngutus para abdi kangge nyerang Gunung Mudal (griyanipun kaluwarginipun Dewi Wrestti) awit saking kecuwan rasa. Warihkusuma boten kersa nglawan amargi ajrih mbok bilih badhe ndadosaken karisakaning para abdi/ rakyat ingkang boten gadhah dosa.

- (4) Pangeran warihkusuma boten kersa damel karisakan ingkang para abdi, mila wani perang. Kajawi karoban lawan, lingsem memengsahan kaliyan ingkang rayi piyambak, arebat rabi. Malajeng, nutut kemawon. Pasrah dhateng pepesthening sariranipun. Dhatenging senapati dumrojog tanpa laraban. Sang pangeran lajeng kaaweran cindhe, tanpa suwala. Sarta lajeng kadherekaken kondur dhateng nagari, kalebetaken ing warangkan. (Padmasusastra, 2013: 11)

Adhedhasar saking pethikan narasi pengarang menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken nalika ingkang rayi ngutus abdinipun kangge nyerang Gunung Mudal. Warihkusuma boten kersa damel karisakaning para abdi saha lingsem menawi memengsahan kaliyan ingkang rayi, lajeng boten nglawan. Warsakusuma rumaos iri kaliyan Warihkusuma ingkang badhe pikrama kaliyan Dewi Wrestti. Warihkusuma lajeng kaiket cindhe dening senapati perang awit saking

piyambakipun boten nglawan pasukan ingkang dipunutus dening rayinipun menika. Piyambakipun lajeng kadherekaken kondur dhateng nagari Tuban saha kalebetaken ing warangkan.

d. Boten Rumaos Nglampahi Dosa Balela Kados ingkang Dipuntuduhaken Dening Warsakusuma

Faktor ingkang mangaribawani derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma ugi kadadosan nalika piyambakipun boten rumaos nglampahi dosa balela kados ingkang dipuntuduhaken dening Warsakusuma. Warihkusuma menika dipuntuduh nglampahaken dosa balela dhateng Nagari Tuban dening rayinipun piyambak inggih menika Warsakusuma lajeng dipunparingi ukuman inggih menika ukum pati.

- (5) Kyai patih lajeng andhawuhaken timbalanipun sang prabu, yen sang pangeran kapundhut pejah gesangipun. Badhe kasedanan wonten ing wana, awit dosa balela ing ratu saking aturing telikipun sang prabu. Sang pangeran angles ing galih, dene badhe kasedanan sarta dipun lokaken dosa balela ing ratu. Sered pangandikanipun, “uwa, punapa sampun sampeyan manah terang kaliyan para nayakaning praja, anggen kula tinarka balela ing ratu? Sarta pinanggihing pangrembag punapa kula kaleres kokum?” (Padmasusastra, 2013: 15)

Adhedhasar saking pethikan narasi pengarang saha ngandikanipun Warihkusuma dhateng kyai Patih menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken amargi Warihkusuma boten rumaos nglampahi dosa ingkang dipuntuduhaken dhateng piyambakipun. Warihkusuma menika boten mangertos menapa klentunipun, nanging dening Warsakusuma katudhuh nglampahaken dosa balela dhateng nagari lajeng kaukum pati. Warihkusuma namung saged pasrah lan pados kepastian

dhateng Kyai Patih kangge masthikaken babagan klentunipun saha ukuman ingkang badhe dipuntampi. Bab menika boten jumbuh kaliyan pangertosanipun Warihkusuma ingkang boten rumaos klentu, nanging piyambakipun pasrah dhateng kasunyatanipun.

- (6) Sang pangeran, “uwa, punapa sampeyan kalentu ing atur kula. Mokal kula punika boten pisan maoni. Agengipun mrengkang saking wisesaning nagari ingkang katindakaken dhumateng uwa. Namung kula nuwun sumerep dununging kalepatan kula, sarta punapa sampun leresipun dhumawah ing ukum pati? (Padmasusastra, 2013: 16)

Adhedhasar saking pethikan pangandikanipun Warihkusuma dhateng Kyai Patih menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken kaliyan Warihkusuma boten rumaos nglampahi dosa ingkang dipuntuduhaken dhateng piyambakipun. Warihkusuma menika boten mangertos menapa klentunipun, nanging dening Warsakusuma katudhuh nglampahaken dosa balela dhateng nagari lajeng kaukum pati. Warihkusuma namung saged pasrah lan pados kepastian dhateng Kyai Patih kangge masthikaken babagan klentunipun saha kenging menapa piyambakipun saged kaukum pati. Bab menika boten jumbuh kaliyan pangertosanipun Warihkusuma ingkang boten rumaos nglampahaken bab ingkang katudhuhaken dhateng piyambakipun, nanging piyambakipun pasrah dhateng kasunyatan ingkang dipunlampahi.

- (8) Sang pangeran mindhanget ngendikanipun kyai patih, rumaos awrat oncadipun saking nagari tuban. Bingah nemani seda, saking boten dosa. Nanging boten saged nampik utawi maoni kersanipun kyai patih. Sang pangeran lajeng anglungas raga, tindak anut paraking suku, pengkeran kaliyan kyai patih wangsul dhateng nagari. (Padmasusastra, 2013: 17-18)

Pethikan narasi saking pengarang wonten ing inggil menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken kaliyan Warihkusuma boten rumaos nglampahi dosa ingkang dipuntuduhaken dhateng piyambakipun. Kajengipun Warihkusuma menika langkung remen menawi kaukum pati sanajan boten mangertos menapa klentunipun katimbang kadhawuhan kangge kesah saking nagari Tuban. Ananging piyambakipun boten saged nampik kersanipun Kyai Patih kangge kesah saking nagari menika. Kanthi pasrah pungkasanipun Warihkusuma nglungas raga lajeng tindak anut paraking suku.

e. Dipundhawuhi Kesah saking Nagari Tuban

Derdah batos paragatama ingkang dipunpangaribawani dening Warihkusuma ingkang dipundhawuhi kesah saking nagari tuban menika kalampahan nalika Warihkusuma dipundhawuhi kesah saking nagari Tuban dening Kyai Patih. Sakderengipun Warihkusuma menika kaukum pati dening rayinipun piyambak, nanging Kyai Patih boten kersa nyedani paraga awit saking raos welas dhateng paraga menika. Warihkusuma dipuntudhuh nglampahaken dosa balela dhateng nagari Tuban. Sanajan Warihkusuma rumaos boten nglampahaken dosa menika, piyambakipun namung pasrah lajeng kesah saking nagari menika.

- (7) Galihipun pangeran kados rinujid. Boten ajrih ing bab sedanipun, namung kengetan dhateng ingkang rayi dewi wresti. Katon meloking wadana, kocaking netra esmu balut, kala kapisah dadakan. Karuna samargi-margi. Parentuling eluh kados inten rinonce. Tetesipun tansah adamel pyuring galihipun sang pangeran. Ciptaning galih, dipunawrataken rudhahing

galhipun sang putri, tinimbang kaliyan pecating nyawanipun.
(Padmasusastra, 2013: 16-17)

Adhedhasar saking pethikan narasi pengarang menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken nalika piyambakipun dipundhawuhi kesah saking Tuban. Piyambakipun kingkin saha tansah enget dhateng ingkang yayi inggih menika Dewi Wresti. Warihkusuma katudhuh nglampahaken dosa balela dhateng nagari Tuban. Piyambakipun dipuntudhuh dening rayinipun piyambak lajeng dipundhawuhi kesah saking nagari Tuban.

- (9) “gusti, kaluhuran dhawah paduka. Ananging, ingkang abdi tuna ing budi, sepen ing kawruh. Mila ngantos kesah saking nagari tuban, jalaran tinampik ing pasuwitan kawula. Kalampahan karaya-rayu ingkang abdi ngantos dumugi ing ngarsa paduka ratu bijaksana, berbudi asih ing ngapapa, dhapur angungsi gesang.” (Padmasusastra, 2013: 25)

Adhedhasar saking pethikan pangandikanipun Warihkusuma dhateng Prabu Sindupati nalika pados kepastian babagan ingkang rama menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken kaliyan pasuwitanipun ingkang dipuntampik wonten ing Tuban, menika ingkang mangaribawani Warihkusuma menika kesah saking Nagari Tuban. Piyambakipun lajeng kesah saking Tuban dumugi ing nagari Banyubiru kanthi niat badhe nyuwita dhateng raja wonten ing Banyubiru inggih menika Prabu Hertambang.

f. Boten Ngandharaken Kawontenan Sakleresipun Saking Awal

Faktor ingkang mangaribawani derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma ugi kalampahan amargi piyambakipun boten ngandharaken

kawontenan kaluwarginipun saking awal dhateng raja ing Banyubiru inggih menika Prabu Hertambang. Piyambakipun ajrih menawi Prabu Hertambang duka awit saking Warihkusuma ingkang boten jujur nyariyosaken babagan ingkang rama inggih menika Prabu Sindupati ingkang jumeneng ratu wonten ing nagari Tuban.

- (10) Sang pangeran sakalangkung kaget ing galih midhangetaken pangandikanipun sang prabu. Ngantos dangu, kendel ngangen-angen salebeting galih, badhe matur kumbi ajrih, badhe matur prasaja bokmanawi saged andadosaken jalaran boten sayogining sariranipun. Wasana pinanggihing pambudi, namung badhe matur sawantahipun. Bokmanawi saged pikantuk piwalesipun sang Prabu, lajeng ngandika “gusti ratu ingkang misuwur ing jagad. Ingkang abdi badhe ngeker wadi dhumateng namanipun bapa kawula ing salami-laminipun. Ananging mangke wadi wau pecah, awit saking pandamel, duka ratu kekasihing dewa. Ingkang abdi boten saged kumbi, awit pejah gesang kawula katekem wonten ing asta paduka. Kawula nuwun, bapa kawula punika dede tiyang pidak pedarakan. Ratu agung binathara anyakrawati abahudhenda ajejuluk prabu sindupati, ingkang angrenggani kedhaton ing tuban...” (Padmasusastra, 2013: 26-27)

Pethikan narasi saking pengarang saha ngandikanipun Warihkusuma dhateng Prabu Hertambang wonten ing inggil menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken kaliyan pitakenanipun Prabu Hertambang babagan ingkang rama. Piyambakipun niyatipun badhe ndadosaken wadi babagan ingkang rama ngantos saklami-laminipun dhateng Prabu Hertambang. Warihkusuma ajrih menawi Prabu Hertambang duka kaliyan piyambakipun awit saking rumaos bilih pejah gesang piyambakipun menika wonten ing tanganipun Prabu Hertambang satemah lajeng ngandika ingkang sakleresipun babagan ingkang rama inggih menika tiyang ingkang jumeneng ratu wonten ing Tuban nanging sampun seda lajeng dipungantos dening ingkang rayi inggih menika Warsakusuma.

g. Ngurmati Paraga Sanes

Faktor ingkang mangaribawani derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma ugi kalampahan amargi piyambakipun ngurmati paraga sanes. Warihkusuma ngurmati ingkang garwa inggih menika Dewi Wayi amargi saking kaluhuranipun ingkang yayi saengga Warihkusuma sareh ing galih anggenipun badhe medharaken raos.

(11)Gantos cinariyos ingkang wonten ing pepajangan, sang panganten kakung kados amanggih retna sawukir. Dhasar ayu, putrining nata, ginadhang binadhe raja.

Sang pangeran sareh ing galih, awit ingkang garwa mumpuni dhateng kasusilan, sarta pinunjul dhateng guna kasantikan. Boten kewran ing agal-lembut, dhasar lantip ing panggrahita, mengku kasujanan.

Sang pangeran angangkah-angkah angempakaken tembung pamilut manis amanohara,... (Padmasusastra, 2013: 34)

Pethikan narasi saking pengarang wonten ing inggil menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken kaliyan Warihkusuma ingkang ngurmati ingkang garwa inggih menika Dewi Wayi. Piyambakipun sareh ing galih anggenipun badhe medharaken raos dhateng ingkang garwa. Warihkusuma mangertos bilih ingkang garwa menika mumpuni dhateng kasusilan, pinunjul dhateng guna kasantikan, boten kewran ing agal lembut, lantip ing panggrahita saha mengku kasujanan awit saking Dewi Waayi menika putrining ratu ingkang misuwur wonten ing Nagari Banyubiru inggih menika Sri Narendra Prabu Hertambang. Kanthi sabar, Warihkusuma lajeng angempakaken tembung pamilut manis kangge ingkang garwa.

h. Gadhah Pamanggih Piyambak

Faktor ingkang mangaribawani derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma ugi kalampahan amargi paraga gadhah pamanggih piyambak. Warihkusuma lajeng ngandharaken pamanggihipun dhateng paraga sanes kanthi sabar.

(12)“dhuh gusti pepujan kula. Kula boten pisan-pisan nganggep kados ingkang kapangandikakaken punika. Tebih pitung bedahap manawi kula agadhahana cipta kumawa amisesa dhateng rabi. Malah kula nyuwun titip jasad kula dhateng sarira andika. Kula namung tetep dadosa pamongipun sang kadi ratih.” (Padmasusastra, 2013: 35-36)

Adhedhasar pethikan pangandikanipun Warihkusuma dhateng Dewi Wayi menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken amargi paraga gadhah pamanggih piyambak babagan kedudukan tiyang jaler nalika sampun palakrama. Warihkusuma gadhah pamanggih bilih piyambakipun boten wonten niat kangge nguwaosi ingkang garwa, nanging malah badhe nyuwun nitip jasadipun dhateng Dewi Wayi. Warihkusuma namung kersa dados pamongipun ingkang garwa inggih menika Dewi Wayi. Warihkusuma ngandharaken pamanggihipun menika kanthi sabar.

i. Takdir ingkang Tansah Boten Jumbuh kaliyan ingkang Dipunkersakaken

Faktor ingkang mangaribawani wontenipun derdah batos paragatama ingkang awujud takdir ingkang tansah boten jumbuh kaliyan ingkang

dipunkersakaken menika kalampahan nalika Dewi Wayi menika gerah nalika badhe nglairaken ingkang putra, nalika Warihkusuma dipundhawuhi kesah saking Banyubiru, saha nalika wonten ing satengahing wana. Paraga tansah kingkin kaliyan takdir ingkang dipunlampahi. Pethikan cariyosipun wonten ing ngandhap menika.

- (13) Sareng sampun adungkap mangsa lair, sang putri anggerahi, hoter tiyang sakadhaton. Nanging anggenipun anggerahi sang putri kasengkala, bayinipun nungsang. Mila dangu boten saged medal. Anggenipun anggerahi ngantos pitung dinten pitung dalu, netyanipun sampun asawang kunarpa. Ingkang ibu tansah amuwuni wonten ing iringan. Langkung malih sang pangeran. Anggenipun nyundhang wonten ing ulon-ulon, adus luh anelesi kajang-sirah ngantos kados turasan. Boten dhahar, boten sare.” (Padmasusastra, 2013: 39-40)

Pethikan narasi saking pengarang wonten ing inggil menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken kaliyan takdir ingkang tansah boten jumbuh kaliyan ingkang dipunkersakaken. Kasunyatan ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma inggil menika mirsani ingkang garwa gerah pitung dinten pitung dalu laminipun. Gerahipun kang garwa amargi bayi ingkang dipunkandhut menika nungsang. Kekajenganipun Warihkusuma menika ingkang garwa saged lairan kanthi selamat sehat semanten ugi bayinipun. Awit saking kekajengan ingkang boten jumbuh kaliyan kasunyatan menika, Warihkusuma namung saged muwun wonten ing sacedhaking kang garwa, boten kersa dhahar saha sare.

- (15) Sapinten rujiding galihipun sang pangeran, mentas kasedan garwa, putranipun kalabuh, sariranipun katundhung. Sang pangeran lingsem mulat sesamaning tumitah, wanci lingsir dalu anis saking pura. Lajeng tindakipun malebet ing wana wasa pados margining pejah. (Padmasusastra, 2013: 46)

Pethikan narasi saking pengarang wonten ing inggil menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken kaliyan takdir ingkang tansah boten jumbuh kaliyan ingkang dipunkersakaken. Warihkusuma kingkin amargi piyambakipun nembe mawon kasedan garwa. Garwanipun, Dewi Wayi seda amargi nglairaken putranipun. Putranipun lajeng kalabuh wonten ing sendhang anut kaliyan dhawuhipun ingkang rama. Miturut Prabu Hertambang, Warihkusuma menika rawuh dhateng Banyubiru namung mbekta sial, menika sebabipun Warihkusuma lajeng dipuntundhung. Warihkusuma rumaos lingsem dhateng sasameng manungsa, saengga wonten ing wanci lingsir dalu, piyambakipun anis saking pura. Mlampah malebet ing wana wasa kangge pados margining pejah.

- (16) Gantos kacariyos, sang pangeran wonten salebeting wana tanpa kanthi. Ingkang kadhahar namung woh-wohan sarta gegodhongan ing wana. Sanget anggenipun kasrakat, ciptaning galih namung badhe anganyut tuwuh. Tansah netra sarira, anggenipun katula-tula. Badhe garwa pepacangan karebat ingkang rayi sang prabu. Pikantuk panglipur saged karma putrining ratu, ayu pinunjul ing jagad, dereng ngantos dumugi saweg setaun tinilar seda. Galhipun sang pangeran kados rinujit. Angles tanpa karkat sendhe ing wit bendha dhoyong, ingkang pinuled ing mandira goraya. Samirana midid ambekta gandaning sekar, saya adamel renceming galih. Swaraning peksi rame pados pencokan badhe mapan tilem tambah adamel kuwur. Pepeteng wiwit andhatengi kados badhe angelem jagad punika ingkang amisesa. Telas ing galhipun, sang pangeran adhukul angrangkul jengku, waspa adres kados turasan. (Padmasusastra, 2013: 50-51)

Pethikan narasi saking pengarang wonten ing inggil menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken kaliyan takdir ingkang tansah boten jumbuh kaliyan ingkang dipunkersakaken. Warihkusuma wonten ing saklebeting wana muwun awit saking nasib ingkang dipunlampahi menika boten laras kaliyan menapa ingkang

dipunkajengaken. Piyambakipun tansah enget nalika badhe garwa pepacangan kaliyan Dewi Wresti nanging karebat dening ingkang rayi. Lajeng pikantuk panglipur inggih menika putrining ratu, nanging dereng ngantos setaun sampun katilar seda. Warihkusuma namung saged muwun lan gadhah niat kangge nganyut tuwuh.

j. Katilar Seda dening Tiyang ingkang Dipuntresnani

Faktor ingkang mangaribawani wontenipun derdah batos paragatama ingkang awujud kasedan menika kalampahan nalika Warihkusuma katilar seda dening tiyang ingkang dipuntresnani. Warihkusuma katilar seda dening ingkang garwa inggih menika Dewi Wayi ingkang seda amrargi nglairaken putranipun. Pethikan cariyosipun wonten ing ngandhap menika.

- (14) Dipunarasi dhateng ingkang raka, sarta dipun muwuni, sang retna, sampun kesupen. Wusana puput yuswanipun, seda konduran. Sang pangeran anjrit amuwun, angrungkebi ingkang garwa lajeng kantaka. Sang prameswari mlebet ing kamar, ingkang putra sang retna sampun pinanggih anjrit sarosa, ageblag lajeng kantaka. Oter tiyang salebeting kadhaton, gumuruh pindha swaraning jawah ingkang nrajang wana pejanten. (Padmasusastra, 2013: 41)

Pethikan ing inggil inggih menika narasi saking pengarang nalika Dewi Wayi seda. Warihkusuma sanget anggenipun kingkin lajeng namung saged muwun wonten ing sacedhaking kang garwa. Dewi Wayi seda saksampunipun gerah pitung dinten laminipun. Piyambakipun gerah amargi badhe nglairaken bayi ingkang sungsang, saksampunipun nglairaken bayi putri, Dewi Wayi lajeng seda. Warihkusuma lajeng anjerit muwun saha ngrungkebi ingkang garwa.

k. Tresna Sanget kaliyan Garwanipun

Faktor ingkang mangaribawani derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma ugi kalampahan amargi raos tresnanipun ingkang ageng dhateng garwanipun.

- (17) Salabetipun wonten ing ngandhap bendha, tansah merem melik boten saged sare, kengetan ingkang rayi Dewi Wresti. Wanci sidhem kayon lintang sumebar ing langit. Purnama mungup sapuncaking aldaka, sumorot kados wadanipun ingkang rayi. Sumengering kidang, alihan tilem kados panguwuh angaturi kondur dhateng ing nagari tuban. (Padmasusastra, 2013: 51)

Adhedhasar pethikan narasi saking pengarang menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken amargi piyambakipun dereng saged kesupen kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani inggih menika Dewi Wresti awit saking raos tresnanipun ingkang ageng. Nalika wonten ing ngandhap bendha ing satengahing wana, Warihkusuma tansah enget kaliyan Dewi Wresti inggih menika pepacanganipun ingkang sampun dipunjodhokaken wiwit alit nanging anggenipun palakrama menika batal amargi rayinipun paraga menika ugi remen kaliyan Dewi Wresti lan gadhah niat ingkang boten sae dhateng Warihkusuma.

- (27) ...sang pandhita tumratap ing galih sumerep warninipun sang prabu. Dene jibles kaliyan warninipun ingkang rayi dewi wayi, ngantos kamitenggengen. Dangu boten ngaturaken pambage, malah lajeng carocosan ngedalaken luh boten karaos. Galhipun sang prabu kados sinendhal. (Padmasusastra, 2013: 111)

Adhedhasar pethikan narasi saking pengarang ing inggil menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken amargi piyambakipun dereng saged kesupen kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani inggih menika Dewi Wayi awit saking raos

tresnanipun ingkang ageng. Dewi Wayi menika garwanipun Warihkusuma ingkang sampun seda saksampunipun mbabar putri. Piyambakipun tumratap ing galih nalika mirsani wonten prajurit ingkang rawuh dhateng guwa patapanipun menika mirip kaliyan ingkang garwa inggih menika Dewi Wayi. Piyambakipun namung saged kendel lajeng muwun wonten ing sakngajenging prajurit menika.

(28) Sang pandhita ajenger midhanget wangsulanipun sang pangeran. Dene asmanipun sami kaliyan ingkang rayi dewi wayi ingkang sampun murud dhateng teped suci. Ciptaning galih, “apa yayi dewi nitis dadi lanang? Lagi weruh iki, ngelmu panitisan. Dadi sungsang, buwana balik. Wong wadon nitis marang wong lanang.

Saya kodheng panggalhipun sang wiku, dene sang prabu putri sakalangkung suka ing galih, ambebingung galhipun ingkang raka...(Padmasusastra, 2013: 112)

Adhedhasar pethikan narasi saking pengarang menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken amargi piyambakipun dereng saged kesupen kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani inggih menika Dewi Wayi awit saking raos tresnanipun ingkang ageng. Piyambakipun tumratap ing galih nalika mirsani wonten prajurit ingkang rawuh dhateng guwa patapanipun menika mirip kaliyan ingkang garwa inggih menika Dewi Wayi. Warihkusuma langkung kaget malih nalika pados kepastian dhateng prajurit menika babagan namanipun, prajurit menika ugi mangsuli namanipun inggih menika Wayi. Prajurit menika sakjatosipun Dewi Wayi ingkang nyamar dados jaler. Dewi Wayi menika urip malih saking sedanipun nalika badhe dipunkubur, nanging Warihkusuma boten mangertos bab menika.

(29) Sang pandhita awas tumingal. Tetela, yen sang pangeran malihan putri. Yen ta ingkang garwa dewi wayi, sampun seda. Sarta kasat mata piyambak ing sedanipun. Amesthi sang malih warni lajeng kapondhong, awit tetela yen garwanipun. Sarehning sampun seda, dados matur anoraga. “dhuh

sang damel kuwuring manah kula. Punapa paduka putri prajurit, teka amiguna dhateng tiyang tapa?” (Padmasusastra, 2013: 116)

Adhedhasar pethikan narasi saking pengarang menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken amargi piyambakipun dereng saged kesupen kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani inggih menika Dewi Wayi awit saking raos tresnanipun ingkang ageng. Piyambakipun tumratap ing galih nalika mirsani wonten prajurit ingkang rawuh dhateng guwa patapanipun menika mirip kaliyan ingkang garwa inggih menika Dewi Wayi. Warihkusuma langkung kaget malih nalika pados kepastian dhateng prajurit menika babagan namanipun, prajurit menika ugi mangsuli namanipun inggih menika Wayi. Warihkusuma taksih tansah mangu-mangu sanajan prajurit ingkang rawuh dhateng guwa patapanipun menika malih dados estri. Warihkusuma mangu-mangu amargi piyambakipun mirsani piyambak ingkang garwa seda. Piyambakipun boten pitados bilih garwanipun menika saged gesang malih.

1. Ngajengaken Menapa ingkang Dereng Mesthi

Faktor ingkang mangaribawani derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma kalampahan amargi piyambakipun ngajengaken bab ingkang dereng mesthi kaleksanan. Warihkusuma mireng swanten ingkang boten dipunkenal nalika sare wonten ing satengahing wana. Swanten menika ngandharaken babagan kawontenanipun ingkang yayi inggih menika Dewi Wresti kaliyan kawontenanipun Warsakusuma ingkang sampun seda.

- (18) ...sang pangeran saya puteg ing galih. Salebetipun sare rem-rem ayam, wonten swara kamireng, “pangeran, sampeyan sumerepa yen yayi sampeyan sang putri, sugeng. Sarta tansah ngajeng-ajeng rawuh sampeyan ing nagari tuban. Amargi sapengker sampeyan lolos, sang prabu seda.” Sang pangeran kaget, lajeng wungu. Enget wewentehan swara ingkang kamireng, ananging paniben ing dalem batos. Sampun agagat bangun enjing, bun pating talethok angbesi sarira. Medal saking ing wana, sumedya dhateng padhusunan pados pitakenan ing bab kawontenanipun nagari tuban, punapa wnten emperipun kaliyan swara ingkang kamireng...(Padmasusastra, 2013: 51-52)

Adhedhasar pethikan narasi saking pengarang menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika kalampahan nalika Warihkusuma mireng suanten ingkang ngandharaken kawontening Dewi Wrestti ingkang tansah ngantu-antu konduripun Warihkusuma. Suanten menika ugi ngandika bilih Warsakusuma menika sampun seda wiwit saking sakpengkeripun Warihkusuma. Piyambakipun rumaos remen ing galih, nanging tansah mangu-mangu babagan kaleresaning wos saking suwanten menika, sanajan piyambakipun ngantu-antu bilih wos saking swanten menika leres. Piyambakipun lajeng mlampah medal saking wana, dhateng padhusunan kangge pados kepastian babagan kawontenaning nagari Tuban menika.

m. Statusipun Udakawimba minangka Putra Kewalonipun

Faktor ingkang mangaribawani derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma kalampahan amargi paraga ingkang boten remen kaliyan Udakawimba amargi saking statusipun. Udakawimba inggih menika putra kewalonipun saking Dewi Wrestti kaliyan ingkang rayi inggih menika Warsakusuma. Pethikanipun kados ing ngandhap menika.

(19) Sang pangeran boten saged maoni kersanipun kyai patih. Dening sampun anglenggahi leres, ananging salebeting galih dhateng ingkang putra kuwalon Raden Udakawimba sanget boten sarju. Awit punika tunggakaning kemadhuh. Ewadene sinamun ing netya boten wonten antawising pinggetipun ing galih.

Pangunandikanipun, “gampang masalahe, besuk yen aku wis jumeneng ratu sarta patutan karo yayi dewi, si Udakawimba iku prakara apa.” (Padmasusastra, 2013: 58)

Adhedhasar pethikan narasi saking pengarang menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken amargi piyambakipun boten remen kaliyan Udakawimba. Udakawimba inggih menika putra kewalonipun Warihkusuma. Piyambakipun nganggep bilih putra kuwalon menika kados tunggakaning kemadhuh, ingkang saged damel sial dhateng piyambakipun. Warihkusuma lajeng gadhah niat ingkang boten sae dhateng putra menika kanthi ngandika wonten ing saklebeting galih kados pethikan wonten ing inggil.

(20) Menggah kersanipun sang prabu, anggenipun ngangkat Arya Toyatuli dados pepatih supados boten badhe maoni kersanipun sang prabu. Awit sang nata taksih simpen wewados, sampun ngantos kajodheran kersanipun dening pamambenging pepatih.

Mila amikaur ngangkat bupati tamping. Aling-alingipun, misudha dhateng waris ingkang wajib inggih punika putraning patih ingkang sepuh piyambak. Wondening kersanipun sang prabu ing dalem batos raden Udakawimba badhe kasirnakaken. (Padmasusastra, 2013: 60)

Adhedhasar pethikan narasi saking pengarang menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika dipunsebabaken amargi piyambakipun boten remen kaliyan Udakawimba. Piyambakipun ngangkat Arya Toyatuli kangge nggantosi Kyai Patih ingkang sampun sepuh lan lengser saking kpatihan, ancasipun inggih menika supados Patih ingkang enggal menika

boten saged maoni kersanipun. Kersanipun Warihkusuma inggih menika badhe nyirnakaken putra kewalonipun, Udakawimba.

- (21) Enjing kauningan ing sang prabu lolosipun raden Udakawimba. Sang nata api gugup sarta adhedhawuh kinen ngupadosi. Nanging bilih boten saged kapanggih, kadhawuhan sami wangsul kemawon. Ingkang ibu sang prameswari muwun wonten ing kedhaton. Lajeng angimur dhateng ingkang raka. Sang prabu sagah anglari piyambak. Boten ngantos lami, utusanipun sang nata sampun sami wangsul ngaturaken tiwasing lampah. Boten wonten ingkang lebda ing karya, ical larinipun. Sang prabu boten gita malah ddidhawuhi ngandikakaken sami kendel kemawon. Sampun ngantos wonten ingkang reraosan bab murcanipun raja putra. (Padmasusastra, 2013: 61)

Adhedhasar pethikan narasi saking pengarang menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika kalampahan nalika Warihkusuma mangertos menawi Udakawimba lolos saking Tuban. Piyambakipun api gugup lan dhawuh dhateng para abdi kangge madosi Udakawimba. Sakjatosipun Warihkusuma menika namung pura-pura kemawon, awit saking piyambakipun ugi dhawuh supados para abdi menika kangge wangsul menawi ingkang putra menika boten kepanggih. Piyambakipun ugi dhawuh supados boten wonten ingkang ngandikakaken bab murcanipun raja putra wonten ing kraton menika. Warihkusuma menika sakjatosipun boten remen kaliyan Udakawimba awit saking Udakawimba menika putra kewalonipun, inggih menika putranipun Warsakusuma (rayinipun Warihkusuma ingkang sampun dhawuh dhateng kyai patih supados Warihkusuma menika kaukum pati).

n. Wontenipun Barisan Perusuh

Faktor ingkang mangaribawani derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma kalampahan amargi wontenipun barisan perusuh ingkang nyerang

Tuban. Barisan perusuh menika sumberipun saking Dhusun Sumbereja. Pethikanipun kados ing ngandhap menika.

- (22) Dereng dumugi pangandikanipun sang prabu, kasarug geger ing jawi. Lebetipun para bupati tanpa larapan. Kaplajeng mentas perang kaliyan cucuking baris ing dhusun sumbereja. Tanpa kiwul linud winejeg purun, risak tanpa kukupan.

Sang prabu gugup pandangunipun, “apa si Udakawimba kang dadi gegunungan kraman?” (Padmasusastra, 2013: 101)

Adhedhasar pethikan narasi saking pengarang saha ngandikanipun Warihkusuma dhateng satunggaling abdi menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika kalampahan nalika piyambakipun mireng menawi wonten barisan perusuh ingkang badhe nyerang kraton Tuban. Piyambakipun ajrih menawi pimpinan saking barisan perusuh menika putra kewalonipun inggih menika Udakawimba ingkang gadhah dendam kaliyan Warihkusuma awit saking *perlakuan*ipun dhateng Udakawimba.

- (23) Sang prabu lajeng dhawuh mepak bala, hoter tiyang sanagari. Boten dangu sampun samapta. Ingkang dados cucuking lampah inggih senapatining prang putranipun kyai patih ingkang sampun dados nayakaning praja, nama raden lodaka.

Sang prabu kersa nyarirani prang kadherekaken kyai patih wredha. Dumugi kikising praja, kandheg dening panyeranging mengsah sampun angrampid kitha. Sang prabu gugup lajeng amasang gelar ombaking samodra pasang. Sagung wadyabala tinata ambalabar angelebihi papan. Para bupati penyawat, sang prabu kaliyan kyai patih wonten ing tengah. (Padmasusastra, 2013: 101-102)

Adhedhasar pethikan narasi saking pengarang menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika kalampahan amargi barisan perusuh ingkang sampun ngrampid kitha. Barisan perusuh menika asalipun saking desa Sumbereja. Warihkusuma rumaos gugup lajeng masang gelar

ombak samudra pasang. Piyambakipun ugi ajrih menawi ingkang mimpin perusuh menika inggih menika putra kewalonipun, Udakawimba.

- (24) Gentos kacariyos, lolosipun prabu warihkusuma saking paprangan anarka bilih nagarinipun sampun kaejegi mengsah. Punapa raden Udakawimba punapa tiyang sanes punika dereng kantenan. Mupus salebeting galih. Kencenging kersa badhe mawiku kemawon, lajeng tindak amurang margi. (Padmasusastra, 2013: 104)

Adhedhasar pethikan narasi saking pengarang menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika kalampahan amargi barisan perusuh ingkang nyerang nagari Tuban. Warihkusuma sampun ngraos kadhesek dening mengsah lajeng lolos saking paprangan menika. Piyambakipun nginten bilih nagarinipun menika sampun kaejegi dening mengsah sanajan taksih boten mangertos sinten ingkang mimpin barisan perusuh menika. Warihkusuma lajeng tindak murang margi kanthi niat badhe mawiku. Piyambakipun boten menggalih babagan sinten ingkang mimpin barisan perusuh ingkang nyerang nagarinipun menika Udakawimba menapa sanes.

o. Dereng Pikantuk Sasmitaning Dewa

Faktor ingkang mangaribawani derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma kalampahan nalika paraga semadi wonten ing salebeting guwa nanging piyambakipun dereng pikantuk sasmitanipun Dewa.

- (25) ... saben dalu boten towong, wonten ing pahoman aneges kersaning dewa ingkang linuwih. Ing atasipun sariranipun punapa lulus boten pikantuk pangapunten. Ananging dereng pikantuk wewenganing sasmitanipun dewa. Mila sang prabu tansah nungku puja semadi. (Padmasusastra, 2013: 105-106)

Pethikan narasi saking pengarang wonten ing inggil menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika

dipunsebabaken amargi piyambakipun dereng pikantuk sasmitaning Dewa. Warihkusuma ajrih menawi piyambakipun boten pikantuk pangapunten saking dewa. Paraga dereng pikantuk wewenganing sasmitanipun dewa, menika sebabipun Warihkusuma tansah nungku puja semadi wonten ing salebetipun guwa patapan.

p. Gagalipun Paraga Nalika Jumeneng Ratu ing Tuban

Faktor ingkang mangaribawani derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma kalampahan nalika paraga enget nate gagal nalika jumeneng ratu wonten ing Tuban. Nagari Tuban karebat dening mengsah awit saking kirang wicaksananipun Warihkusuma saha ngelmu babagan *siasat* perang ingkang taksih lemah saengga nagarinipun gampang karebat dening mengsah. Menika sebabipun Warihkusuma boten kersa kajumenengaken ratu wonten ing Banyubiru nggantos ingkang garwa inggih menika Dewi Wayi. Pethikan wonten ing novelipun kados ing ngandhap menika.

- (30) “yayi dewi mahaprabu. Bab enggonmu kersa boyongi marang aku iku ora bebakal. Nanging bab piselehing keprabon iku banget ing pamokokku. Awit jumenengku ratu ana ing tuban tiwas tanpa guna sekti, sarta sepi ing kawicaksanan, gampang rusak ing mungsuh tanpa kawul. Beda karo jumenengmu sinuyudan ing wadyabala. Sanadyan jumeneng ratu putri, kaloka kajanapriya, kuncara ing amancapraja. Para ratu atas-angin, bawah-angin padha suyud kedhep kabeh. Awit saka misuwiring kaprawiranmu... (Padmasusastra, 2013: 117)

Adhedhasar pethikan saking ngandikanipun Warihkusuma dhateng ingkang garwa menika ngandharaken bilih Warihkusuma boten kersa kajumeneng ratu wonten ing Banyubiru sanajan piyambakipun kersa dipunboyong dhateng Banyubiru dening Dewi Wayi. Warihkusuma taksih enget nalika piyambakipun

jumeneng ratu wonten ing Tuban menika boten kasil amargi tanpa guna sekti, kirang wicaksana, saha gampang karusak dening mengsah.

q. Dereng Mangertos Menapa Maksud saking Kedadosan ingkang Dipunlampahi

Faktor ingkang mangaribawani derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma kalampahan nalika piyambakipun dereng mangertos menapa maksud saking kedadosan ingkang dipunlampahi. Warihkusuma namung saged kendel nggatosaken menapa ingkang kalampahan ing sakngajengipun utawi pados kepastian dhateng paraga sanes bab menapa ingkang nembe kalampahan.

- (31) Sang prabu putri awas tumingal ing citranipun ingkang pindha ratih. Rara sendhang boten kalih kaliyan sang prabu putri, kados jambe nem sinegar kalih. Namung kaot enem kaliyan sepuh. Pangandikanipun sang prabu putri, “elok temen, buyut wulusan duwe yoga kaya mangkono.” Sang prabu ugi melongkok, adulu citranipun rara sendhang dene angeblegi citranipun ingkang rayi. Sang prabu putri lajeng andangu, “aja dadi atimu kaki wulusan. Aku pitakon marang kowe ing satemene, rara sendhang iku apa anakmu temenan, dene citrane angeram-eramake. (Padmasusastra, 2013: 123)

Adhedhasar pethikan narasi saking pengarang saha ngandikanipun Dewi Wayi dhateng Kyai Buyut Wulusan menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika kalampahan nalika piyambakipun mirsani pasuryanipun Rara sendhang ingkang mirip kaliyan Dewi Wayi. Rara Sendhang inggih menika garwanipun Udakawimba. Udakawimba sampun kawon nalika perang mengsah Dewi Wayi, lajeng kautus kangge ngempalaken kaluwarginipun. Sakjatosipun Rara Sendhang inggih menika putranipun Warihkusuma kaliyan Dewi Wayi ingkang dipunkelikaken wonten ing

sendhang dening Prabu Hertambang nalika mangertos bilih Dewi Wayi menika seda saksampunipun nglairaken ingkang putra menika. Warihkusuma ingkang dereng mangertos bab menika lajeng namung kendel nggatosaken kedadosan menapa ingkang badhe kaleksanan ing sakngajengipun.

- (32) Dereng dumugi pamaosipun sang prabu putri anjrit sarwi lara karuna. Nanging dewi sendhang boten tumut bela karuna awit boten sumerep darunanipun. Makaten ugi sang pangeran warihkusuma, saya boten tumut bela karuna. Namung kendel nanging ameraki ingkang rayi angudi punapa darunanipun muwun. (Padmasusastra, 2013: 124)

Adhedhasar pethikan narasi saking pengarang menika ngandharaken bilih derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma menika kalampahan nalika piyambakipun mirsani Dewi Wayi ingkang anjrit saha muwun. Warihkusuma bingung amargi boten mangertos kenging menapa ingkang estri menika lara karuna, piyambakipun lajeng nyedhaki ingkang garwa kangge mangertos menapa sebab darunanipun muwun. Dene Dewi Wayi menika muwun saksampunipun mangertos bilih Rara Sendhang menika putri ingkang dipunkelikaken wonten ing sendhang mapinten-pinten taun kapengker dening Prabu Hertambang.

3. Caranipun Paragatama Kangge Mungkasi Derdah Batos ingkang Dipunlampahi

Caranipun paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra wonten 15, inggih menika nrima, pasrah dhateng kawontenan, pados kepastian dhateng kyai patih bab menapa lepatipun, medharaken raos, badhe nganyut tuwuh

pados kejelasan kabar babagan kawontenaning nagari Tuban sakleresipun, badhe nyirnakaken Udakawimba, dhawuh dhateng para abdi kangge madosi Udakawimba, pados kepastian dhateng bupati sinten ingkang dados gegunungan kraman, mimpin perang, kabur/ lolos saking paprangan, semadi, pados kejelasan babagan menapa kersanipun prajurit rawuh dhateng guwa patapanipun, namung kendel nggatosaken, saha paring *solusi* ingkang beda kaliyan paraga sanes. Wondene katranganipun kados ing ngandhap menika.

a. Nrima

Cara ingkang dipunginakaken paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi inggih menika kanthi nrima kaliyan menapa ingkang dipunkajengaken dening paraga sanes. Tuladhanipun, Warihkusuma namung nyumanggakaken Warsakusuma ingkang dumadakan pamit kondur sanajan Warihkusuma rumaos boten sekeca ing galih.

- (1) Cinekak sang prabu saged angedani sarak galihipun ingkang raka, yen badhe kondur tulak, boten saged angentosi badhe pikramanipun ingkang raka, boten amargi sariranipun karaos wonten ingkang boten sekeca. Sang Pangeran namung nyumanggakaken, sakersa. Nanging wonten ingkang kacathet ing galih. Sang prabu lajeng adhedhawuh kondur. Wadyabala busekan, pating bilulung kuthetheran, awit boten nginten yen tulak kondur. Nanging kyai patih, bijaksana sumerep dhateng wewadining kersanipun sang prabu ingkang boten leres...(Padmasusastra, 2013: 8-9)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika kanthi nrima menapa ingkang dados kaputusanipun Warsakusuma. Warsakusuma dumadakan pamit kondur saksampunipun mirsani pepacanganipun Dewi Wrestri sanajan niat sakderengipun badhe ndherekaken Warihkusuma

kangge pikrama kaliyan Dewi Wresti menika. Warihkusuma namung saged pasrah saha nrima kaliyan kaputusan menika lajeng nyumanggakaken ingkang rayi kondur dhateng nagari.

Sikap jiwa ingkang dipunpilih dening paraga kangge mungkasi derdah batosipun menika *orientasinipun* dhateng dunia *subjektif*. Bab menika dipunpangaribawani amargi *distribusi* gerak jiwa nglampahi kajugar wonten ing *penyesuaianipun*. *Penyesuaian* ingkang kajugar menika mangaribawani dedah batos, lajeng paraga boten saged nindakaken menapa-menapa malih lan namung nrima dhateng kawontenan ingkang dipunpilih kangge mungkasi derdah batosipun. Gayutan antawisipun kalih *fungsi jiwa* menika boten saged imbang, bab menika saged dipuntingali wonten ing nrimanipun paraga dhateng kawontenan ingkang dipunlampahi.

b. Pasrah dhateng Kawontenan

Salah satunggalipun cara ingkang dipunginakaken paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi inggih menika kanthi pasrah dhateng kawontenan. Warihkusuma namung pasrah, kendel saha muwun dhateng kawontenan ingkang kedah dipunlampahi.

- (2) Gantos cinariyos ing padhukuhan Mudal ing sakpengkeripun sang prabu. Sang Pangeran kirang sekeca ing galih, anggenipun sang prabu ningali dhateng Dewi Wresti kados mambet manah. (Padmasusastra, 2013: 10)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama inggih menika pasrah dhateng kawontenan. Warihkusuma rumaos boten sekeca ing galih awit saking lelampahanipun

Warsakusuma ingkang boten kados adat sabenipun. Warsakusuma dumadakan pamit kondur dhateng nagari Tuban saksampunipun mirsani Dewi Wresti. Warihkusuma ajrih menawi ingkang rayi menika remen kaliyan Dewi Wresti saengga nyebabaken kecuwan rasa ingkang saged nuwuhaken bebendu. Nanging Warihkusuma namung saged kendel saha pasrah dhateng kedadosan menapa ingkang badhe kaleksanan wonten ing sakngajengipun.

- (3) Carabelan sarta kebogiro umyung boten wonten kendelipun. Sang Pangeran sampun wiwit dipundandosi saagem-egemaning panganten. Nanging salebeting galih, tansah mangu-mangu kengetan ringasing pasuryanipun ingkang rayi sang prabu nalika nulak kondur. Bokmanawi anuwuhaken bebendu saking kacuwan rasa. (Padmasusastra, 2013: 11)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama inggih menika pasrah dhateng kawontenan. Warihkusuma rumaos mangu-mangu awit saking kengetan pasuryanipun Warsakusuma ingkang ringas nalika badhe tulak kondur. Piyambakipun ajrih mbok bilih kecuwan rasa ingkang dipunraosaken dening ingkang rayi menika saged nuwuhaken bebendu. Nanging, Warihkusuma namung saged kendel saha pasrah dhateng kedadosan menapa ingkang badhe kaleksanan wonten ing sakngajengipun.

Sikap jiwa ingkang dipunpilih dening paraga kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi menika *orientasinipun* dhateng dunia *subjektif*. *Distribusi* gerak jiwa ingkang kajugar wonten ing *penyesuaianipun* mangaribawani paraga nglampahi derdah batos saengga paraga boten saged nindakkaken menapa-menapa malih. Paraga lajeng namung milih pasrah dhateng kawontenan ingkang dipunlampahi kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi menika.

Paraga boten saged ngimbangaken gegayutan antawisipun kalih *fungsi jiwa*, menika saged dipunpirsani wonten ing pasrahipun paraga dhateng kawontenan kangge mungkasi derdah batosipun.

- (4) Pangeran Warihkusuma boten kersa damel karisakan ingkang para abdi, mila wani perang. Kajawi karoban lawan, lingsem memengsahan kaliyan ingkang rayi piyambak, arebat rabi. Malajeng, nutut kemawon. Pasrah dhateng pepesthening sariranipun. Dhatenging senapati dumrojog tanpa laraban. Sang Pangeran lajeng kaaweran cindhe, tanpa suwala. Sarta lajeng kadherekaken kondur dhateng nagari, kalebetaken ing warangkan. (Padmasusastra, 2013:11)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama inggih menika pasrah dhateng kawontenan. Warihkusuma boten kersa damel karisakaning para abdi nalika ingkang rayi inggih menika Warsakusuma dhawuh dhateng para abdi kangge nyerang Gunung Mudal awit saking kecuwan rasa dhateng Warihkusuma. Warihkusuma ugi lingsem menawi memengsahan kaliyan sedherekipun piyambak. Menika sebabipun, Warihkusuma namung kendel saha pasrah nalika kaiket cindhe dening senapati, lajeng kadherekaken kondur dhateng nagari saha kalebetaken ing warangkan.

Sikap jiwa ingkang dipunpilih dening paraga kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi menika *orientasinipun* dhateng dunia *objektif*. *Distribusi* gerak jiwa ingkang kajugar wonten ing *penyesuaianipun* mangaribawani paraga nglampahi derdah batos saengga paraga boten saged nindakkaken menapa-menapa malih. Paraga ingkang boten kersa damel karisakaning para abdi saha rakyatipun saha raos welasipun dhateng ingkang rayi menika lajeng namung milih pasrah dhateng kawontenan ingkang dipunlampahi kangge mungkasi derdah batos

ingkang dipunlampahi menika. Paraga boten saged ngimbangaken gegayutan antawisipun kalih *fungsi jiwa*, menika saged dipunpirsani wonten ing pasrahipun paraga dhateng kawontenan kangge mungkasi derdah batosipun.

- (7) Galihipun Pangeran kados rinujid. Boten ajrih ing bab sedanipun, namung kengetan dhateng ingkang rayi Dewi Wresti. Katon meloking wadana, kocaking netra esmu balut, kala kapisah dadakan. Karuna samargi-margi. Parentuling eluh kados inten rinonce. Tetesipun tansah adamel pyuring galihipun sang Pangeran. Ciptaning galih, dipunawrataken rudhahing galihipun sang putri, tinimbang kaliyan pecating nyawanipun. (Padmasusastra, 2013: 16-17)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama inggih menika pasrah dhateng kawontenan. Warihkusuma pasrah nalika piyambakipun kokum pati awit saking kalepatan ingkang boten dipunlampahaken. Warihkusuma dipuntudhuh nglampahaken dosa balela dhateng nagari Tuban dening Warsakusuma. Menika sebabipun, Warihkusuma lajeng kokum pati. Nanging, piyambakipun boten kingkin amargi sedanipun, nanging amargi tansah kengetan dhateng Dewi Wresti, pepacangan ingkang sampun badhe pikrama kaliyan piyambakipun sakderengipun.

- (8) Sang Pangeran mindhanget ngendikanipun kyai patih, rumaos awrat oncadipun saking nagari Tuban. Bingah nemani seda, saking boten dosa. Nanging boten saged nampik utawi maoni kersanipun kyai patih. Sang Pangeran lajeng anglungas raga, tindak anut paraking suku, pengkeran kaliyan kyai patih wangsul dhateng nagari. (Padmasusastra, 2013: 17-18)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama inggih menika pasrah dhateng kawontenan. Warihkusuma pasrah nalika piyambakipun dipundhawuhi kesah saking nagari Tuban dening Kyai Patih. Sakderengipun, Warihkusuma menika kokum pati, nanging awit saking kawicaksananipun Kyai Patih, Warihkusuma namung dipundhawuhi kangge kesah saking nagari Tuban menika. Sanajan awrat

ninggalaken nagarinipun, Warihkusuma namung saged pasrah lajeng nglungas raga saha tindak anut paraking sukunipun.

- (10) “gusti, kaluhuran dhawah paduka. Ananging, ingkang abdi tuna ing budi, sepen ing kawruh. Mila ngantos kesah saking nagari Tuban, jalaran tinampik ing pasuwitan kawula. Kalampahan karaya-rayu ingkang abdi ngantos dumugi ing ngarsa paduka ratu bijaksana, berbudi asih ing ngapapa, dhapur angungsi gesang.” (Padmasusastra, 2013: 25)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama inggih menika pasrah dhateng kawontenan. Warihkusuma namung saged pasrah nalika pasuwitanipun wonten ing Tuban menika dipuntampik. Piyambakipun lajeng gadhah kersa kangge nyuwita wonten ing kraton Banyubiru inggih menika dhateng Prabu Hertambang.

- (13) Sareng sampun adungkap mangsa lair, sang putri anggerahi, hoter tiyang sakadhaton. Nanging anggenipun anggerahi sang putri kasengkala, bayinipun nungsang. Mila dangu boten saged medal. Anggenipun anggerahi ngantos pitung dinten pitung dalu, netyanipun sampun asawang kunarpa. Ingkang ibu tansah amuwuni wonten ing iringan. Langkung malih sang Pangeran. Anggenipun nyundhang wonten ing ulon-ulon, adus luh anelesi kajang-sirah ngantos kados turasan. Boten dhahar, boten sare.” (Padmasusastra, 2013: 39-40)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama inggih menika pasrah dhateng kawontenan. Warihkusuma namung saged pasrah saha muwun wonten ing sacedhaking kang garwa ingkang nembe gerah amargi putra ingkang kabobot menika nungsang. Warihkusuma tansah muwun, boten kersa dhahar saha boten sare.

- (14) Dipunarasi dhateng ingkang raka, sarta dipun muwuni, sang Retna, sampun kesupen. Wusana puput yuswanipun, seda konduran. Sang Pangeran anjrit amuwun, angrungkebi ingkang garwa lajeng kantaka. Sang prameswari mlebet ing kamar, ingkang putra sang Retna sampun pinanggih anjrit sarosa, ageblag lajeng kantaka. Oter tiyang salebeting

kadhaton, gumuruh pindha swaraning jawah ingkang nrajang wana pejanten. (Padmasusastra, 2013: 41)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama inggih menika pasrah dhateng kawontenan. Warihkusuma namung pasrah nalika tiyang ingkang dipuntresnani menika seda saksampunipun gerah pitung dinten pitung dalu laminipun. Dewi Wayi, garwanipun Warihkusuma menika seda nalika nglairaken putra. Warihkusuma namunag anjrit ngrungkebi ingkang garwa saha muwun.

- (16) Gantos kacariyos, sang Pangeran wonten salebeting wana tanpa kanthi. Ingkang kadhahar namung woh-wohan sarta gegodhongan ing wana. Sanget anggenipun kasrakat, ciptaning galih namung badhe anganyut tuwuh. Tansah netra sarira, anggenipun katula-tula. Badhe garwa pepacangan karebat ingkang rayi sang prabu. Pikantuk panglipur saged karma putrining ratu, ayu pinunjul ing jagad, dereng ngantos dumugi saweg setaun tinilar seda. Galihipun sang Pangeran kados rinujit. Angles tanpa karkat sendhe ing wit bendha dhoyong, ingkang pinuled ing mandira goraya. Samirana midid ambekta gandaning sekar, saya adamel renceming galih. Swaraning peksi rame pados pencokan badhe mapan tilem tambah adamel kuwur. Pepeteng wiwit andhatengi kados badhe angelem jagad punika ingkang amisesa. Telas ing galihipun, sang Pangeran adhukul angrangkul jengku, waspa adres kados turasan. (Padmasusastra, 2013: 50-51)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama inggih menika pasrah dhateng kawontenan. Warihkusuma namung pasrah saha muwuni nasib utawi kasunyatan ingkang dipunlampahi. Piyambakipun rumaos boten sekeca ing galih nalika enget badhe garwa pepacangan nanging karebat dening ingkan rayi. Saksampunipun pikantuk panglipur inggih menika Dewi Wayi, nanging lajeng katilar seda. Piyambakipun muwun wonten ing satengahing wana, niat ingkang wonten ing saklebetng galihipun namung kersa nganyut tuwuh.

- (17) Salabetipun wonten ing ngandhap bendha, tansah merem melik boten saged sare, kengetan ingkang rayi Dewi Wresti. Wanci sidhem kayon lintang sumebar ing langit. Purnama mungup sapuncaking aldaka, sumorot kados wadananipun ingkang rayi. Sumengering kidang, alihan tilem kados panguwuh angaturi kondur dhateng ing nagari Tuban. (Padmasusastra, 2013: 51)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama inggih menika pasrah dhateng kawontenan. Warihkusuma namung pasrah saha muwuni nasib utawi kasunyatan ingkang dipunlampahi. Piyambakipun tansah kengetan dhateng pepacanganipun inggih menika Dewi Wresti.

Distribusi gerak ingkang kajugar wonten ing *penyesuaian*ipun mangaribawani *sikap jiwa* ingkang dipunpilih dening paraga kangge mungkasi derdah batosipun menika *orientasi*ipun dhateng dunia *subjektif*. *Penyesuaian* ingkang kajugar menika ugi mangaribawani derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama. Paraga boten saged nindakaken menapa-menapa malih saengga milih pasrah dhateng kawontenan kangge mungkasi derdah batosipun. Gegayutan antawisipun 2 *fungsi jiwa* inggih menika pamanggih saha pangraos utawi *pendriaan* saha *intuisi* menika boten saged imbang, menika saged dipunpirsani saking pasrahipun paraga dhateng kawontenan ingkang dipunlampahi.

c. Pados Kepastian Dhateng Kyai Patih Bab Menapa Lepatipun

Cara ingkang dipunginakaken paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi inggih menika kanthi pados kepastian dhateng paraga sanes babagan menapa ingkang dereng dipunmangertosi. Warihkusuma pados kepastian

dhateng Kyai Patih bab menapa klentunipun nalika piyambakipun dipundhawuhi kangge kesah saking nagari Tuban.

- (5) Kyai patih lajeng andhawuhaken timbalanipun sang prabu, yen sang Pangeran kapundhut pejah gesangipun. Badhe kasedanan wonten ing wana, awit dosa balela ing ratu saking aturing telikipun sang prabu. Sang Pangeran angles ing galih, dene badhe kasedanan sarta dipun lokaken dosa balela ing ratu. Sered pangandikanipun, “uwa, punapa sampun sampeyan manah terang kaliyan para nayakaning praja, anggen kula tinarka balela ing ratu? Sarta pinanggihing pangrembag punapa kula kaleres kokum?” (Padmasusastra, 2013: 15)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang saha pangandikanipun Warihkusuma dhateng Kyai Patih menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika kanthi pados kepastian dhateng Kyai Patih bab menapa klentunipun. Warihkusuma dipuntudhuh nglampahaken dosa balela dening Warsakusuma. Warihkusuma boten rumaos nglampahaken kalepatan menika, awit saking menika piyambakipun pados kepastian menapa lepatipun saha menapa sampun pinanggih ing pangrembag menawi piyambakipun menika kokum.

- (6) Sang Pangeran, “uwa, punapa sampeyan kalentu ing atur kula. Mokal kula punika boten pisan maoni. Agengipun mrengkang saking wisesaning nagari ingkang katindakaken dhumateng uwa. Namung kula nuwun sumerep dununging kalepatan kula, sarta punapa sampun leresipun dhumawah ing ukum pati? (Padmasusastra, 2013: 16)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang saha pangandikanipun Warihkusuma dhateng Kyai Patih menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika kanthi pados kepastian dhateng Kyai Patih bab menapa klentunipun. Warihkusuma dipuntudhuh nglampahaken dosa balela dening Warsakusuma. Warihkusuma boten rumaos nglampahaken kalepatan menika, awit saking menika piyambakipun

pados kepastian menapa lepatipun saha kenging menapa piyambakipun saged kokum pati.

Orientasi saking *sikap jiwa* ingkang dipunpilih dening paraga kangge mungkasi derdah batosipun menika dhateng dunia *subjektif*, ingkang dipunpangaribawani dening *distribusi* gerak jiwa ingkang nglampahi kajugar. Awit saking derdah batos ingkang dipunlampahi, paraga lajeng pados kepastian dhateng paraga sanes kangge mungkasi derdah batosipun. Gayutan antawisipun 2 *fungsi jiwa* paraga menika boten saged imbang, menika saged dipunpirsani saking caranipun paraga kangge mungkasi derdah batos inggih menika kanthi pados kepastian dhateng paraga sanes babagan menapa ingkang dereng dipunmangertosi piyambakipun.

d. Medharaken Raos

Cara ingkang dipunginakaken paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi inggih menika kanthi medharaken raos dhateng paraga sanes babagan menapa ingkang wonten ing penggalhipun. Sanajan sakderengipun Warihkusuma rumaos mangu-mangu badhe medharaken raos, nanging pungkasanipun Warihkusuma medharaken raosipun. Pethikan saking novelipun kados ing ngandhap menika.

- (10) Sang Pangeran sakalangkung kaget ing galih midhangetaken pangandikanipun sang prabu. Ngantos dangu, kendel ngangen-angen salebeting galih, badhe matur kumbi ajrih, badhe matur prasaja bokmanawi saged andadosaken jalaran boten sayogining sariranipun. Wasana pinanggihing pambudi, namung badhe matur sawantahipun. Bokmanawi saged pikantuk piwalesipun sang Prabu lajeng ngandika “gusti ratu ingkang misuwur ing jagad. Ingkang abdi badhe ngeker wadi dhumateng namanipun bapa kawula ing salami-laminipun. Ananging

mangke wadi wau pecah, awit saking pandamel, duka ratu kekasihing dewa. Ingkang abdi boten saged kumbi, awit pejah gesang kawula katekem wonten ing asta paduka. Kawula nuwun, bapa kawula punika dede tiyang pidak pedarakan. Ratu agung binathara anyakrawati abahudhenda ajejuluk prabu sindupati, ingkang angrenggani kedhaton ing Tuban...” (Padmasusastra, 2013: 26-27)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang saha ngandikanipun Warihkusuma dhateng Prabu Hertambang menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika kanthi medharaken raos utawi nyariyosaken dhateng Prabu Hertambang babagan ingkang rama inggih menika Prabu Sindupati ingkang nate jumeneng ratu wonten ing Tuban. Sakderengipun Warihkusuma ajrih mbok bilih Prabu Hertambang menika duka kaliyan piyambakipun awit saking piyambakipun ingkang boten jujur nyariyosaken babagan kaluwarginipun.

- (11) Gantos cinariyos ingkang wonten ing pepajangan, sang panganten kakung kados amanggih Retna sawukir. Dhasar ayu, putrining nata, ginadhang binadhe raja.

Sang Pangeran sareh ing galih, awit ingkang garwa mumpuni dhateng kasusilan, sarta pinunjul dhateng guna kasantikan. Boten kewran ing agal-lembut, dhasar lantip ing panggrahita, mengku kasujanan.

Sang pangeran angangkah-angkah angempakaken tembung pamilut manis amanohara,... (Padmasusastra, 2013: 34)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika kanthi medharaken raos dhateng ingkang garwa inggih menika Dewi Wayi nalika wonten ing pepajangan. Piyambakipun medharaken raos kanthi sabar awit saking mangertos bilih garwanipun menika mumpuni dhateng kasusilan, pinunjul ing guna kasantikan, boten kewran ing agal lembut, lantip ing panggrahita saha mengku kasujanan.

(12)“dhuh gusti pepujan kula. Kula boten pisan-pisan nganggep kados ingkang kapangandikakaken punika. Tebih pitung bedahap manawi kula agadhahana cipta kumawa amisesa dhateng rabi. Malah kula nyuwun titip jasad kula dhateng sarira andika. Kula namung tetep dadosa pamongipun sang kadi ratih.” (Padmasusastra, 2013: 35-36)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika kanthi medharaken menapa ingkang dados raosipun dhateng ingkang garwa inggih menika Dewi Wayi. Warihkusuma ngandika bilih piyambakipun boten gadhah niat kangge nguwaosi ingkang garwa, nanging malah badhe titip jasadipun dhateng ingkang garwa menika. Piyambakipun ugi kersa namung tetep dados pamongipun Dewi Wayi.

Sikap jiwa ingkang dipunpilih dening paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi menika *orientasi*ipun dhateng dunia *subjektif* utawi pamanggihipun menika dipun dhasaraken saking pamanggih ingkang *subjektif* inggih menika wonten ing saklebeting dhiri piyambakipun. Bab menika dipunpangaribawani amargi *distribusi* gerak jiwa ingkang nglampahi kajugar wonten ing *penyesuaian*ipun. *Penyesuaian* ingkang kajugar menika ugi mangaribawani derdah batos saengga paraga lajeng medharaken raosipun dhateng paraga sanes sanajan sakderengipun mangu-mangu anggenipun badhe medharaken raos. Anggenipun paraga nindakaken kalih *fungsi jiwa*ipun menika boten saged imbang, menika saged dipunpirsani saking caranipun paraga mungkasi derdah batosipun inggih menika kanthi medharaken menapa ingkang wonten ing panggalihipun.

e. **Badhe Nganyut Tuwuh**

Cara ingkang dipunginakaken paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi inggih menika kersanipun badhe nganyut tuwuh. Piyambakipun rumaos kingkin kaliyan kawontenan ingkang dipunlampahi. Pethikanipun kados ing ngandhap menika.

- (15) Sapinten rujiding galihipun sang Pangeran, mentas kasedan garwa, putranipun kalabuh, sariranipun katundhung. Sang Pangeran lingsem mulat sesamaning tumitah, wanci lingsir dalu anis saking pura. Lajeng tindakipun malebet ing wana wasa pados margining pejah. (Padmasusastra, 2013: 46)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika gadhah kersa badhe nganyut tuwuh. Piyambakipun rumaos ruji ingkang dados penggalhipun awit saking takdir ingkang dipunlampahi. Warihkusuma nembe kemawon kasedan garwa amargi nglairaken ingkang putra, putranipun kalabuh wonten ing sendhang dening Prabu Hertambang, dene piyambakipun katundhung saking nagari Banyubiru.

Distribusi gerak jiwa wonten ing *penyesuaian*ipun ingkang gagal menika saged njalari paraga milih *sikap jiwa* ingkang *orientasi*ipun *subjektif* kangge mungkasi derdah batosipun. *Penyesuaian* ingkang kajugar menika ingkang njalari paraga nglampahi derdah batos saengga paraga boten saged nindakaken menapa-menapa malih, namung pasrah dhateng kawontenan ingkang saged dipunpilih kangge mungkasi derdah batosipun. Anggenipun nindakkaken gegeyutan antawisipun kalih *fungsi jiwa* menika paraga boten saged ngimbangkan, menika

saged dipunpirsani wonten ing caranipun paraga kangge mungkasi derdah batosipun menika kanthi kersa badhe nganyut tuwuh (bunuh diri).

f. Pados Kejelasan Kabar Babagan Kawontenaning Nagari Tuban Sakleresipun

Cara ingkang dipunginakaken paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi inggih menika kanthi pados kejelasan kabar babagan kawontenaning nagari tuban sakleresipun.

- (18) ...sang Pangeran saya puteg ing galih. Salebetipun sare rem-rem ayam, wonten swara kamireng, “Pangeran, sampeyan sumerepa yen yayi sampeyan sang putri, sugeng. Sarta tansah ngajeng-ajeng rawuh sampeyan ing nagari Tuban. Amargi sapengker sampeyan lolos, sang prabu seda.” Sang Pangeran kaget, lajeng wungu. Enget wewentehan swara ingkang kamireng, ananging paniben ing dalem batos. Sampun agagat bangun enjing, bun pating talethok angbesi sarira. Medal saking ing wana, sumedya dhateng padhusunan pados pitakenan ing bab kawontenanipun nagari Tuban, punapa wnten emperipun kaliyan swara ingkang kamireng...(Padmasusastra, 2013: 51-52)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika kanthi pados kepastian dhateng tiyang wonten ing satunggaling padhusunan ing Tuban. Warihkusuma pados kepastian bab kaleresaning swanten ingkang kapi reng nalika piyambakipun sare wonten ing satengahing wana. Swanten menika ngandika bilih Dewi Wayi menika taksih sugeng lan tansah ngantu-antu rawuhipun Warihkusuma, dene Warsakusuma menika sampun seda nalika sakpengkeripun Warihkusuma saking nagari Tuban.

Orientasi saking sikap jiwa ingkang dipunpilih dening paraga kangge mungkasi derdah batosipun menika dhateng dunia subjektif, ingkang

dipunpangaribawani dening *distribusi* gerak jiwa ingkang nglampahi kajugar. Awit saking derdah batos ingkang dipunlampahi, paraga lajeng pados kepastian dhateng paraga sanes kangge mungkasi derdah batosipun. Gayutan antawisipun 2 *fungsi jiwa* paraga menika boten saged imbang, menika saged dipunpirsani saking caranipun paraga kangge mungkasi derdah batos inggih menika kanthi pados kepastian dhateng paraga sanes babagan menapa ingkang dereng dipunmangertosi piyambakipun.

g. Badhe Nyirnakaken Udakawimba

Cara ingkang dipunginakaken paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi inggih menika kanthi niat badhe nyirnakaken Udakawimba. Udakawimba inggih menika putra kewalonipun saking Dewi Wresti kaliyan ingkang rayi inggih menika Warsakusuma. Warihkusuma menggalih bilih Udakawimba menika namung bakal damel sial wonten ing pagesanganipun.

(19)Sang Pangeran boten saged maoni kersanipun kyai patih. Dening sampun anglenggahi leres, ananging salebeting galih dhateng ingkang putra kuwalon Raden Udakawimba sanget boten sarju. Awit punika tunggakaning kemadhuh. Ewadene sinamun ing netya boten wonten antawising pinggetipun ing galih.

Pangunandikanipun, “gampang masalahe, besok yen aku wis jumeneng ratu sarta patutan karo yayi dewi, si Udakawimba iku prakara apa.”... (Padmasusastra, 2013: 58)

Adhedhasar saking pethikan narasi pengarang menika ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika badhe nyirnakaken Udakawimba. Piyambakipun rumaos boten remen kaliyan Udakawimba awit saking Udakawimba menika putranipun tiyang ingkang boten dipunremeni inggih menika rayinipun piyambak, Warsakusuma. Bab

menika dipunsebabaken amargi Warsakusuma menika ngrebat pepacanganipun saha dhawuh dhateng Kyai Patih kangge ngukum Warihkusuma kanthi ukuman pati, sanajan pungkasanipun sang Patih namung dhawuh dhateng Warihkusuma kangge kesah saking Nagari Tuban. Warihkusuma menggali bilih putra kewalon menika dipunumpamakaken kados tunggakaning wit kemaduh ingkang saged damel sial.

- (20) Menggah kersanipun sang prabu, anggenipun ngangkat Arya Toyatuli dados pepatih supados boten badhe maoni kersanipun sang prabu. Awit sang nata taksih simpen wewados, sampun ngantos kajodheran kersanipun dening pamambenging pepatih.
Mila amikaur ngangkat bupati tamping. Aling-alingipun, misudha dhateng waris ingkang wajib inggih punika putraning patih ingkang sepuh piyambak. Wondening kersanipun sang prabu ing dalem batos raden Udakawimba badhe kasirnakaken. (Padmasusastra, 2013: 60)

Adhedhasar saking pethikan narasi pengarang menika ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika badhe nyirnakaken Udakawimba. Warihkusuma lajeng ngangkat Aya Toyatuli kangge nggantos Kyai Patih ingkang sampun sepuh. Ancasipun Warihkusuma inggih menika supados Patih menika boten bakal maoni kersanipun.

Paraga boten saged ngimbangaken gayutan antawisipun kalih *fungsi jiwa* ingkang wonten ing dhiri piyambakipun inggih menika *intuitif* saha *pendriaan*, bab menika saged dipunpirsani saking caranipun paraga mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi inggih menika kanthi badhe nyirnakaken putra kuwalonipun amargi piyambakipun boten remen dhateng paraga menika. *Sikap jiwa* ingkang dipunpilih dening paraga kangge mungkasi derdah batos menika *orientasinipun* dhateng dunia ingkang *subjektif*. Bab menika dipunpangaribawani

amargi *distribusi* gerak jiwa ingkang nglampahi kajugar wonten ing *penyesuaian*ipun saengga mangaribawani derdah batos paragatama. Paragatama milih badhe nyirnakaken Udakawimba kangge mungkasi derdah batosipun.

h. Dhawuh dhateng Para Abdi kangge Madosi Udakawimba

Cara ingkang dipunginakaken paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi inggih menika kanthi dhawuh dhateng para abdi kangge madosi Udakawimba ingkang murca saking keprabon. Udakawimba lolos saking Kerajaan Tuban amargi sadar bilih Warihkusuma menika boten remen kaliyan piyambakipun awit saking Udakawimba menika namung putra kewalonipun.

- (21) Enjing kauningan ing sang prabu lolosipun raden Udakawimba. Sang nata api gugup sarta adhedhawuh kinen ngupadosi. Nanging bilih boten saged kapanggih, kadhawuhan sami wangsul kemawon. Ingkang ibu sang prameswari muwun wonten ing kedhaton. Lajeng angimur dhateng ingkang raka. Sang prabu sagah anglari piyambak. Boten ngantos lami, utusanipun sang nata sampun sami wangsul ngaturaken tiwasing lampah. Boten wonten ingkang lebda ing karya, ical larinipun. Sang prabu boten gita malah didhawuhi ngandikakaken sami kendel kemawon. Sampun ngantos wonten ingkang reraosan bab murcanipun raja putra. (Padmasusastra, 2013: 61)

Adhedhasar saking pethikan narasi pengarang menika ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika kanthi dhawuh dhateng para abdinipun kangge madosi Udakawimba ingkang murca saking Tuban. Saksampunipun mangertos bilih Udakawimba menika lolos saking Tuban, Warihkusuma api gugup lajeng dhawuh dhateng para abdi kangge madosi Udakawimba. Nanging Warihkusuma menika sajatosipun namung pura-pura kuwatos awit saking piyambakipun remen menawi

Udakawimba lolos saking Tuban. Warihkusuma ugi dhawuh dhateng abdinipun supados lajeng kondur menawi boten saged manggihaken Udakawimba.

Distribusi gerak jiwa ingkang kajugar wonten ing *penyesuaian*ipun saged nyebabaken *sikap jiwa* ingkang dipunpilih dening paraga kangge mungkasi derdah batosipun menika *orientasi*ipun dhateng dunya ingkang *subjektif*. *Penyesuaian* kaliyan lingkungan ingkang kajugar menika ingkang mangaribawani wontenipun derdah batos, satemah paraga lajeng nindakaken penyelesaian kanthi dhawuh dhateng para abdinipun kangge madosi Udakawimba, sanajan menika namung pura-pura awit saking piyambakipun boten remen kaliyan Udakawimba. Gayutan antawisipun kalih *fungsi jiwa* inggih menika *intuitif* saha *pendriaan* boten saged imbang, menika saged dipunpirsani wonten ing caranipun paraga kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika kanthi pura-pura dhawuh dhateng para abdi kangge madosi Udakawimba ingkang lolos saking kraton.

i. Pados kepastian Dhateng Bupati Sinten ingkang Dados Gegunungan Kraman

Cara ingkang dipunginakaken paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi inggih menika kanthi pados kepastian dhateng bupati sinten ingkang dados gegunungan kraman.

- (22) Dereng dumugi pangandikanipun sang prabu, kasar ugi geger ing jawi. Lebetipun para bupati tanpa larapan. Kaplajeng mentas perang kaliyan cucuking baris ing dhusun sumbereja. Tanpa kiwul linud winejeg purun, risak tanpa kukupan. Sang prabu gugup pandangunipun, “apa si Udakawimba kang dadi gegunungan kraman?” (Padmasusastra, 2013: 101)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang saha pangandikanipun Warihkusuma dhateng bupati ingkang nembe mawon mentas perang kaliyan mengsah menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika kanthi pados kepastian dhateng abdi ingkang nembe laporan bab wontenipun barisan perusuh ingkang asalipun saking Dhusun Sumbereja ingkang nyerang nagari. Warihkusuma ajrih menawi ingkang mimpin barisan perusuh menika inggih menika Udakawimba, satemah pados kepastian dhateng para bupati ingkang laporan menika.

Orientasi saking *sikap jiwa* ingkang dipunpilih dening paraga kangge mungkasi derdah batosipun menika dhateng dunia *subjektif*, ingkang dipunpangaribawani dening *distribusi* gerak jiwa ingkang nglampahi kajugar. Awit saking derdah batos ingkang dipunlampahi, paraga lajeng pados kepastian dhateng paraga sanes kangge mungkasi derdah batosipun. Gayutan antawisipun 2 *fungsi jiwa* paraga menika boten saged imbang, menika saged dipunpirsani saking caranipun paraga kangge mungkasi derdah batos inggih menika kanthi pados kepastian dhateng paraga sanes babagan menapa ingkang dereng dipunmangertosi piyambakipun. Wonten ing pethikan ing inggil saged dipunmangertosi bilih Warihkusuma menika pados kepastian dhateng bupati ingkang rawuh dhateng kraton, sinten ingkang dados gegunungan kraman.

j. Mimpin Perang

Cara ingkang dipunginakaken paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi inggih menika kanthi mandhap langsung wonten ing

papranan. Warihkusua ajrih dhateng barisan perusuh ingkang nyerang nagari, lajeng mimpin perang langsung.

- (23) Sang prabu lajeng dhawuh mepak bala, hoter tiyang sanagari. Boten dangu sampun samapta. Inggang dados cucuking lampah inggih senapatining prang putranipun kyai patih ingkang sampun dados nayakaning praja, nama raden lodaka. Sang prabu kersa nyarirani prang kadherekaken kyai patih wredha. Dumugi kikising praja, kandheg dening panyeranging mengsah sampun angrampid kitha. Sang prabu gugup lajeng amasang gelar ombaking samodra pasang. Sagung wadyabala tinata ambalabar angelebihi papan. Para bupati penyawat, sang prabu kaliyan kyai patih wonten ing tengah (Padmasusastra, 2013: 101-102)

Adhedhasar saking pethikan narasi pengarang menika ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika kanthi mimpin perang langsung. Piyambakipun dhawuh dhateng para abdi kangge mepak bala ngadhepi mengsah ingkang badhe nyerang Tuban. Nalika sampun majeng, pasukanipun Warihkusuma menika kandheg wonten ing kikising praja awit saking mengsah ingkang sampun ngrampid kitha. Warihkusuma gugup lajeng masang gelar ombak samodra pasang.

Paraga boten saged ngimbangaken gayutan antawisipun kalih *fungsi jiwa* wonten ing derdah batos ingkang dipunlampahi, menika saged dipunpirsani wonten ing caranipun paraga kangge mungkasi derdah batosipun. *Sikap jiwa* ingkang dipunpilih dening paraga kangge mungkasi derdah batosipun menika *orientasinipun* dhateng dunya ingkang *subjektif*. Bab menika dipunpangaribawani amargi *distribusi* gerak jiwaniipun nglampahi kajugar wonten ing *penyesuaianipun*. *Penyesuaian* kaliyan lingkungan ingkang kajugar menika mangaribawani derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama. Paragatama lajeng terjun langsung kangge mimpin perang mengsah barisan

perusuh ingkang asalipun saking Dhusun Sumbereja kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi.

k. Kabur/ Lolos Saking Paprangan

Cara ingkang dipunginakaken paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi inggih menika kanthi lolos saking paprangan. Nalika Warihkusuma jumeneng ratu wonten ing Tuban nggantos Warsakusuma ingkang sampun seda, wonten barisan perusuh ingkang nyerang Tuban.

- (24) Gentos kacariyos, lolosipun prabu Warihkusuma saking paprangan anarka bilih nagarinipun sampun kaejegi mengsah. Punapa raden Udakawimba punapa tiyang sanes punika dereng kantenan. Mupus salebeting galih. Kencenging kersa badhe mawiku kemawon, lajeng tindak amurang margi. (Padmasusastra, 2013: 104)

Adhedhasar saking pethikan narasi pengarang menika Warihkusuma menika lolos saking paprangan awit saking pasukanipun sampun *terdesak* dening mengsah. Piyambakipun ajrih lajeng lolos lan tindak murang margi. Mengsah ingkang dipunadhepi dening piyambakipun inggih menika barisan perusuh ingkang asalipun saking Dhusun Sumbereja. Warihkusuma ajrih bilih ingkang mimpin barisan menika putra kewalonipun inggih menika Udakawimba. Nalika lolos saking paprangan, Warihkusuma nginten bilih nagarinipun menika sampun kaejegi dening mengsah.

Paraga lolos utawi kabur saking paprangan minangka cara kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi amargi piyambakipun boten saged ngimbangaken gayutan antawisipun kalih *fungsi jiwa*. *Sikap jiwa* ingkang dipunpilih paraga kangge mungkasi derdah batosipun menika *orientasinipun*

dhateng dunia ingkang *subjektif*. Menika dipunpangaribawani dening *distribusi* gerak jiwa ingkang kajugar wonten ing *penyesuaian*ipun. *Penyesuaian* ingkang dipunlampahaken dening paraga kaliyan lingkunganipun ingkang kajugar menika mangaribawani derdah batos ingkang dipunlampahi dening paraga, lajeng piyambakipun lolos utawi kabur saking paprangan minangka cara kangge mungkasi derdah menika.

I. Semadi

Cara ingkang dipunginakaken paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi inggih menika kanthi semadi. Warihkusuma nglampahaken semadi wonten ing salebeting guwa nalika ajrih menawi piyambakipun boten pikantuk pangapunten saking dewa.

(25) ... saben dalu boten towong, wonten ing pahoman aneges kersaning dewa ingkang linuwih. Ing atasipun sariranipun punapa lulus boten pikantuk pangapunten. Ananging dereng pikantuk wewenganing sasmitanipun dewa. Mila sang prabu tansah nungku puja semadi. (Padmasusastra, 2013: 105-106)

Adhedhasar saking pethikan narasi pengarang menika ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika kanthi nungku puja semadi. Warihkusuma ajrih menawi piyambakipun boten pikantuk pangapunten saking dewa awit saking dosa ingkang dipunlampahaken.

Distribusi gerak jiwa ingkang kajugar wonten ing *penyesuaian*ipun menika mangaribawani *sikap jiwa* ingkang dipunpundhut dening paraga kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi menika *orientasi*ipun dhateng arah ingkang

subjektif. Paraga boten saged ngimbangi gayutan antawisipun kalih *fungsi jiwa*, menika saged dipunpirsani saking caranipun paraga kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika kanthi semadi. *Penyesuaian* tumrap lingkungan ingkang kajugar menika mangaribawani wontenipun derdah batos paraga, menika sebabipun paraga lajeng nindakaken semadi kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika ajrih menawi boten pikantuk pangapunten saking Dewa awit saking klentunipun.

m. Pados Kejelasan Babagan Menapa Kersanipun Prajurit Rawuh dhateng Guwa Patapanipun

Cara ingkang dipunginakaken paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi inggih menika kanthi pados kejelasan babagan menapa kersanipun prajurit rawuh dhateng guwa patapanipun.

- (26) ...sang wiku sanget kaget ing galih, dene dalu-dalu wonten prajurit dhateng ing guwa patapan. Pangananipun, badhe nukup sariranipun. Geter ing galih, kaliyan ngacarani.
 “sumangga sang prawira ing prang, kula aturi malebet ing guwa rumpil. Rawuh sampeyan ing pratapan, dalu-dalu tanpa kanthi. Amratandhani satunggaling prajurit wanten ing paprangan. Berbudi legawa ing pati. Awit Hyang Wisesa rumeksa ing kawanteran sampeyan, kinemulan ing rahayu.”
 (Padmasusastra, 2013: 110)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang saha pangandikanipun Warihkusuma dhateng prajurit ingkang rawuh ing guwa patapanipun menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika kanthi pados kepastian dhateng prajurit ingkang rawuh dhateng guwa patapanipun. Warihkusuma menika ajrih menawi prajurit menika badhe

nukup piyambakipun awit saking piyambakipun menika nembe mawon lolos saking paprangan. Warihkusuma pados kepastian menapa prelunipun prajurit menika rawuh dhateng guwa patapanipun.

(29) Sang pandhita awas tumingal. Tetela, yen sang Pangeran malihan putri. Yen ta ingkang garwa Dewi Wayi, sampun seda. Sarta kasat mata piyambak ing sedanipun. Amesthi sang malih warni lajeng kapondhong, awit tetela yen garwanipun. Sarehning sampun seda, dados matur anoraga. “dhuh sang damel kuwuring manah kula. Punapa paduka putri prajurit, teka amiguna dhateng tiyang tapa?” (Padmasusastra, 2013:116)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang saha pangandikanipun Warihkusuma dhateng Prajurit ingkang rawuh ing guwa patapanipun menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika kanthi pados kepastian dhateng prajurit ingkang rawuh dhateng guwa patapanipun. Warihkusuma menika kaget nalika mangertos prajurit ingkang rawuh dhateng guwa patapanipun menika estri, prajurit menika ugi mirip sanget kaliyan garwanipun ingkang sampun seda mapinten-pinten taun kapungkur. Nanging Warihkusuma tansah mangu-mangu prajurit menika garwanipun menapa sanes, piyambakipun lajeng pados kepastian bab menapa kersanipun rawuh dhateng guwa patapanipun.

Orientasi saking *sikap jiwa* ingkang dipunpilih dening paraga kangge mungkasi derdah batosipun menika dhateng dunia *subjektif*, ingkang dipunpangaribawani dening *distribusi* gerak jiwa ingkang nglampahi kajugar. Awit saking derdah batos ingkang dipunlampahi, paraga lajeng pados kepastian dhateng paraga sanes kangge mungkasi derdah batosipun. Paraga pados kejelasan babagan menapa kersanipun prajurit rawuh dhateng guwa patapanipun kanthi pados kepastian dhateng prajurit menika. Gayutan antawisipun 2 *fungsi jiwa*

paraga menika boten saged imbang, menika saged dipunpirsani saking caranipun paraga kangge mungkasi derdah batos inggih menika kanthi pados kepastian dhateng paraga sanes babagan menapa ingkang dereng dipunmangertosi piyambakipun.

n. Namung Kendel Nggatosaken

Cara ingkang dipunginakaken paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi inggih menika kanthi kendel lan nggatosaken menapa ingkang badhe kedadosan ing sakngajengipun. Bab menika dipunlampahaken amargi piyambakipun dereng mangertos kedadosan menapa ingkang kalampahan saha menapa maksudipun.

- (27) ...sang pandhita tumratap ing galih sumerep warninipun sang prabu. Dene jibles kaliyan warninipun ingkang rayi Dewi Wayi, ngantos kamitenggengen. Dangu boten ngaturaken pambage, malah lajeng carocosan ngedalaken luh boten karaos. Galhipun sang prabu kados sinendhal. (Padmasusastra, 2013: 111)

Adhedhasar saking pethikan narasi pengarang menika ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika namung mendel saha nggatosaken menapa ingkang badhe kalampahan saklajengipun. Warihkusuma kaget nalika mirsani warninipun prajurit ingkang rawuh dhateng guwa patapanipun ingkang mirip kaliyan garwa ingkang sampun seda inggih menika Dewi Wayi. Warihkusuma kaget nanging piyambakipun namung kendel awit saking boten sadar bilih prajurit ingkang wonten ing sakngajengipun menika sakjatosipun Dewi Wayi ingkang nembe *nyamar*.

- (28) Sang pandhita ajenger midhanget wangsulanipun sang Pangeran. Dene asmanipun sami kaliyan ingkang rayi Dewi Wayi ingkang sampun murud

dhateng teped suci. Ciptaning galih, “apa yayi dewi nitis dadi lanang? Lagi weruh iki, ngelmu panitisan. Dadi sungsang, buwana balik. Wong wadon nitis marang wong lanang.

Saya kodheng panggalhipun sang wiku, dene sang prabu putri sakalangkung suka ing galih, ambebingung galihipun ingkang raka...(Padmasusastra, 2013: 112)

Adhedhasar saking pethikan narasi pengarang menika ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika namung mendel saha nggatosaken menapa ingkang badhe kalampahan saklajengipun. Warihkusuma kaget nalika mirsani warninipun prajurit ingkang rawuh dhateng guwa patapanipun ingkang mirip kaliyan garwa ingkang sampun seda inggih menika Dewi Wayi lan nginten bilih Dewi Wayi menika manitis dados jaler. Warihkusuma kaget nanging piyambakipun namung kendel saha ngandika wonten ing salebeting batos awit saking boten sadar bilih prajurit ingkang wonten ing sakngajengipun menika sakjatosipun Dewi Wayi ingkang nembra *nyamar*.

- (31) Sang prabu putri awas tumingal ing citranipun ingkang pindha ratih. Rara sendhang boten kalih kaliyan sang prabu putri, kados jambe nem sinegar kalih. Namung kaot enem kaliyan sepuh. Pangandikanipun sang prabu putri, “elok temen, buyut wulusan duwe yoga kaya mangkono.” Sang prabu ugi melongkok, adulu citranipun rara sendhang dene angeblegi citranipun ingkang rayi. Sang prabu putri lajeng andangu, “aja dadi atimu kaki wulusan. Aku pitakon marang kowe ing satemene, rara sendhang iku apa anakmu temenan, dene citrane angeram-eramake. (Padmasusastra, 2013: 123)

Adhedhasar saking pethikan narasi pengarang menika ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika namung mendel saha nggatosaken menapa ingkang badhe kalampahan saklajengipun. Warihkusuma kaget nalika mirsani warni garwanipun Udakawimba inggih menika Rara Sendhang ingkang warninipun sami kaliyan

Dewi Wayi. Nanging piyambakipun namung kendel nggatosaken menapa ingkang dipunlampahaken dening Dewi Wayi.

- (32) Dereng dumugi pamaosipun sang prabu putri anjrit sarwi lara karuna. Nanging dewi sendhang boten tumut bela karuna awit boten sumerep darunanipun. Makaten ugi sang Pangeran Warihkusuma, saya boten tumut bela karuna. Namung kendel nanging ameraki ingkang rayi angudi punapa darunanipun muwun. (Padmasusastra, 2013: 124)

Adhedhasar saking pethikan narasi saking pengarang menika cara ingkang dipunlampahaken dening paragatama kangge mungkasi derdah batosipun inggih menika namung mendel saha nggatosaken menapa ingkang badhe kalampahan saklajengipun. Dewi Wayi menika muwun nalika sampun mangertos bilih Rara Sendhang menika putranipun ingkang kalabuh ing sendhang mapinten-pinten taun kapungkur dening kang rama. Warihkusuma dereng mangertos kenging menapa ingkang garwa inggih menika Dewi Wayi menika muwun, nanging piyambakipun namung kendel.

Sikap jiwa ingkang dipunpilih paraga kangge mungkasi derdah batosipun menika *orientasinipun* dhateng dunia *subjektif*. Bab menika dipunpangaribawani amargi *distribusi* gerak jiwaniipun nglampahi kajugar wonten ing *penyesuaianipun*. *Penyesuaian* kaliyan lingkungan ingkang nglampahi kajugar menika mangaribawani wontenipun derdah batos paragatama saengga paraga boten saged nindakaken menapa-menapa. Paraga lajeng namung saged kendel nggatosaken kedadosan menapa ingkang badhe kaleksanan wonten ing sakngajengipun, ngentosi menapa ingkang badhe dipunlampahaken dening paraga sanes. Piyambakipun boten saged ngimbangaken gayutan antawisipun kalih *fungsi*

jiwa saengga milih kendel nggatosaken kedadosan ingkang badhe kalampahan wonten ing sakngajengipun kangge mungkasi derdah batosipun.

o. Paring *Solusi* ingkang Beda kaliyan Paraga Sanes

Cara ingkang dipunginakaken paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi inggih menika kanthi ngandharaken solusi ingkang beda dhateng paraga sanes. Warihkusuma boten sarujuk kaliyan ingkang garwa nalika piyambakipun baddhe kajumenengaken ratu wonten ing Banyubiru, lajeng paring solusi sanes dhateng ingkang garwa.

- (30) “yayi dewi mahaprabu. Bab enggonmu kersa boyongi marang aku iku ora bebakal. Nanging bab piselehing keprabon iku banget ing pamokokku. Awit jumenengku ratu ana ing Tuban tiwas tanpa guna sekti, sarta sepi ing kawicaksanan, gampang rusak ing mungsuh tanpa kawul. Beda karo jumenengmu sinuyudan ing wadyabala. Sanadyan jumeneng ratu putri, kaloka kajanapriya, kuncara ing amancapraja. Para ratu atas-angin, bawah-angin padha suyud kedhep kabeh. Awit saka misuwiring kaprawiranmu... (Padmasusastra, 2013: 117)

Adhedhasar saking pethikan pangandikanipun Warihkusuma dhateng Dewi Wayi menika Warihkusuma menika kersa dipunboyong dening ingkang garwa dhateng Banyubiru, nanging piyambakipun boten kersa kajumenengan ratu wonten ing nagari menika. Piyambakipun paring solusi sanes bilih ingkang jumeneng ratu ing nagari Banyubiru menika ingkang garwa kemawon inggih menika Dewi Wayi awit saking kemampuanipun mimpin negara ingkang langkung sae menawi dipuntandhingaken kaliyan piyambakipun. Warihkusuma namung kersa dados pamomongipun ingkang garwa wonten ing nagari menika.

Nalika paraga boten saged ngimbangaken gayutan antawisipun kalih *fungsi jiwa*, menika saged mangaribawani piyambakipun milih *sikap jiwa* ingkang

subjektif kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi. Bab menika dipunpangaribawani amargi *distribusi* gerak jiwani pun nglampahi kajugar wonten ing *penyesuaian*ipun. *Penyesuaian* ingkang kajugar menika ingkang mangaribawani wontenipun derdah batos wonten ing dhirinipun paraga. Kangge mungkasi derdah batosipun, paraga lajeng paring solusi ingkang beda dhateng paraga sanes minangka solusi saking bedaning pamanggih antawisipun paragatama kaliyan paraga sanesipun.

Adhedhasar saking panaliten saha pirembagipun wonten ing inggil, saged kapundhut dudutan inggih menika dipunpangguhaken gayutan *fungsional* antawisipun *psikologi* saha *sastra*. Teori *psikologi* wonten ing panaliten menika dipunginakaken kangge ngandharaken saha *nafsiraken* karya *sastra* (novel) *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra. Teori *psikologi* wonten ing panaliten menika dipunginakaken panaliti kangge mendhet data saha mendhet dudutan aspek *psikologis* ingkang dipunlampahi dening paragatama. Paragatama ingkang nglampahi derdah batos menika saged kapundudut dudutan bilih paragatama menika sampun nglampahi kedadosan *psikis*. Panaliten menika ngandharaken bab kedadosan *psikis* ingkang dipunlampahi paragatama ing novel *Rangsang Tuban* ngginakaken teori *psyche* utawi kapribadhen ingkang nliti sedaya kedadosan *psikis* wonten ing *alam sadar* menapa dene boten *sadar*.

Derdah batos ingkang dipunlampahi paragatama kedadosan amargi *fungsi jiwa* wonten ing dhirinipun paraga minangka *komponen kesadaran* boten saged imbang anggenipun nglampahi *fungs*ipun. Awit saking kajugaripun, menika damel *penyesuaian* ingkang timbul inggih menika *sikap jiwa* ingkang *subjektif*,

minangka cara ingkang dipunpilih paragatama kangge mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi.

Paedah saking teori *psikologi* menika, panaliten menika saged ngandharaken bab derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban*, saha kados pundi *fungsi* saha sikapipun paragatama nalika nglampahi derdah batos. Bab menika nedahaken gayutan ingkang *saling melengkapi* antawisipun *psikologi* saha *sastra*. *Psikologi* ingkang wonten teori murni menika nliti manungsa ingkang nyata/ riil, wonten ing panaliten menika dados paraga *imajiner* minangka *objek kajian*ipun. Pungkasanipun, *psikologi* saha *sastra* pikantuk kesejajaran saengga saged dipundadosaken teori kajian *psikologi sastra* kangge mahami satunggaling karya *sastra* mliginipun ingkang awujud novel.

BAB V

PANUTUP

A. Dudutan

Saking asiling panaliten saha pirembagipun novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra ngengingi derdahing batos paragatama saged kapundhut dudutanipun kados ing ngandhap menika.

1. Wujud derdah batos paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra inggih menika ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan, boten karsa memungsuhan kaliyan sedherekipun piyambak, derdah antawisipun kekajengan saha kasunyatan, pisah kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani, mangu-mangu menawi badhe medharaken raos, boten saged kesupen kaliyan *masa lalu*, boten sarujuk kaliyan pamanggihipun tiyang sanes, kingkin kaliyan takdir ingkang dipunlampahi, bingung kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi, boten remen kaliyan Udakawimba, ajrih kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi, saha ajrih menawi boten angsal pangapunten saking Dewa.
2. Faktor ingkang mangaribawani derdah batos paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra inggih menika lelampahanipun Warsakusuma ingkang boten kados adat sabenipun, ajrih dhateng kedadosan ingkang dereng mesthi kalampahan, welas dhateng para abdi/ rakyat saha rayinipun, boten rumaos nglampahi dosa balela kados ingkang dipuntuduhaken dening Warsakusuma, dipundhawuhi kesah saking nagari Tuban, boten

ngandharaken kawontenan sakleresipun saking awal, ngurmati paraga sanes, gadhah pamanggih piyambak, takdir ingkang tansah boten jumbuh kaliyan ingkang dipunkersakaken, katilar seda dening tiyang ingkang dipuntresnani, tresna sanget kaliyan garwanipun, ngajengaken menapa ingkang dereng mesthi, statusipun Udakawimba minangka putra kewalonipun, wontenipun barisan perusuh, dereng pikantuk sasmitaning dewa, gagalipun paraga nalika jumeneng ratu ing Tuban, saha dereng mangertos menapa maksud saking kedadosan ingkang dipunlampahi.

3. Cara ingkang dipunlampahi Warihkusuma minangka paragatama kangge mungkasi derdah batosipun wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra inggih menika nrima, pasrah dhateng kawontenan, pados kejelasan dhateng kyai patih bab menapa lepatipun, medharaken raos, badhe nganyut tuwuh, pados kejelasan kabar babagan kawontenaning nagari Tuban sakleresipun, badhe nyirnakaken Udakawimba, dhawuh dhateng para abdi kangge madosi Udakawimba, pados kejelasan dhateng bupati sinten ingkang dados gegunungan kraman, mimpin perang, kabur/ lolos saking paprangan, semadi, pados kejelasan babagan menapa karsanipun prajurit rawuh dhateng guwa patapanipun, namung kendel nggatosaken, saha paring *solusi* ingkang beda kaliyan paraga sanes.
4. *Penyesuaian* utawi arah *penyesuaian* paragatama wonten ing karya sastra novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra kedadosan *penyesuaian*ipun nglampahi kajugar, antawisipun kalih pasangan fungsi jiwa inggih menika antawisipun pamanggih saha pangraos utawi antawisipun *pendriaan* saha *intuisi*

boten saged imbang. Bab menika ingkang dados perkawis ingkang asring dipuntliti saha dipungarap wonten ing karya sastra kadosta novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra.

5. Paragatama ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra inggih menika Warihkusuma, pamanggihipun langkung kathah dhateng arah *subjektif* (dhiri piyambakipun) inggih menika nalika ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan, derdah antawisipun kekajengan saha kasunyatan, pisah kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani, mangu-mangu menawi badhe medharaken raos, boten saged kesupen kaliyan *masa lalu*, boten sarujuk kaliyan pamanggihipun tiyang sanes, kingkin kaliyan takdir ingkang dipunlampahi, bingung kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi, boten remen kaliyan Udakawimba, ajrih kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi, saha ajrih menawi boten angsal pangapunten saking Dewa. Dene pamanggih ingkang arahipun *objektif*, kedadosan nalika paraga boten karsa memungsuhan kaliyan sedherekipun piyambak.
6. Derdah batos ingkang dipunlampahi dening Warihkusuma minangka paragatama wonten ing novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra menika saged dipunpungkasi dening piyambakipun. Ananging anggenipun mungkasi derdah ing batosipun, sipatipun namung sementara amargi saksampunipun paragatama menika mungkasi satunggaling derdah ingkang dipunlampahi menika paraga lajeng nglampahi derdah sanesipun. Wonten ing pungkasanipun, paraga nglampahi kedadosan ingkang boten damel piyambakipun nglampahi derdah

batos, inggih menika minangka dudutan wonten ing pungkasaning cariyos. Warihusuma saged gesang kanthi tentrem kangge ndhampingi garwanipun ingkang dados ratu ing kerajaan Banyubiru nggantos ingkang rama, inggih menika Retna Wayi. Dene kerajaan ing Tuban menika dipunpasrahaken dhateng putra kewalonipun, Udakawimba ingkang pikrama kalitan putri kandungipun paragatama kaliyan Retna Wayi ingkang dipunlabuh ing sendhang nalika nembe mawon lair inggih menika Rara Sendhang.

B. Pamrayogi

Panaliten novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra menika wonten watesanipun inggih menika namung ngandharaken babagan derdah batos ingkang dipunlampahi dening paragatama. Pamrayogi saklajengipun tumrap novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra supados nliti sedayanipun paraga wonten ing novel kasebut kanthi ngginakaken *pendekatan psikologi sastra*. Novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra taksih wonten maneka warni kemungkinan perkawis ingkang narik kawigatosan kangge dipuntliti. Paanaliti saklajengipun saged nindakaken panaliten kanthi *perspektif* ingkang beda, kadosta panaliten *sosiologi sastra, stilistika, pragmatik*, saha panaliten sanes ingkang jumbuh.

C. Implikasi

Panaliten menika saged dados salahsatunggaling referensi kangge mahasiswa ingkang nliti utawi nindakaken panaliten ingkang sami utawi panaliten lajengipun,

nliti novel kanthi ngginakaken *pendekatan psikologi sastra* menapa dene pendekatan sanes ingkang jumbuh kaliyan panaliten menika. Panaliten menika ugi saged dipundadosaken bahan kangge ngembangaken teori sastra saha wacana *analisis sastra*. Panaliten menika ugi saged paring pangertosan dhateng pamaos bab wujud derdah batos, faktor ingkang mangaribawani derdah batos saha cara anggenipun paraga mungkasi derdah batos ingkang dipunlampahi inggih menika Warihkusuma dipuntingali saking *pendekatan psikologi sastra* ngginakaken *teori psikologi analitis* ingkang dipunandharaken dening Carl Gustav Jung.

KAPUSTAKAN

- Darminto, dkk. 2010. *Kamus Besar Bausastra Jawa*. Surakarta: Kharisma
- Endraswara, Suwardi. 2011. *Metode Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Penerbit CAPS
- Fakultas Bahasa dan Seni. 2013. *Panduan Tugas Akhir*. Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta
- Hardjana, Andre. 1981. *Kritik Sastra : Sebuah Pengantar*. Jakarta: Gramedia
- Luxemburg, Jan Van, Mieke Bal, Willem G Westseijn. 1984. *Pengantar Ilmu Sastra* (penterjemah Dick Hartoko). Jakarta: Gramedia
- Minderop, Albertine. 2011. *Psikologi Sastra: Karya Sastra, Metode, Teori dan Contoh Kasus*. Jakarta: Yayasan Pustaka Obor Indonesia
- Nurgiyantoro, Burhan. 1995. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gajah Mada University Press
- Padmasusastra. 2013. *Rangsang Tuban*. Yogyakarta: Pura Pustaka
- Ratna, Nyoman Kutha. 2004. *Teori, Metode dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
- Semi, Atar. 1993. *Metode Penelitian Sastra*. Bandung: Angkasa
- Sayuti, Suminto. A. 2000. *Berkenalan Dengan Prosa Fiksi*. Yogyakarta: Gama Media
- Suryabrata, Sumadi. 2008. *Psikologi Kepribadian*. Jakarta: PT Raja Grafindo Persada
- Tarigan, Henry Guntur. 1984. *Prinsip-Prinsip Dasar Sastra*. Bandung: Angkasa
- Yusuf, Syamsu dan Nurihsan, Juntika. 2011. *Teori Kepribadian*. Bandung: PT Remaja Rosdakarya
- Wellek, Rene dan Warren, Austin. 2014. *Teori Kesusastraan* (cetakan kelima). Jakarta: PT Gramedia
- Wiyatmi. 2011. *Psikologi Sastra*. Yogyakarta: Kanwa Publisher
- _____. 2009. *Pengantar Kajian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Book Publisher
- Z.F, Zulfanhur. 1996. *Teori Sastra*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan

LAMPIRAN

Sinopsis Novel *Rangsang Tuban* Anggitanipun Padmasusastra

Novel *Rangsang Tuban* anggitanipun Padmasusastra nyariyosaken bab lelampahanipun Warihkusuma nalika wonten ing kerajaan Tuban, inggih menika minangka putra pambarep ing kerajaan menika. Nanging ingkang dipungegadhang dados raja inggih menika rayinipun, Warsakusuma. Saksampunipun ngangkat rayinipun dados raja, Warihkusuma menika anggadhahi niat badhe palakrama kaliyan Endang Wresti ingkang sampun dipunjodhokaken nalika taksih alit. Amargi rayinipun ingkang sakpunika sampun dados raja ugi seneng kaliyan Endang Wresti, wasana raja dhawuh dhateng patih kangge mejahi Warihkusuma. Nanging patih boten nglampahaken dhawuh raja menika, lajeng namung dhawuh dhateng Warihkusuma kangge kesah saking kerajaan Tuban tanpa sakpangertosanipun raja.

Warihkusuma lajeng tindak kanthi ati ingkang sedhih. Piyambakipun langkung remen menawi kaukum pati sanajan boten gadhah klentu, tinimbang dipundhawuhi kesah saking kerajaan Tuban. Lampahipun Warihkusuma ngidul ngilen, awit saking karsanipun dewa piyambakipun lajeng dumugi ing kerajaan Banyubiru ingkang dipunpimpin dening Sri Narendra Prabu Hertambang. Warihkusuma ingkang mangertos bilih raja menika nembe pados ra brahmana kangge nganggit babading kratonipun, lajeng gadhah niat badhe nyuwita dhateng kerajaan menika. Wusana Warihkusuma nyuwita wonten ing Banyubiru lan lajeng kasuwun pikrama kaliyan putri tunggalipun raja Banyubiru menika, Retna Wayi.

Saksampunipun pikrama sataun laminipun, Retna Wayi lajeng ngidam. Sang prabu sanget bingah ing galih. Sareng sampun adungkap mangsa lair, Retna Wayi gerah dipunsebabaken amargi bayinipun nungsang. Saklajengipun bayi menika kawedalaken mawi pirantos. Bayi menika putrid, lan lair kanthi wilujeng. Nanging ingkang ibu, Retna Wayi boten saged dipunslametaken lajeng puput yuswanipun.

Prabu Hertambang rumaos kingking awit saking kedadosan menika lajeng dhawuh dhateng para abdi kangge ngusir Warihkusuma saking nagari Banyubiru. Dene putri ingkang nembe mawon dipunlairaken menika dipunlabuh wonten ing sendhang, ingkang samangke dipuntemokaken dening Kyai Buyut Wulusan lajeng dipunangkat dados putrinipun kanthi nama Kanjeng Mas Ayu Rara Sendhang.

Wonten ing panggenan sanes, Endang Wresti ingkang tresna kaliyan Warihkusuma lajeng mejahi Warsakusuma, amargi piyambakipun rinodapeksa dening raja menika. Endang Wresti lajeng mbobot awit saking raja kedadosan menika, lan nglairaken putra dipunparingi nama Pangeran Udakawimba ingkang dipungadhang saged nggantosaken ingkang rama (Warsakusuma) kangge dados raja. Rekyana patih sampun usaha kangge madosi Warihkusuma supados kondur dhateng Tuban, nanging boten kepanggih.

Satunggaling dinten, Warihkusuma ingkang sampun dipunusir saking Banyubiru lajeng kondur dhateng Tuban lan kepanggih langsung kaliyan Endang Wresti. Warihkusuma lajeng nyariyosaken kedadosan ingkang sampun dipunalami, semanten ugi Endang Wresti ingkang nyariyosaken sampun gadhah putra saking Warsakusuma ingkang dipunparingi nama Udakawimba.

Warihkusuma lajeng dipunangkat dados raja, nanging sanget anggenipun boten remen kaliyan Udakawimba amargi menika putranipun Warsakusuma.

Udakawimba menika anggadhahi karemenan nyepi wonten gunung. Satunggaling dinten nalika nembe nyepi, Udakawimba nglampahi kedadosan ingkang aneh, piyambakipun manggihaken satunggaling kraton wonten ing saklebeting siti. Kraton menika kosong, lajeng piyambakipun anggadhahi niat kangge manggeni kraton menika lan piyambakipun dados raja ing kraton menika. Kanthi ngelmu bab kerajaan ingkang dipunmangertosi, lan siasat perang ingkang canggih ingkang dipunwulangaken dening rekyana patih sakderengipun, piyambakipun lajeng ngedegaken kerajaan, ingkang samangke nyerang ingkang rama, Warihkusuma.

Nalika nyerang Kerajaan Tuban ingkang dipunpimpin Warihkusuma, Udakawimba saged menang. Warihkusuma lajenglolos saking kerajaan paprangan menika, mlajar ing wana lan werdi. Warihkusuma lajeng nemu satunggaling gua ingkang saklajengipun dipunangge kangge semedi. Wonten ing papan menika Warihkusuma kepanggih kaliyan Retna Wayi ingkang sakjatosipun dereng seda lan kajumenengaken ratu ing kerajaan Banyubiru kangge nggantos rama ingkang sampun sepuh lan nembe ngawontenaken tindak pepara ing tlatahipun nagari menika kangge mangertosi kawontenan rakyat-rakyatipun. Retna Wayi lajeng mbiyantu ingkang raka kangge ngrebut malih kraton Tuban saking mengsah. Saksampunipun menang, lajeng dipunmangertosi bilih mengsah ingkang nyerang nagari Tuban menika putra kewalonipun inggih menika Udakawimba.

Ing pungkasanipun Warihkusuma ugi kapanggih kaliyan putrinipun ingkang dipunlabuh wonten ing sendhang dening Raja Banyubiru. Warihkusuma lajeng kondur dhateng Banyubiru kangge ndhampingi garwanipun inggih menika Dewi Wayi ingkang sampun kajumeneng ratu wonten ing kerajaan menika. Dene kerajaan Tuban dipunpasrahaken dhateng putra kewalonipun inggih menika Udakawimba ingkang sampun pikrama kaliyan Rara Sendhang sakderengipun.

Tabel 1. Data Wujud Derdahing Batos Paragatama Wonten ing Novel Rangsang Tuban Anggitanipun Padmasusastra

No. Data	Pethikan data	Bab/ kaca	Sifat/ watak	Wujud derdah batos	
				Wujud	Indikator
1.	<p>Cinekak sang prabu saged angecani sarak galihipun ingkang raka, yen badhe kondur tulak, boten saged angentosi badhe pikramanipun ingkang raka, boten amargi sariranipun karaos wonten ingkang boten sekeca.</p> <p>Sang Pangeran namung nyumanggakaken, sakarsa. Nanging wonten ingkang kacathet ing galih. Sang prabu lajeng adhedhawuh kondur. Wadyabala busekan, pating bilulung kuthetheran, awit boten nginten yen tulak kondur. Nanging kyai patih, bijaksana sumerep dhateng wewadining karsanipun sang prabu ingkang boten leres...</p>	Sami Suyud (1)/ 8-9	Kuwatos	Ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan	Paraga rumaos boten sekeca ing galih nalika Prabu Warsakusuma ingkang dumadakan tulak kondur dhateng kedhaton saksampunipun pinanggih kaliyan dewi Wresti amargi rumaos kalah kabagusanipun dibandhing kaliyan Warihkusuma.
2.	<p>Gantos cinariyos ing padukuhan Mudal ing sakpengkeripun sang prabu. Sang pangeran kirang sekeca ing galih, anggenipun sang prabu ningali dhateng Dewi Wresti kados mambet manah.</p>	Sami Suyud (1)/ 10	Kuwatos	Ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan	Paraga boten sekeca ing galih nalika rayinipun tulak kondur amargi paraga nginten bilih ingkang rayi (prabu Warsakusuma) menika remen kaliyan Dewi Wresti.

3.	Carabelan sarta kebogiro umyung boten wonten kendelipun. Sang pangeran sampun wiwit dipundandosi saagem-egemaning panganten. Nanging salebeting galih, tansah mangu-mangu kengetan ringasing pasuryanipun ingkang rayi sang prabu nalika nulak kondur. Bokmanawi anuwuhaken bebendu saking kacuwan rasa.	Sami Suyud (1)/ 11	Kuwatos	Ajrih menawi Prabu Warsakusuma ingkang kecuwan rasa amargi remen kaliyan Dewi Wresti menika saged anuwuhaken bebendu.
4.	Pangeran Warihkusuma boten karsa damel karisakan ingkang para abdi, mila wani perang. Kajawi karoban lawan, lingsem memengsahan kaliyan ingkang rayi piyambak, arebat rabi. Malajeng, nutut kemawon. Pasrah dhateng pepesthening sariranipun. Dhatenging senapati dumrojog tanpa laraban. Sang pangeran lajeng kaaweran cindhe, tanpa suwala. Sarta lajeng kadherekaken kondur dhateng nagari, kalebetaken ing warangkan.	Sami Suyud (1)/ 11	Wicaksana	Boten karsa damel karisakaning para abdi lan boten badhe perang kaliyan rayinipun piyambak.
5.	Kyai patih lajeng andhawuhaken timbalanipun sang prabu, yen sang pangeran kapundhut pejah gesangipun. Badhe kasedanan wonten ing wana, awit dosa balela ing ratu saking aturing telikipun sang prabu.	Kyai Umbul (2)/ 15	Gampil nyerah	Bingung kaliyan keputusanipun ingkang rayi inggih menika Warsa kusuma ingkang badhe ngukum pati paraga awit saking lelakon ingkang

	Sang pangeran angles ing galih, dene badhe kasedanan sarta dipun lokaken dosa balela ing ratu. Sered pangandikanipun, “uwa, punapa sampun sampeyan manah terang kaliyan para nayakaning praja, anggen kula tinarka balela ing ratu? Sarta pinanggihing pangrembag punapa kula kaleres kokum?”				boten dipunlampahaken dening paraga.
6.	Sang pangeran, “uwa, punapa sampeyan kalentu ing atur kula. Mokal kula punika boten pisan maoni. Agengipun mrengkang saking wisesaning nagari ingkang katindakaken dhumateng uwa. Namung kula nuwun sumerep dununging kalepatan kula, sarta punapa sampun leresipun dhumawah ing ukum pati?	Kyai Umbul (2)/ 16	Gampil nyerah	Derdah antawisipun kekajengan saha kasunyatan	Paraga boten mangertos menapa klentunipun saha kenging menapa piyambakipun saged diukum pati dening rayinipun piyambak.
7.	Galhipun pangeran kados rinujid. Boten ajrih ing bab sedanipun, namung kengetan dhateng ingkang rayi dewi wresti. Katon meloking wadana, kocaking netra esmu balut, kala kapisah dadakan. Karuna samargi-margi. Parentuling eluh kados inten rinonce. Tetesipun tansah adamel pyuring galhipun sang	Kyai Umbul (2)/ 16-17	Welas asih	Pisah kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani	Pisah kaliyan Dewi Wresti awit saking paraga menika dipunusir saking nagari Tuban lan Dewi Wresti menika dipunsenengi dening Warsakusuma.

	pangeran. Ciptaning galih, dipunawrataken rudhahing galihipun sang putri, tinimbang kaliyan pecating nyawanipun.				
8.	Sang pangeran mindhanget ngendikanipun kyai patih, rumaos awrat oncadipun saking nagari tuban. Bingah nemani seda, saking boten dosa. Nanging boten saged nampik utawi maoni karsanipun kyai patih. Sang pangeran lajeng anglungas raga, tindak anut paraking suku, pengkeran kaliyan kyai patih wangsul dhateng nagari.	Kyai Umbul (2)/ 17-18	Pasrah	Derdah antawisipun kekajengan saha kasunyatan.	Pangeran Warihkusuma awrat nilaraken nagari Tuban lan langkung remen menawi piyambakipun kaukum pati tinimbang dipunusir saking nagari Tuban
9.	“gusti, kaluhuran dhawah paduka. Ananging, ingkang abdi tuna ing budi, sepen ing kawruh. Mila ngantos kesah saking nagari tuban, jalaran tinampik ing pasuwitan kawula. Kalampahan karaya-raya ingkang abdi ngantos dumugi ing ngarsa paduka ratu bijaksana, berbudi asih ing ngapapa, dhapur angungsi gesang.”	Lampah Pepe (3)/ 25	Gampil nyerah	Derdah antawisipun kekajengan saha kasunyatan.	Paraga kecuwan awit saking pasuwitanipun dipuntampik nalika wonten ing tuban, pramila piyambakipun lajeng ngabdi dhateng raja ing Banyubiru.
10.	Sang pangeran sakalangkung kaget ing galih midhangetaken pangandikanipun sang prabu. Ngantos dangu, kendel ngangen-	Lampah Pepe (3)/ 26-27	Jujur	Mangu-mangu menawi badhe medharaken raos	Pangeran Warihkusuma mangu-mangu nalika badhe mangsuli pitakenanipun Prabu Hertambang awit

	<p>angen salebeting galih, badhe matur kumbi ajrih, badhe matur prasaja bokmanawi saged andadosaken jalaran boten sayogining sariranipun. Wasana pinanggihing pambudi, namung badhe matur sawantahipun. Bokmanawi saged pikantuk piwalesipun sang Prabu, lajeng matur “gusti ratu ingkang misuwur ing jagad. Inkang abdi badhe ngeker wadi dhumateng namanipun bapa kawula ing salami-laminipun. Ananging mangke wadi wau pecah, awit saking pandamel, duka ratu kekasihing dewa. Inkang abdi boten saged kumbi, awit pejah gesang kawula katekem wonten ing asta paduka. Kawula nuwun, bapa kawula punika dede tiyang pidak pedarakan. Ratu agung binathara anyakrawati abahudhenda ajejuluk prabu sindupati, ingkang angrenggani kedhaton ing tuban...”</p>				saking wedos sang Prabu duka amargi piyambakipun boten jujur.
11.	<p>Gantos cinariyos ingkang wonten ing pepajangan, sang panganten kakung kados amanggih retna sawukir. Dhasar ayu, putrining nata, ginadhang binadhe raja.</p>	Lampah Pepe (3)/ 34	Sabar	Mangu-mangu menawi badhe medharaken raos	Pangeran Warihkusuma mangu-mangu menawi badhe medharaken raos dhumateng ingkang estri inggih menika Dewi Wayi.

	<p>Sang pangeran sareh ing galih, awit ingkang garwa mumpuni dhateng kasusilan, sarta pinunjul dhateng guna kasantikan. Boten kewran ing agal-lembut, dhasar lantip ing panggrahita, mengku kasujanan. Sang pangeran angangkah-angkah angempakaken tembung pamilut manis amanohara,...</p>				
12.	<p>“dhuh gusti pepujan kula. Kula boten pisan-pisan nganggep kados ingkang kapangandikakaken punika. Tebih pitung bedahap manawi kula agadhahana cipta kumawa amisesa dhateng rabi. Malah kula nyuwun titip jasad kula dhateng sarira andika. Kula namung tetep dadosa pamongipun sang kadi ratih.”</p>	<p>Lampah Pepe (3)/ 35-36</p>	<p>Teguh pendirian</p>	<p>Boten sarujuk kaliyan pamanggihipun tiyang sanes</p>	<p>Pangeran Warihkusuma boten sarujuk kaliyan pamanggihipun ingkang estri inggih menika Retna Wayi</p>
13.	<p>Sareng sampun adungkap mangsa lair, sang putri anggerahi, hoter tiyang sakadhaton. Nanging anggenipun anggerahi sang putri kasengkala, bayinipun nungsang. Mila dangu boten saged medal. Anggenipun anggerahi ngantos pitung dinten pitung dalu, netyanipun sampun asawang kunarpa. Inggang ibu tansah amuwuni wonten</p>	<p>Lampah Pepe (3)/ 39-40</p>	<p>Welas asih</p>	<p>Kingkin kaliyan takdir ingkang dipunlampahi</p>	<p>Pangeran Warihkusuma kingkin kaliyan kedadasan ingkang dipunalami inggih menika kicalan ingkang estri</p>

	ing iringan. Langkung malih sang pangeran. Anggenipun nyundhang wonten ing ulon-ulon, adus luh anelesi kajang-sirah ngantos kados turasan. Boten dhahar, boten sare.”				
14.	Dipunarasi dhateng ingkang raka, sarta dipun muwuni, sang retna, sampun kesupen. Wusana puput yuswanipun, seda konduran. Sang pangeran anjrit amuwun, angrungkebi ingkang garwa lajeng kantaka. Sang prameswari mlebet ing kamar, ingkang putra sang retna sampun pinanggih anjrit sarosa, ageblag lajeng kantaka. Oter tiyang salebeting kadhaton, gumuruh pindha swaraning jawah ingkang nrajang wana pejanten.	Lampah Pepe (3)/ 41	Welas asih	Pisah kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani	Dewi wayi minangka estrinipun pangeran Warihkusuma seda nalika nglairaken ingkang putra
15.	Sapinten rujiding galihipun sang pangeran, mentas kasedan garwa, putranipun kalabuh, sariranipun katundhung. Sang pangeran lingsem mulat sesamaning tumitah, wanci lingsir dalu anis saking pura. Lajeng tindakipun malebet ing wana wasa pados margining pejah.	Papan Panepen (4)/ 46	Pasrah/ putus asa	Kingkin kaliyan takdir ingkang dipunlampahi	Pangeran Warihkusuma kingkin awit saking takdir ingkang dipunlampahi menika
16.	Gantos kacariyos, sang pangeran wonten salebeting wana tanpa kanthi.	Papan Panepen	Pasrah/ putus asa	Kingkin kaliyan takdir	Pangeran Warihkusuma kingkin awit saking takdir

	<p>Ingang kadhahar namung who-wohan sarta gegodhongan ing wana. Sanget anggenipun kasrakat, ciptaning galih namung badhe anganyut tuwuh. Tansah netra sarira, anggenipun katula-tula.</p> <p>Badhe garwa pepacangan karebat ingkang rayi sang prabu. Angsal panglipur saged karma putrining ratu, ayu pinunjul ing jagad, dereng ngantos dumugi saweg setaun tinilar seda. Galhipun sang pangeran kados rinujit. Angles tanpa karkat sendhe ing wit bendha dhoyong, ingkang pinuled ing mandira goraya. Samirana midid ambekta gandaning sekar, saya adamel renceming galih. Swaraning peksi rame pados pencokan badhe mapan tilem tambah adamel kuwur. Pepeteng wiwit andhatengi kados badhe angelem jagad punika ingkang amisesa. Telas ing galhipun, sang pangeran adhukul angrangkul jengku, waspa adres kados turasan.</p>	(4)/ 50-51		ingkang dipunlampahi	ingkang menika dipunlampahi
17.	Salabetipun wonten ing ngandhap bendha, tansah merem melik boten saged sare, kengetan ingkang rayi	Papan Panepen (4)/ 51	Welas asih	Boten saged kesupen kaliyan <i>masa</i>	Pangeran Warihkusuma boten saged sare lan tansah enget kaliya Dewi Wresti

	Dewi Wresti. Wanci sidhem kayon lintang sumebar ing langit. Purnama mungup sapuncaking aldaka, sumorot kados wadanipun ingkang rayi. Sumengering kidang, alihan tilem kados panguwuh angaturi kondur dhateng ing nagari tuban.			<i>lalu</i>	
18.	<p>...sang pangeran saya puteg ing galih. Salebetipun sare rem-rem ayam, wonten swara kamireng, “pangeran, sampeyan sumerepa yen yayi sampeyan sang putri, sugeng. Sarta tansah ngajeng-ajeng rawuh sampeyan ing nagari tuban. Amargi sapengker sampeyan lolos, sang prabu seda.”</p> <p>Sang pangeran kaget, lajeng wungu. Enget wewentehan swara ingkang kamireng, ananging paniben ing dalem batos. Sampun agagat bangun enjing, bun pating talethok angbesi sarira. Medal saking ing wana, sumedya dhateng padhusunan pados pitakenan ing bab kawontenanipun nagari tuban, punapa wnten emperipun kaliyan swara ingkang kamireng...</p>	Papan Panepen (4)/ 51-52	Boten sembrono	Bingung kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi	Pangeran Warihkusuma mireng suanten babagan kawontenaning ingkang yayi saha nagari tuban, nanging piyambakipun boten lajeng pitados lan badhe ngabuktekaken kaleresaning suanten menika.

19.	<p>Sang pangeran boten saged maoni karsanipun kyai patih. Dening sampun anglenggahi leres, ananging salebeting galih dhateng ingkang putra kuwalon Raden Udakawimba sanget boten sarju. Awit punika tunggakaning kemadhu. Ewadene sinamun ing netya boten wonten antawising pinggetipun ing galih. Pangunandikanipun, “gampang masalahe, besok yen aku wis jumeneng ratu sarta patutan karo yayi dewi, si Udakawimba iku prakara apa.”...</p>	Ing Pasang-grahan (5)/ 58	Dendam	Boten remen kaliyan Udakawimba	Pangeran Warihkusuma boten seneng kaliyan Udakawimba
20.	<p>Menggah karsanipun sang prabu, anggenipun ngangkat Arya Toyatuli dados pepatih supados boten badhe maoni karsanipun sang prabu. Awit sang nata taksih simpen wewados, sampun ngantos kajodheran karsanipun dening pamambenging pepatih. Mila amikaur ngangkat bupati tamping. Aling-alingipun, misudha dhateng waris ingkang wajib inggih punika putraning patih ingkang sepuh piyambak. Wondening karsanipun sang prabu ing dalem batos raden</p>	Ing Pasang-grahan (5)/ 60	Dendam	Boten remen kaliyan Udakawimba	Pangeran Warihkusuma boten remen kaliyan Udakawimba

	Udakawimba badhe kasirnakaken.				
21.	<p>Enjing kauningan ing sang prabu lolosipun raden Udakawimba. Sang nata api gugup sarta adhedhawuh kinen ngupadosi. Nanging bilih boten saged kapanggih, kadhawuhan sami wangsul kemawon.</p> <p>Ingangg ibu sang prameswari muwun wonten ing kedhaton. Lajeng angimur dhateng ingkang raka. Sang prabu sagah anglari piyambak. Boten ngantos lami, utusanipun sang nata sampun sami wangsul ngaturaken tiwasing lampah. Boten wonten ingkang lebda ing karya, ical larinipun. Sang prabu boten gita malah ddidhawuhi ngandikakaken sami kendel kemawon. Sampun ngantos wonten ingkang reraosan bab murcanipun raja putra.</p>	Ing Pasang-grahan (5)/ 61	Munafik	Boten remen kaliyan Udakawimba	Warihkusuma namung api (pura-pura) gugup nalika mangertos bilih Udakawimba menika murca. Lajeng ndhawuhi para abdi kangge madosi Udakawimba.
22.	<p>Dereng dumugi pangandikanipun sang prabu, kasar u geger ing jawi. Lebetipun para bupati tanpa larapan. Kaplajeng mentas perang kaliyan cucuking baris ing dhusun sumbereja. Tanpa kiwul linud winejeg purun, rusak tanpa kukupan. Sang prabu gugup pandangunipun,</p>	Sapuca-king ardi (7)/ 101	Kuwatos	Ajrih kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi	Warihkusuma gugup kaliyan kedadosan ing njawi inggih menika wontenipun perang kaliyan cucuking baris ing dhusun sumbereja.

	“apa si Udakawimba kang dadi gegunungan kraman?”				
23.	Sang prabu lajeng dhawuh mepak bala, hoter tiyang sanagari. Boten dangu sampun samapta. Inggang dados cucuking lampah inggih senapatining prang putranipun kyai patih inggang sampun dados nayakaning praja, nama raden lodaka. Sang prabu karsa nyarirani prang kadherekaken kyai patih wredha. Dumugi kikising praja, kandheg dening panyeranging mengsah sampun angrampid kitha. Sang prabu gugup lajeng amasang gelar ombaking samodra pasang. Sagung wadyabala tinata ambalabar angelebihi papan. Para bupati penyawat, sang prabu kaliyan kyai patih wonten ing tengah	Sapuca-king ardi (7)/ 101-102	Lincah/ gesit	Ajrih kaliyan kedadosan inggang dipunlampahi	Warihkusuma gugup lajeng dhawuh mepak bala kangge perang kaliyan perusuh inggang sampun angrampid kitha.
24.	Gentos kacariyos, lolosipun prabu Warihkusuma saking paprangan anarka bilih nagarinipun sampun kaejegi mengsah. Punapa raden Udakawimba punapa tiyang sanes punika dereng kantenan. Mupus salebeting galih. Kencenging karsa badhe mawiku kemawon, lajeng	Sapuca-king ardi (7)/ 104	Pengecut	Ajrih kaliyan kedadosan inggang dipunlampahi	Warihkusuma inggang rumaos nagarinipun sampun kadhesek dening mengsah lajeng lolos saking paprangan menika.

	tindak amurang margi.				
25.	... saben dalu boten towong, wonten ing pahoman aneges karsaning dewa ingkang linuwih. Ing atasipun sariranipun punapa lulus boten angsal pangapunten. Ananging dereng angsal wewenganing sasmitanipun dewa. Mila sang prabu tansah nungku puja semadi.	Sapucaki ng ardi (7)/ 105-106	Boten gampil nyerah	Ajrih menawi boten angsal pangapunten saking dewa	Pangeran Warihkusuma ajrih menawi piyambakipun boten saged pikantuk pangapunten saking dewa
26.	...sang wiku sanget kaget ing galih, dene dalu-dalu wonten prajurit dhateng ing guwa patapan. Pangananipun, badhe nukup sariranipun. Geter ing galih, kaliyan ngacarani. “sumangga sang prawira ing prang, kula aturi malebet ing guwa rumpil. Rawuh sampeyan ing pratapan, dalu-dalu tanpa kanthi. Amratandhani satunggaling prajurit wanter ing paprangan. Berbudi legawa ing pati. Awit Hyang Wisesa rumeksa ing kawanteran sampeyan, kinemulan ing rahayu.”	Pasamu-an Ageng (8)/ 110	Kuwatos	Ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan	Rumaos bibar kabur saking paprangan lan wonten prajurit dhateng ing gwa pratapanipun paraga.
27.	...sang pandhita tumratap ing galih sumerep warninipun sang prabu. Dene jibles kaliyan warninipun ingkang rayi dewi wayi, ngantos	Pasamu-an Ageng (8)/ 111	Welas asih	Boten saged kesupen kaliyan <i>masa lalu</i>	Paraga mirsani warninipun sang prabu ingkang sami kaliyan estrinipun ingkang sampun seda inggih menika

	kamitenggengen. Dangu boten ngaturaken pambage, malah lajeng carocosan ngedalaken luh boten karaos. Galhipun sang prabu kados sinendhal.				Dewi Wayi
28.	Sang pandhita ajenger midhanget wangsulanipun sang pangeran. Dene asmanipun sami kaliyan ingkang rayi dewi wayi ingkang sampun murud dhateng teped suci. Ciptaning galih, “apa yayi dewi nitis dadi lanang? Lagi weruh iki, ngelmu panitisan. Dadi sungsang, buwana balik. Wong wadon nitis marang wong lanang. Saya kodheng panggalhipun sang wiku, dene sang prabu putri sakalangkung suka ing galih, ambebingung galhipun ingkang raka...	Pasamu-an Ageng (8)/ 112	Peragu	Mangu-mangu menawi badhe medharaken raos	Wangsulanipun pangeran ingkang ngandika bilih namanipun “Wayi”, inggih menika nama ingkang sami kaliyan nama estrinipun paraga, Retna Wayi
29.	Sang pandhita awas tumingal. Tetela, yen sang pangeran malihan putri. Yen ta ingkang garwa dewi wayi, sampun seda. Sarta kasat mata piyambak ing sedanipun. Amesthi sang malih warni lajeng kapondhong, awit tetela yen garwanipun. Sarehning sampun seda, dados matur anoraga. “dhuh sang damel kuwuring manah kula. Punapa	Welas Asih (9)/ 116	Boten sembrono	Boten saged kesupen kaliyan <i>masa lalu</i>	Pangeran ingkang wonten ing sakngajenging paraga menika malihan putri lan mirip sanget kaliyan ingkang garwa ingkang sampun seda.

	paduka putri prajurit, teka amiguna dhateng tiyang tapa?”				
30.	<p>“yayi dewi mahaprabu. Bab enggonmu karsa boyongi marang aku iku ora bebakal. Nanging bab piselehing keprabon iku banget ing pamokokku. Awit jumenengku ratu ana ing tuban tiwas tanpa guna sekti, sarta sepi ing kawicaksanan, gampang rusak ing mungsuh tanpa kawul. Beda karo jumenengmu sinuyudan ing wadyabala. Sanadyan jumeneng ratu putri, kaloka kajanapriya, kuncara ing amancapraja. Para ratu atas-angin, bawah- angin padha suyud kedhep kabeh. Awit saka misuwiring kaprawiranmu...</p>	<p>Welas Asih (9)/ 117</p>	<p>Teguh pendirian</p>	<p>Boten saged kesupen kaliyan <i>masa lalu</i></p>	<p>Enget bilih nalika dados prabu/ raja wonten ing nagari Tuban menika sial, mangka boten kersa dipunangkat dados prabu wonten ing Banyubiru dening ingkang estri</p>
31.	<p>Sang prabu putri awas tumingal ing citranipun ingkang pindhah ratih. Rara sendhang boten kalih kaliyan sang prabu putri, kados jambe nem sinegar kalih. Namung kaot enem kaliyan sepuh. Pangandikanipun sang prabu putri, “elok temen, buyut wulusan duwe yoga kaya mangkono.” Sang prabu ugi melongkok, adulu citranipun rara sendhang dene</p>	<p>Welas Asih (9)/ 123</p>	<p>Boten sembrono</p>	<p>Bingung kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi</p>	<p>Mirsani garwanipun Udakawimba inggih menika Rara sendhang menika mirip sanget kaliyan prabu putri (Dewi Wayi) inggih menika kados jambe nem sinegar.</p>

	angeblegi citranipun ingkang rayi. Sang prabu putri lajeng andangu, “aja dadi atimu kaki wulusan. Aku pitakon marang kowe ing satemene, rara sendhang iku apa anakmu temenan, dene citrane angeram-eramake.				
32.	Dereng dumugi pamaosipun sang prabu putri anjrit sarwi lara karuna. Nanging dewi sendhang boten tumut bela karuna awit boten sumerep darunanipun. Makaten ugi sang pangeran Warihkusuma, saya boten tumut bela karuna. Namung kendel nanging ameraki ingkang rayi angudi punapa darunanipun muwun.	Welas Asih (9)/ 124	Boten sembrono	Bingung kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi	Prabu Putri (garwanipun paraga) ingkang anjrit sarwi lara karuna nanging paraga boten mangertos menapa sebabipun.

Tabel 2. Data Faktor ingkang Mangaribawani Derdahing Batos Paragatama wonten ing Novel Rangsang Tuban Anggitanipun Padmasusastra

No. Data	Pethikan data	Bab/ kaca	Wujud derdah batos		Paraga ingkang ndadosaken derdah batos	Faktor ingkang mangaribawani	
			Wujud	Indikator		Wujud	Indikator
1.	Cinekak sang prabu saged angecani sarak galhipun ingkang raka, yen badhe kondur tulak, boten saged angentosi badhe pikramanipun ingkang raka, boten amargi sariranipun karaos wonten ingkang boten sekeca. Sang Pangeran namung nyumanggakaken, sakarsa. Nanging wonten ingkang kacathet ing galih. Sang prabu lajeng adhedhawuh kondur. Wadyabala busekan, pating bilulung	Sami Suyud (1)/ 8-9	Ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan	Prabu Warsakusuma ingkang dumadakan pamit kondur dhateng kedhaton saksampunipun pinanggih kaliyan dewi Wresti amargi rumaos kalah dibandhing kaliyan Warihkusuma.	Prabu Warsakusuma	Lelampahan-ipun Warsakusuma ingkang boten kados adat sabenipun	Warsakusuma (rayinipun Warihkusuma ingkang dipunangkat dados raja) pamit kondur tanpa sebab utawi alas an tanpa ngantosi pikramanipun Warihkusuma.

	kuthetheran, awit boten nginten yen tulak kondur. Nanging kyai patih, bijaksana sumerep dhateng wewadining karsanipun sang prabu ingkang boten leres...						
2.	Gantos cinariyos ing padukuhan Mudal ing sakpengkeripun sang prabu. Sang pangeran kirang sekeca ing galih, anggenipun sang prabu ningali dhateng Dewi Wresti kados mambet manah.	Sami Suyud (1)/ 10	Ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan	Nginten bilih ingkang rayi (prabu Warsakusuma) menika remen kaliyan Dewi Wresti.	Prabu Warsakusuma	Ajrih dhateng kedadosan ingkang dereng mesthi kalampahan.	Rumaos bilih Dewi Wresti menika dipunsenengi dening ingkang rayi.
3.	Carabelan sarta kebogiro umyung boten wonten kendelipun. Sang pangeran sampun wiwit dipundandosi saagem-egemaning panganten. Nanging salebeting galih,	Sami Suyud (1)/ 11	Ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan	Ajrih menawi Prabu Warsakusuma ingkang kecuwan rasa amargi remen kaliyan Dewi Wresti menika saged	Prabu Warsakusuma	Ajrih dhateng kedadosan ingkang dereng mesthi kalampahan.	Pasuryanipun ingkang rayi ingkang ringas mbok bilih saged nuwuhaken bebendu

	tansah mangu-mangu kengetan ringasing pasuryanipun ingkang rayi sang prabu nalika nulak kondur. Bokmanawi anuwhaken bebendu saking kacuwan rasa.			anuwhaken bebendu.			
4.	Pangeran Warihkusuma boten karsa damel karisakan ingkang para abdi, mila wani perang. Kajawi karoban lawan, lingsem memengsahan kaliyan ingkang rayi piyambak, arebat rabi. Malajeng, nutut kemawon. Pasrah dhateng pepesthening sariranipun. Dhatenging senapati dumrojog tanpa laraban. Sang pangeran lajeng kaaweran cindhe,	Sami Suyud (1)/ 11	Boten karsa memungsuhan kaliyan sedherekipun piyambak.	Boten karsa damel karisakaning para abdi lan boten badhe perang kaliyan rayinipun piyambak	Prabu Warsakusuma	Welas dhateng para abdi / rakyat saha rayinipun	Warsakusuma (rayinipun) menika nyerang desa Sumbereja nanging paraga boten karsa damel karisakaning para abdi saha lingsem memengsahan kaliyan rayinipun.

	tanpa suwala. Sarta lajeng kadherekaken kondur dhateng nagari, kalebetaken ing warangkan.						
5.	Kyai patih lajeng andhawuhaken timbalanipun sang prabu, yen sang pangeran kapundhut pejah gesangipun. Badhe kasedanan wonten ing wana, awit dosa balela ing ratu saking aturing telikipun sang prabu. Sang pangeran angles ing galih, dene badhe kasedanan sarta dipun lokaken dosa balela ing ratu. Sered pangandikanipun, “uwa, punapa sampun sampeyan manah terang kaliyan para nayakaning praja, anggen kula tinarka balela ing	Kyai Umbul (2)/ 15	Derdah antawisipun kekajengan kaliyan kasunyatan	Bingung kaliyan keputusanipun ingkang rayi inggih menika Warsa kusuma awit saking lelakon ingkang boten dipunlampahaken dening paraga.	Prabu Warsakusuma	Boten rumaos nglampahi dosa balela kados ingkang dipuntuduhaken dening Warsakusuma	Warihkusuma ingkang dipunukum pejah dening raja awit saking lelampahan ingkang boten dipunlampahaken inggih menika nglampahaken dosa balela

	ratu? Sarta pinanggihing pangrembag punapa kula kaleres kokum?"						
6.	Sang pangeran, "uwa, punapa sampeyan kalentu ing atur kula. Mokal kula punika boten pisan maoni. Agengipun mrengkang saking wisesaning nagari ingkang katindakaken dhumateng uwa. Namung kula nuwun sumerep dununging kalepatan kula, sarta punapa sampun leresipun dhumawah ing ukum pati?	Kyai Umbul (2)/ 16	Derdah antawisipun kekajengan kaliyan kasunyatan	Paraga boten mangertos menapa klentunipun saha kenging menapa piyambakipun saged diukum pati.	Prabu Warsakusuma	Boten rumaos nglampahi dosa balela kados ingkang dipun tuduhak en dening Warsakusuma	Kaputusaning raja ingkang boten saged dipunubah sanajan paraga tetep boten mangertos lelampahan menapa ingkang klentu dipunlampaha ken.
7.	Galhipun pangeran kados rinujid. Boten ajrih ing bab sedanipun, namung kengetan dhateng ingkang rayi dewi wresti. Katon meloking wadana,	Kyai Umbul (2)/ 16- 17	Pisah kaliyan tiyang ingkang dipun tresnani	Pisah kaliyan Dewi Wresti awit saking paraga menika dipunusir saking nagari Tuban lan Dewi Wresti menika	Dewi Wresti	Dipun- dhawuhi kesah saking nagari Tuban	Warihkusuma boten saged pepanggihan malih kaliyan Dewi Wresti awit saking piyambakipun dipunusir

	<p>kocaking netra esmu balut, kala kapisah dadakan. Karuna samargi-margi.</p> <p>Parentuling eluh kados inten rinonce. Tetesipun tansah adamel pyuring galihipun sang pangeran. Ciptaning galih, dipunawrataken rudhahing galihipun sang putri, tinimbang kaliyan pecating nyawanipun.</p>			<p>dipunsenengi dening Warsakusuma.</p>			saking Tuban.
8.	<p>Sang pangeran mindhanget ngendikanipun kyai patih, rumaos awrat oncadipun saking nagari tuban. Bingah nemani seda, saking boten dosa. Nanging boten saged nampik utawi maoni karsanipun kyai patih. Sang pangeran</p>	<p>Kyai Umbul (2)/ 17-18</p>	<p>Derdah antawisipun kekajengan saha kasunyatan.</p>	<p>Pangeran Warihkusuma awrat nilaraken nagari Tuban lan langkung remen menawi piyambakipun kaukum pati tinimbang dipunusir saking nagari Tuban</p>	Kyai Patih	<p>Boten rumaos nglampahi dosa balela kados ingkang dipuntuduhaken dening Warsakusuma</p>	<p>Paraga langkung remen menawi dipunukum pati tinimbang kedah nilaraken nagari Tuban</p>

	lajeng anglungas raga, tindak anut paraking suku, pengkeran kaliyan kyai patih wangsul dhateng nagari.						
9.	“gusti, kaluhuran dhawah paduka. Ananging, ingkang abdi tuna ing budi, sepen ing kawruh. Mila ngantos kesah saking nagari tuban, jalaran tinampik ing pasuwitan kawula. Kalampahan karaya- raya ingkang abdi ngantos dumugi ing ngarsa paduka ratu bijaksana, berbudi asih ing ngapapa, dhapur angungsi gesang.”	Lampah Pepe (3)/ 25	Derdah antawisipun kekajengan saha kasunyatan.	Paraga kecuwan awit saking pasuwitanipun dipuntampik nalika wonten ing tuban, pramila piyambakipun lajeng ngabdi dhateng raja ing Banyubiru.	Raja ing nagari Tuban (Prabu Warsakusuma)	Dipun-dhawuhi kesah saking nagari Tuban	Pasuwitaning Pangeran Warihkusuma wonten ing Nagari Tuban dipuntampik awit saking miturut piyambakipun ingkang taksih tuna ing budi saha sepen ing kawruh.
10.	Sang pangeran sakalangkung kaget ing galih midhangetaken pangandikanipun	Lampah Pepe (3)/ 26-27	Mangu-mangu menawi badhe medharaken raos	Pangeran Warihkusuma mangu-mangu nalika badhe mangsuli	Raja Banyubiru (Prabu Hertambang)	Boten ngandharaken kawontenan ingkang sakleresipun	Paraga boten ngandharaken kawontenanka luwarginipun saking awal,

	<p>sang prabu. Ngantos dangu, kendel nganggen-angen salebeting galih, badhe matur kumbi ajrih, badhe matur prasaja bokmanawi saged andadosaken jalaran boten sayogining sariranipun.</p> <p>Wasana pinanggihing pambudi, namung badhe matur sawantahipun.</p> <p>Bokmanawi saged pikantuk piwalesipun sang Prabu, lajeng matur “gusti ratu ingkang misuwur ing jagad. Ingkang abdi badhe ngeker wadi dhumateng namanipun bapa kawula ing salaminipun. Ananging mangke wadi wau pecah, awit saking</p>			<p>pitakenanipun Prabu Hertambang awit saking wedos sang Prabu duka amargi piyambakipun boten jujur.</p>		saking awal	<p>lajeng kaget nalika Prabu Hertambang nyuwun pirsa babagan kaluwarginipun.</p>
--	---	--	--	--	--	-------------	--

	<p>pandamel, duka ratu kekasihing dewa. Inkang abdi boten saged kumbi, awit pejah gesang kawula katekem wonten ing asta paduka. Kawula nuwun, bapa kawula punika dede tiyang pidak pendarakan. Ratu agung binathara anyakrawati abahudhenda ajejuluk prabu sindupati, inkang angrenggani kedhaton ing tuban...”</p>						
11.	<p>Gantos cinariyos inkang wonten ing pepajangan, sang panganten kakung kados amanggih retna sawukir. Dhasar ayu, putrining nata, ginadhang binadhe raja. Sang pangeran sareh</p>	<p>Lampa h Pepe (3)/ 34</p>	<p>Mangu-mangu menawi badhe medharaken raos</p>	<p>Pangeran Warihkusuma mangu-mangu menawi badhe medharaken raos dhumateng inkang estri inggihi menika Dewi Wayi.</p>	<p>Dewi Wayi</p>	<p>Ngurmati paraga sanes</p>	<p>Awit inkang garwa (Dewi Wayi) menika mumpuni dhateng kasusilan, sarta pinunjul dhateng guna kasantikan. Boten kewran</p>

	<p>ing galih, awit ingkang garwa mumpuni dhateng kasusilan, sarta pinunjul dhateng guna kasantikan. Boten kewran ing agal-lembut, dhasar lantip ing panggrahita, mengku kasujanan.</p> <p>Sang pangeran angangkah-angkah angempakaken tembung pamilut manis amanohara,...</p>						<p>ing agal-lembut, dhasar lantip ing panggrahita, mengku kasujanan.</p>
12.	<p>“dhuh gusti pepujan kula. Kula boten pisan-pisan nganggep kados ingkang kapangandikakaken punika. Tebih pitung bedahap manawi kula agadhahana cipta kumawa amisesa dhateng rabi. Malah kula nyuwun titip jasad kula dhateng</p>	<p>Lampah Pepe (3)/ 35-36</p>	<p>Boten sarujuk kaliyan pamanggihipun tiyang sanes</p>	<p>Pangeran Warihkusuma boten sarujuk kaliyan pamanggihipun ingkang estri inggih menika Retna Wayi</p>	<p>Retna Wayi</p>	<p>Gadhah pamanggih piyambak</p>	<p>Paraga gadhah pamanggih piyambak babagan palakrama inggih paraga ingkang nitip jasadipun piyambak dhateng ingkang estri, sanes</p>

	sarira andika. Kula namung tetep dadosa pamongipun sang kadi ratih.”						sakwangsulipun. Saha naming dados pamongipun ingkang estri.
13.	Sareng sampun adungkap mangsa lair, sang putri anggerahi, hoter tiyang sakadhaton. Nanging anggenipun anggerahi sang putri kasengkala, bayinipun nungsang. Mila dangu boten saged medal. Anggenipun anggerahi ngantos pitung dinten pitung dalu, netyanipun sampun asawang kunarpa. Ingkang ibu tansah amuwuni wonten ing iringan. Langkung malih sang pangeran. Anggenipun nyundhang wonten	Lampah Pepe (3)/ 39-40	Kingkin kaliyan takdir ingkang dipunlampahi	Pangeran Warihkusuma kingkin kaliyan kedadosan ingkang dipunalami inggih menika kicalan ingkang estri	Retna Wayi	Takdir ingkang tansah boten jumbuh kaliyan ingkang dipunkersakaken	Kekajenganipun paraga ingkang ngajengaken ingkang estri tetep sehat nalika nglairaken menika boten jumbuh kaliyan kasunyatan inggih menika ingkang estri malah gerah pitung dinten pitung dalu dangunipun

	ing ulon-ulon, adus luh anelesi kajang- sirah ngantos kados turasan. Boten dhahar, boten sare.”						
14.	Dipunarasi dhateng ing kang raka, sarta dipun muwuni, sang retna, sampun kesupen. Wusana puput yuswanipun, seda konduran. Sang pangeran anjrit amuwun, angrungkebi ing kang garwa lajeng kantaka. Sang prameswari mlebet ing kamar, ing kang putra sang retna sampun pinanggi anjrit sarosa, ageblag lajeng kantaka. Oter tiyang salebeting kadhaton, gumuruh pindha swaraning jawah ing kang nrajang wana pejanten.	Lampa h Pepe (3)/ 41	Pisah kaliyan tiyang ing kang dipun tresnani	Dewi wayi minangka estrinipun pangeran Wariksumana seda nalika nglairaken ing kang putra	Retna Wayi	Katilar seda dening tiyang ing kang dipun tresnani	Paraga kecalan tiyang ing kang dipun tresnani inggihen menika dewi wayi ing kang seda nalika nglairaken putranipun

15.	Sapinten rujiding galihipun sang pangeran, mentas kasedan garwa, putranipun kalabuh, sariranipun katundhung. Sang pangeran lingsem mulat sesamaning tumitah, wanci lingsir dalu anis saking pura. Lajeng tindakipun malebet ing wana wasa pados margining pejah.	Papan Panepe n (4)/ 46	Kingkin kaliyan takdir ingkang dipunlampahi	Pangeran Warihkusuma kingkin awit saking takdir ingkang dipunlampahi menika	Prabu Hertambang	Takdir ingkang tansah boten jumbuh kaliyan ingkang dipunkersakaken	Paraga kingkin awit saking kasunyatan ingkang boten trep kaliyan kekajenganipun inggih menika nembe kemawon kasedan garwa, putranipun kalabuh ing sendang, saha sariranipun dipunusir saking nagari banyubiru.
16.	Gantos kacariyos, sang pangeran wonten salebeting wana tanpa kanthi. Ingkang kadhahar namung who-wohan sarta gegodhongan ing wana. Sanget anggenipun kasrakat,	Papan Panepe n (4)/ 50-51	Kingkin kaliyan takdir ingkang dipunlampahi	Pangeran Warihkusuma kingkin awit saking takdir ingkang dipunlampahi menika	Takdir ingkang dipunlampahi	Takdir ingkang tansah boten jumbuh kaliyan ingkang dipunkersakaken	Kasunyatan ingkang boten jumbuh kaliyan kekajenganipun paraga inggih menika garwa pepacangan

<p> ciptaning galih namung badhe anganyut tuwuh. Tansah netra sarira, anggenipun katula- tula. Badhe garwa pepacangan karebat ingkang rayi sang prabu. Angsal panglipur saged karma putrining ratu, ayu pinunjul ing jagad, dereng ngantos dumugi saweg setaun tinilar seda. Galhipun sang pangeran kados rinujit. Angles tanpa karkat sendhe ing wit bendha dhoyong, ingkang pinuled ing mandira goraya. Samirana midid ambekta gandaning sekar, saya adamel renceming galih. Swaraning peksi </p>						<p> nanging karebut dening ingkang rayi, pikantuk panglipur inggih menika putrining ratu nanging tinilar seda nalika gegarwan dereng ngantos setaun. </p>
--	--	--	--	--	--	--

	rame pados pencokan badhe mapan tilem tambah adamel kuwur. Pepeteng wiwit andhatengi kados badhe angelem jagad punika ingkang amisesa. Telas ing galihipun, sang pangeran adhukul angrangkul jengku, waspa adres kados turasan.						
17.	Salabetipun wonten ing ngandhap bendha, tansah merem melik boten saged sare, kengetan ingkang rayi Dewi Wresti. Wanci sidhem kayon lintang sumebar ing langit. Purnama mungup sapuncaking aldaka, sumorot kados wadananipun ingkang rayi. Sumengering kidang, alihan tilem kados	Papan Panepe n (4)/ 51	Boten saged kesupen kaliyan <i>masa lalu</i>	Pangeran Warihkusuma boten saged sare lan tansah enget kaliyan Dewi Wresti	Dewi Wresti	Tresna sanget kaliyan garwanipun	Tansah enget kaliyan ingkang yayi inggih menika Dewi Wresti

	panguwuh angaturi kondur dhateng ing nagari tuban.						
18.	<p>...sang pangeran saya puteg ing galih. Salebetipun sare rem-rem ayam, wonten swara kamireng, “pangeran, sampeyan sumerepa yen yayi sampeyan sang putri, sugeng. Sarta tansah ngajeng-ajeng rawuh sampeyan ing nagari tuban. Amargi sapengker sampeyan lolos, sang prabu seda.”</p> <p>Sang pangeran kaget, lajeng wungu. Enget wewentehan swara ingkang kamireng, ananging paniben ing dalem batos. Sampun agagat bangun enjing, bun pating talethok angbesi sarira. Medal saking ing wana,</p>	Papan Panepe n (4)/ 51-52	Bingung kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi	Pangeran Warihkusuma mireng suanten babagan kawontenaning ingkang yayi saha nagari tuban, nanging piyambakipun boten lajeng pitados lan badhe ngabuktekaken kaleresaning suanten menika.	Suanten ingkang boten dipunkenal	Ngajengaken menapa ingkang dereng mesthi	Mangu-mangu kaliyan wosing suwanten babagan kawontenan nagari Tuban menika leres menapa boten

	sumedya dhateng padhusunan pados pitakenan ing bab kawontenanipun nagari tuban, punapa wnten emperipun kaliyan swara ingkang kamireng...						
19.	Sang pangeran boten saged maoni karsanipun kyai patih. Dening sampun anglenggahi leres, ananging salebeting galih dhateng ingkang putra kuwalon Raden Udakawimba sanget boten sarju. Awit punika tunggakaning kemadhuh. Ewadene sinamun ing netya boten wonten antawising pinggetipun ing galih. Pangunandikanipun, “gampang masalahe,	Ing Pasang - grahan (5)/ 58	Boten remen kaliyan Udakawimba	Pangeran Warihkusuma boten seneng kaliyan Udakawimba	Udakawimba	Statusipun Udakawimba minangka putra kewalonipun	Paraga boten seneng kaliyan Udakawimba awit saking Udakawimba menika putra kewalon saking Prabu Warsakusuma kaliyan Dewi Wresti

	besuk yen aku wis jumeneng ratu sarta patutan karo yayi dewi, si Udakawimba iku prakara apa.”...						
20.	Menggah karsanipun sang prabu, anggenipun ngangkat Arya Toyatuli dados pepatih supados boten badhe maoni karsanipun sang prabu. Awit sang nata taksih simpen wewados, sampun ngantos kajodheran karsanipun dening pamambenging pepatih. Mila amikaur ngangkat bupati tamping. Aling-alingipun, misudha dhateng waris ingkang wajib inggih punika putraning patih ingkang sepuh piyambak.	Ing Pasang - grahan (5)/ 60	Boten remen kaliyan Udakawimba	Pangeran Warihkusuma boten seneng kaliyan Udakawimba	Udakawimba	Statusipun Udakawimba minangka putra kewalonipun	Paraga boten seneng kaliyan Udakawimba awit saking Udakawimba menika putra kewalon saking Prabu Warsakusuma kaliyan Dewi Wresti

	Wondening karsanipun sang prabu ing dalem batos raden Udakawimba badhe kasirnakaken.						
21.	Enjing kauningan ing sang prabu lolosipun raden Udakawimba. Sang nata api gugup sarta adhedhawuh kinen ngupadosi. Nanging bilih boten saged kapanggih, kadhawuhan sami wangsul kemawon. Ingkang ibu sang prameswari muwun wonten ing kedhaton. Lajeng angimur dhateng ingkang raka. Sang prabu sagah anglari piyambak. Boten ngantos lami, utusanipun sang nata sampun sami	Ing Pasang - grahan (5)/ 61	Boten remen kaliyan Udakawimba	Warihkusuma api gugup nalika mangertos bilih Udakawimba menika murca. Lajeng ndhawuhi para abdi kangge madosi Udakawimba.	Udakawimba	Statusipun Udakawimba minangka putra kewalonipun	Lolosipun Udakawimba saking pesanggrahan

	wangsul ngaturaken tiwasing lampah. Boten wonten ingkang lebda ing karya, ical larinipun. Sang prabu boten gita malah ddidhawuhi ngandikakaken sami kendel kemawon. Sampun ngantos wonten ingkang reraosan bab murcanipun raja putra.						
22.	Dereng dumugi pangandikanipun sang prabu, kasaru geger ing jawi. Lebetipun para bupati tanpa larapan. Kaplajeng mentas perang kaliyan cucuking baris ing dhusun sumbereja. Tanpa kiwul linud winejeg purun, risak tanpa kukupan. Sang prabu gugup	Sapuca -king ardi (7)/ 101	Ajrih kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi	Warihkusuma gugup kaliyan kedadosan ing njawi inggih menika wontenipun perang kaliyan cucuking baris ing dhusun sumbereja.	Barisan perusuh	Wontenipun barisan perusuh	Wontenipun barisan perusuh ingkang nyerang kraton inggih menika barisan perusuh saking desa sumbereja

	pandangunipun, “apa si Udakawimba kang dadi gegunungan kraman?”						
23.	<p>Sang prabu lajeng dhawuh mepak bala, hoter tiyang sanagari. Boten dangu sampun samapta. Inggang dados cucuking lampah inggih senapatining prang putranipun kyai patih inggang sampun dados nayakaning praja, nama raden lodaka.</p> <p>Sang prabu karsa nyarirani prang kadherekaken kyai patih wredha. Dumugi kikising praja, kandheg dening panyeranging mengsah sampun angrampid kitha. Sang prabu gugup lajeng amasang gelar</p>	Sapuca -king ardi (7)/ 101- 102	Ajrih kaliyan kedadosan inggang dipunlampahi	Warihkusuma gugup lajeng dhawuh mepak baka kangge perang kaliyan perusuh inggang sampun angrampid kitha.	Barisan perusuh	Wontenipun barisan perusuh	Wontenipun barisan perusuh inggang nyerang kraton inggih menika barisan perusuh saking desa sumbereja

	ombaking samodra pasang. Sagung wadyabala tinata ambalabar angelebihi papan. Para bupati penyawat, sang prabu kaliyan kyai patih wonten ing tengah						
24.	Gentos kacariyos, lolosipun prabu Warihkusuma saking paprangan anarka bilih nagarinipun sampun kaejegi mengsah. Punapa raden Udakawimba punapa tiyang sanes punika dereng kantenan. Mupus salebeting galih. Kencenging karsa badhe mawiku kemawon, lajeng tindak amurang margi.	Sapuca -king ardi (7)/ 104	Ajrih kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi	Warihkusuma ingkang rumaos nagarinipun sampun kadhesek dening mengsah lajeng lolos saking paprangan menika.	Barisan perusuh	Wontenipun barisan perusuh	Wontenipun barisan perusuh ingkang nyerang kraton inggih menika barisan perusuh saking desa sumbereja
25.	... saben dalu boten towong, wonten ing	Sapuca king	Ajrih menawi boten angsal	Pangeran Warihkusuma	Dewa	Dereng pikantuk	Paraga ajrih menawi

	<p>pahoman aneges karsaning dewa ingkang linuwih. Ing atasipun sariranipun punapa lulus boten angsal pangapunten. Ananging dereng angsal wewenganing sasmitanipun dewa. Mila sang prabu tansah nungku puja semadi.</p>	<p>ardi (7)/ 105-106</p>	<p>pangapunten saking dewa</p>	<p>ajrih menawi piyambakipun boten saged pikantuk pangapunten saking dewa</p>		<p>sasmitaning dewa</p>	<p>piyambakipun boten pikantuk pangapunten saking dewa awit saking dereng angsal wewenganing sasmitanipun dewa</p>
<p>26.</p>	<p>...sang wiku sanget kaget ing galih, dene dalu-dalu wonten prajurit dhateng ing guwa patapan. Pangananipun, badhe nukup sariranipun. Geter ing galih, kaliyan ngacarani. “sumangga sang prawira ing prang, kula aturi malebet ing guwa rumpil. Rawuh sampeyan ing pratapan, dalu-dalu tanpa kanthi.</p>	<p>Pasamuan Ageng (8)/ 110</p>	<p>Ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan</p>	<p>Rumaos bibar kabur saking paprangan lan wonten prajurit dhateng ing gwa pratapanipun paraga.</p>	<p>Prajurit ingkang boten dipunkenal</p>	<p>Ajrih dhateng kedadosan ingkang dereng mesthi kaleksanan</p>	<p>Rumaos bilih piyambakipun menika mentas kabur saking paprangan lan ajrih menawi prajurit ingkang dhateng ing guwanipun menika badhe nukup piyambakipun .</p>

	Amratandhani satunggaling prajurit wanter ing paprangan. Berbudi legawa ing pati. Awit Hyang Wisesa rumeksa ing kawanteran sampeyan, kinemulan ing rahayu.”						
27.	...sang pandhita tumratap ing galih sumerep warninipun sang prabu. Dene jibles kaliyan warninipun ingkang rayi dewi wayi, ngantos kamitenggengen. Dangu boten ngaturaken pambage, malah lajeng carocosan ngedalaken luh boten karaos. Galhipun sang prabu kados sinendhal.	Pasa- muan Ageng (8)/ 111	Boten saged kesupen kaliyan <i>masa lalu</i>	Paraga mirsani warninipun sang prabu ingkang sami kaliyan estrinipun ingkang sampun seda inggih menika Dewi Wayi	Prajurit ingkang boten dipunkenal	Tresna sanget kaliyan garwanipun	Paraga boten saged kesupen kaliyan Dewi Wayi, dene mirsani priyantun ingkang mirip sanget kaliyan warninipun ingkang estri.
28.	Sang pandhita ajenger midhanget	Pasa- muan	Mangu-mangu menawi badhe	Wangsulanipun pangeran	Prajurit ingkang boten dikenal	Tresna sanget kaliyan	Paraga boten saged kesupen

	wangsulanipun sang pangeran. Dene asmanipun sami kaliyan ingkang rayi dewi wayi ingkang sampun murud dhateng teped suci. Ciptaning galih, “apa yayi dewi nitis dadi lanang? Lagi weruh iki, ngelmu panitisan. Dadi sungsang, buwana balik. Wong wadon nitis marang wong lanang. Saya kodheng panggalhipun sang wiku, dene sang prabu putri sakalangkung suka ing galih, ambebingung galhipun ingkang raka...	Ageng (8)/ 112	medharaken raos	ingkang ngandika bilih namanipun “Wayi”, inggih menika nama ingkang sami kaliyan nama estrinipun paraga, Retna Wayi		garwanipun	kaliyan Dewi Wayi, dene mirsani priyantun ingkang mirip sanget kaliyan warninipun ingkang estri. Nginten bilih Dewi Wayi menika manitis dados jaler inggih ingkang sakpunika awujud prajurit.
29.	Sang pandhita awas tumingal. Tetela, yen sang pangeran malihan putri. Yen ta	Welas Asih (9)/ 116	Boten saged kesupen kaliyan <i>masa lalu</i>	Pangeran ingkang wonten ing sakngajenging	Prajurit ingkang boten dikenal	Tresna sanget kaliyan garwanipun	Wonten tiyang ingkang mirip kaliyan garwa

	<p>ingkang garwa dewi wayi, sampun seda. Sarta kasat mata piyambak ing sedanipun. Amesthi sang malih warni lajeng kapondhong, awit tetela yen garwanipun. Sarehning sampun seda, dados matur anoraga. “dhuh sang damel kuwuring manah kula. Punapa paduka putri prajurit, teka amiguna dhateng tiyang tapa?”</p>			<p>paraga menika malihan putri lan mirip sanget kaliyan ingkang garwa ingkang sampun seda.</p>			<p>ingkang sampun seda inggih menika prajurit ingkang malihan putri lan rawuh dhateng guwa pratapanipun paraga</p>
30.	<p>“yayi dewi mahaprabu. Bab enggonmu karsa boyongi marang aku iku ora bebakal. Nanging bab piselehing keprabon iku banget ing pamokokku. Awit jumenengku ratu ana</p>	<p>Welas Asih (9)/ 117</p>	<p>Boten saged kesupen kaliyan <i>masa lalu</i></p>	<p>Enget bilih nalika dados prabu/ raja wonten ing nagari Tuban menika sial, mangka boten kersa dipunangkat dados prabu</p>	<p>Massa lalu</p>	<p>Gagalipun paraga nalika jumeneng ratu wonten ing Tuban</p>	<p>Paraga boten kersa dados raja wonten ing Banyubiru awit saking rumaos nate gagal nalika dados raja wonten ing Tuban, inggih</p>

	ing tuban tiwas tanpa guna sekti, sarta sepi ing kawicaksanan, gampang rusak ing mungsuh tanpa kawul. Beda karo jumenengmu sinuyudan ing wadyabala. Sanadyan jumeneng ratu putri, kaloka kajanapriya, kuncara ing amancapraja. Para ratu atas-angin, bawah- angin padha suyud kedhep kabeh. Awit saka misuwiring kaprawiranmu...			wonten ing Banyubiru dening ingkang estri			ingkang ndadosaken nagari Tuban menika karebut dening musuh
31.	Sang prabu putri awas tumingal ing citranipun ingkang pindha ratih. Rara sendhang boten kalih kaliyan sang prabu putri, kados jambe nem sinegar kalih. Namung kaot enem	Welas Asih (9)/ 123	Bingung kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi	Mirsani garwanipun Udakawimba inggi menika Rara sendhang menika mirip sanget kaliyan prabu putri (Dewi Wayi)	Dewi Wayi	Dereng mangertos menapa maksud saking kedadosan ingkang dipunlampahi	Rara sendang ingkang mirip kaliyan Dewi wayi (garwanipun paraga)

	<p>kaliyān sepuh. Pangandikanipun sang prabu putri, “elok temen, buyut wulusan duwe yoga kaya mangkono.” Sang prabu ugi melongkok, adulu citranipun rara sendhang dene angeblegi citranipun ingkang rayi. Sang prabu putri lajeng andangu, “aja dadi atimu kaki wulusan. Aku pitakon marang kowe ing satemene, rara sendhang iku apa anakmu temenan, dene citrane angeram-eramake.</p>			<p>inggiḡ menika kados jambe nem sinegar.</p>			
32.	<p>Dereng dumugi pamaosipun sang prabu putri anjrit sarwi lara karuna. Nanging dewi sendhang boten tumut bela karuna</p>	<p>Welas Asih (9)/ 124</p>	<p>Bingung kaliyān kedadosan ingkang dipunlampahi</p>	<p>Inggang yayi anjrit sarwi lara karuna nanging paraga boten mangertos menapa sebabipun.</p>	Dewi Wayi	<p>Dereng mangertos menapa maksud saking kedadosan ingkang</p>	<p>Bingung kenging menapa Dewi Wayi anjrit saha lara karuna nalika mangertos</p>

	awit boten sumerep darunanipun. Makaten ugi sang pangeran Warihkusuma, saya boten tumut bela karuna. Namung kendel nanging ameraki ingkang rayi angudi punapa darunanipun muwun.					dipunlampahi	babagan Rara Sendhang
--	--	--	--	--	--	--------------	--------------------------

Tabel 3. Data Caraning Paragatama Kangge Mungkasi Derdah Batosipun wonten ing Novel Rangsang Tuban Anggitanipun Padmasusastra

No. Data	Pethikan data	Bab/ kaca	Wujud derdah batos		Cara anggenipun mungkasi		Konteks cariyos
			Wujud	Indikator	Wujud	Indikator	
1.	Cinekak sang Prabu saged angecani sarak galihipun ingkang raka, yen badhe kondur tulak, boten saged angentosi badhe pikramanipun ingkang raka, boten amargi sariranipun karaos wonten ingkang boten sekeca. Sang Pangeran namung nyumanggakaken, sakarsa. Nanging wonten ingkang kacathet ing galih. Sang Prabu lajeng adhedhawuh kondur. Wadyabala busekan, pating bilulung kuthetheran, awit	Sami Suyud (1)/ 8-9	Ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan	Prabu Warsakusuma ingkang dumadakan pamit kondur dhateng kedhaton saksampunipun pinanggih kaliyan Dewi Wrestli amargi rumaos kawon kabagusanipun dibandhing kaliyan Warihkusuma.	Nrima	Warihkusuma namung nyumanggakaken Warsakusuma ingkang pamit badhe kondur sanajan wonten bab ingkang boten sekeca ing galihipun	Prabu Warsakusuma (rayinipun paragatama) ingkang dados raja, dumadakan pamit kondur nalika ngancani paraga kangge pikrama kaliyan Endang Wrestli.

	boten nginten yen tulak kondur. Nanging kyai patih, bijaksana sumerep dhateng wewadining karsanipun sang Prabu ingkang boten leres...						
2.	Gantos cinariyos ing padukuhan Mudal ing sakpengkeripun sang Prabu. Sang Pangeran kirang sekeca ing galih, anggenipun sang Prabu ningali dhateng Dewi Wresti kados mambet manah.	Sami Suyud (1)/ 10	Ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan	Nginten bilih ingkang rayi (Prabu Warsakusuma) menika remen kaliyan Dewi Wresti.	Pasrah dhateng kawontenan	Paraga namung kendel lan pasrah dhateng menapa ingkang badhe kaleksanan awit saking manahipun ingkang boten sekeca.	Pangeran Warihkusuma nginten bilih ingkang rayi (Prabu Warsakusuma) menika remen kaliyan pepacanganipun, saengga ingkang rayi lajeng pamit kondur tanpa alasan ingkang cetha.
3.	Carabelan sarta kebogiro umyung boten wonten kendelipun. Sang Pangeran sampun wiwit dipundandosi	Sami Suyud (1)/ 11	Ajrih menawi bab ingkang boten sae badhe kaleksanan	Ajrih menawi Prabu Warsakusuma ingkang kecuwan rasa amargi remen	Pasrah dhateng kawontenan	Pangeran Warihkusuma namung kendel lan pasrah dhateng menapa ingkang badhe	Paraga tansah enget ringasing pasuryanipun Warsakusuma nalika pamit kondur, paraga

	saagem-egemaning panganten. Nanging salebeting galih, tansah mangu-mangu kengetan ringasing pasuryanipun ingkang rayi sang Prabu nalika nulak kondur. Bokmanawi anuwuhaken bebendu saking kacuwan rasa.			kaliyan Dewi Wresti menika saged anuwuhaken bebendu.		kedadosan ing sakngejengipun	nginten bab menika amargi Warsakusuma remen kaliyan pepacanganipun, lan rumaos cemburu kaliyan ingkang raka.
4.	Pangeran Warihkusuma boten karsa damel karisakan ingkang para abdi, mila wani perang. Kajawi karoban lawan, lingsem memengsahan kaliyan ingkang rayi piyambak, arebat rabi. Malajeng, nutut kemawon. Pasrah dhateng pepesthening sariranipun. Dhatenging senapati dumrojog tanpa	Sami Suyud (1)/ 11	Boten karsa memungsuhan kaliyan sedherekipun piyambak.	Boten karsa damel karisakaning para abdi lan boten badhe perang kaliyan rayinipun piyambak	Pasrah dhateng kawontenan.	Pangeran Warihkusuma pasrah dhateng menapa ingkang dipuntindakaken dening rayinipun sanajan pungkasanipun Warihkusuma dipunlebetaken ing warangkan.	Warihkusuma ingkang dhawuh dhateng para abdi kangge nyerang desa sumbereja lan nangkep sedayaning kaluwarginipun Endang Wresti saha Warihkusuma

	laraban. Sang Pangeran lajeng kaaweran cindhe, tanpa suwala. Sarta lajeng kadherekaken kondur dhateng nagari, kalebetaken ing warangkan.						
5.	Kyai patih lajeng andhawuhaken timbalanipun sang Prabu, yen sang Pangeran kapundhut pejah gesangipun. Badhe kasedanan wonten ing wana, awit dosa balela ing ratu saking aturing telikipun sang Prabu. Sang Pangeran angles ing galih, dene badhe kasedanan sarta dipun lokaken dosa balela ing ratu. Sered pangandikanipun, “uwa, punapa sampun sampeyan manah terang kaliyan	Kyai Umbu I (2)/ 15	Derdah antawisipun kekajengan saha kasunyatan	Bingung kaliyan keputusanipun ingkang rayi inggih menika Warsa kusuma awit saking lelakon ingkang boten dipunlampahaken dening paraga.	Pados kejelasan dhateng kyai patih bab menapa lepatipun	Pangeran Warihkusuma pados kejelasan dhateng Kyai patih bab menapa kalepatannipun saha keputusan raja ingkang maringi ukuman dhateng piyambakipun.	Paraga kaukum pati dening dening Warsakusuma kanthi dipuntudhuh nglampahaken dosa balela. Pungkasanipun Warihkusuma dipunusir saking nagari Tuban dening Rekyana Patih.

	para nayakaning praja, anggen kula tinarka balela ing ratu? Sarta pinanggihing pangrembag punapa kula kaleres kokum?”						
6.	Sang Pangeran, “uwa, punapa sampeyan kalentu ing atur kula. Mokal kula punika boten pisan maoni. Agengipun mrengkang saking wisesaning nagari ingkang katindakaken dhumateng uwa. Namung kula nuwun sumerep dununging kalepatan kula, sarta punapa sampun leresipun dhumawah ing ukum pati?”	Kyai Umbu I (2)/ 16	Derdah antawisipun kekajengan saha kasunyatan	Paraga boten mangertos menapa klentunipun saha kenging menapa piyambakipun saged diukum pati.	Pados kejelasan dhateng kyai patih bab menapa lepatipun	Paraga pados kejelasan dhateng uwa patih bab menapa kalepatanipun saha kenging menapa piyambakipun dipunukum pati.	Warihkusuma boten mangertos menapa klentunipun, dene piyambakipun saged kaukum pati dening raja ingkang ugi rayinipun inggih menika Warsakusuma.
7.	Galhipun Pangeran kados rinujid. Boten ajrih ing bab sedanipun, namung kengetan dhateng	Kyai Umbu I (2)/ 16-17	Pisah kaliyan tiyang ingkang dipuntres-nani	Pisah kaliyan Dewi Wresti awit saking paraga menika dipunusir	Pasrah dhateng kawontenan	Pangeran Warihkusuma pasrah dhateng kawontenanipun lan ninggalaken	Warihkusuma nilaraken nagari Tuban, nanging piyambakipun langkung remen

	<p>ingkang rayi Dewi Wresti. Katon meloking wadana, kocaking netra esmu balut, kala kapisah dadakan. Karuna samargi-margi. Parentuling eluh kados inten rinonce. Tetesipun tansah adamel pyuring galhipun sang Pangeran. Ciptaning galih, dipunawrataken rudhahing galhipun sang putri, tinimbang kaliyan pecating nyawanipun.</p>			<p>saking nagari Tuban lan Dewi Wresti menika dipunsenengi dening Warsakusuma.</p>		<p>Tuban.</p>	<p>menawi kaukum pati menawi dipunbandhingaken kaliyan dipunusir saking nagari Tuban, lan paraga tansah enget kaliyan ingkang yayi inggih menika Dewi Wresti</p>
8.	<p>Sang Pangeran mindhanget ngendikanipun kyai patih, rumaos awrat oncadipun saking nagari Tuban. Bingah nemani seda, saking boten dosa. Nanging boten saged nampik</p>	<p>Kyai Um-bul (2)/ 17-18</p>	<p>Derdah antawisipun kekajengan saha kasunyatan.</p>	<p>Pangeran Warihkusuma awrat nilaraken nagari Tuban lan langkung remen menawi piyambakipun kaukum pati tinimbang</p>	<p>Pasrah dhateng kawontenan</p>	<p>Pangeran Warihkusuma pungkasanipun tindak nilaraken Tuban kanthi raos pasrah</p>	<p>Pangeran Warihkusuma lajeng tindak kesah saking nagari Tuban sanajan sakjatosipun piyambakipun langkung remen</p>

	utawi maoni karsanipun kyai patih. Sang Pangeran lajeng anglungas raga, tindak anut paraking suku, pengkeran kaliyan kyai patih wangsul dhateng nagari.			dipunusir saking nagari Tuban			menawi kaukum pati.
9.	“gusti, kaluhuran dhawah paduka. Ananging, ingkang abdi tuna ing budi, sepen ing kawruh. Mila ngantos kesah saking nagari Tuban, jalaran tinampik ing pasuwitan kawula. Kalampahan karaya- raya ingkang abdi ngantos dumugi ing ngarsa paduka ratu bijaksana, berbudi asih ing ngapapa, dhapur angungsi gesang.”	Lam- pah Pepe (3)/ 25	Derdah antawisipun kekajengan saha kasunyatan.	Paraga kecuwan awit saking pasuwitanipun dipuntampik nalika wonten ing Tuban, pramila piyambakipun lajeng ngabdi dhateng raja ing Banyubiru.	Pasrah dhateng kawontenan	Nilaraken Tuban lan ngabdi / nyuwita dhateng raja ing Banyubiru	Paraga nyuwita wonten ing Tuban nanging dipuntampik, lajeng nilaraken Tuban lan ngabdi/ nyuwita dhateng Raja ing Banyubiru inggih menika Prabu Hertambang
10.	Sang Pangeran sakalangkung kaget	Lam- pah	Mangu-mangu menawi badhe	Pangeran Warihkusuma	Medharaken raos	Wasana, paraga ngandharaken	Prabu Hertambang

	<p>ing galih midhangetaken pangandikanipun sang Prabu. Ngantos dangu, kendel ngangen-angen salebeting galih, badhe matur kumbi ajrih, badhe matur prasaja bokmanawi saged andadosaken jalaran boten sayogining sariranipun. Wasana pinanggihing pambudi, namung badhe matur sawantahipun. Bokmanawi saged pikantuk piwalesipun sang Prabu, lajeng ngandika“gusti ratu ingkang misuwur ing jagad. Inggih abdi badhe ngeker wadi dhumateng namanipun bapa kawula ing salami-</p>	<p>Pepe (3)/ 26-27</p>	<p>medharaken raos</p>	<p>mangu-mangu nalika badhe mangsuli pitakenanipun Prabu Hertambang awit saking wedos sang Prabu duka amargi piyambakipun boten jujur.</p>		<p>kanthi jujur dhateng sang Prabu babagan kawontenan kaluwarginipun inggih menika ing Tuban.</p>	<p>pados kejelasan kaliyan paraga babagan ramanipun ingkang sakderengipun boten dipuncariyosake n dening paraga</p>
--	--	---------------------------------------	----------------------------	--	--	---	---

	laminipun. Ananging mangke wadi wau pecah, awit saking pandamel, duka ratu kekasihing dewa. Inggang abdi boten saged kumbi, awit pejah gesang kawula katekem wonten ing asta paduka. Kawula nuwun, bapa kawula punika dede tiyang pidak pendarakan. Ratu agung binathara anyakrawati abahudhenda ajejuluk Prabu sindupati, inggang angrenggani kedhaton ing Tuban...”						
11.	Gantos cinariyos inggang wonten ing pepajangan, sang panganten kakung kados amanggih Retna sawukir. Dhasar ayu, putrining nata, ginadhang	Lam- pah Pepe (3)/ 34	Mangu-mangu menawi badhe medharaken raos	Pangeran Warihkusuma mangu-mangu menawi badhe medharaken raos dhumateng inggang garwa	Medharaken raos	Paraga medharaken menapa inggang wonten ing panggalhipun dhateng inggang garwa inggih menika Dewi	Paraga sampun pikrama kaliyan Dewi Wayi (putranipun Raja Banyubiru), lan sampun wonten ing pepajangan.

	<p>binadhe raja. Sang Pangeran sareh ing galih, awit ingkang garwa mumpuni dhateng kasusilan, sarta pinunjul dhateng guna kasantikan. Boten kewran ing agal-lembut, dhasar lantip ing panggrahita, mengku kasujanan.</p> <p>Sang pangeran angangkah-angkah angempakaken tembung pamilut manis amanohara,...</p>			inggihi menika Dewi Wayi.		Wayi	
12.	<p>“dhuh gusti pepujan kula. Kula boten pisan-pisan nganggep kados ingkang kapangandikakaken punika. Tebih pitung bedahap manawi kula agadhahana cipta kumawa amisesa dhateng rabi. Malah</p>	Lam-pah Pepe (3)/ 35-36	Boten sarujuk kaliyan pamanggihipun tiyang sanes	Pangeran Warihkusuma boten sarujuk kaliyan pamanggihipun ingkang garwa inggihi menika Retna Wayi	Medharaken raos	Paraga <i>klarifikasi</i> dhateng ingkang garwa babagan menapa ingkang dados pamanggihipun	Paraga boten sarujuk kaliyan ngandikanipun ingkang garwa bilih tiyang jales menika namung nguwaosi ingkang garwa, lajeng ngandika bilih

	kula nyuwun titip jasad kula dhateng sarira andika. Kula namung tetep dadosa pamongipun sang kadi ratih.”						piyambakipun boten wonten niyat kangge nguwaosi ingkang garwa, malah paraga badhe nitip jasad piyambakipun dhateng ingkang garwa.
13.	Sareng sampun adungkap mangsa lair, sang putri anggerahi, hoter tiyang sakadhaton. Nanging anggenipun anggerahi sang putri kasengkala, bayinipun nungsang. Mila dangu boten saged medal. Anggenipun anggerahi ngantos pitung dinten pitung dalu, netyanipun sampun asawang kunarpa. Inggang ibu tansah	Lam-pah Pepe (3)/ 39-40	Kingkin kaliyan takdir ingkang dipunlampahi	Pangeran Warihkusuma kingkin kaliyan kedadosan ingkang dipunalami inggih menika kicalan ingkang garwa	Pasrah dhateng kawontenan	Paraga namung muwun wonten ing iringanipun ingkang garwa saha pasrah dhateng kawontenanipun Dewi Wayi menika	Dewi Wayi gerah nalika sampun cedhal wancinipun lairan awit saking bayinipun nungsang. Sang pangeran (paraga) tansah muwun lan njagi wonten ing sakcedhaking ingkang garwa.

	<p>amuwuni wonten ing iringan. Langkung malih sang Pangeran. Anggenipun nyundhang wonten ing ulon-ulon, adus luh anelesi kajang-sirah ngantos kados turasan. Boten dhahar, boten sare.”</p>						
14.	<p>Dipunarasi dhateng ingkang raka, sarta dipun muwuni, sang Retna, sampun kesupen. Wusana puput yuswanipun, seda konduran. Sang Pangeran anjrit amuwun, angrungkebi ingkang garwa lajeng kantaka. Sang prameswari mlebet ing kamar, ingkang putra sang Retna sampun pinanggih anjrit sarosa, ageblag lajeng kantaka. Oter tiyang</p>	<p>Lampah Pepe (3)/ 41</p>	<p>Pisah kaliyan tiyang ingkang dipuntresnani</p>	<p>Dewi Wayi minangka estrinipun Pangeran Warihkusuma seda nalika nglairaken ingkang putra</p>	<p>Pasrah dhateng kawontenan</p>	<p>Pangeran Warihkusuma namung saged muwun lan pasrah nalika mangertos ingkang garwa seda</p>	<p>Retna Wayi pungkasanipun seda saksampunipun nglairaken bayi putri. Paraga lajeng anjrit saha muwun ngrungkebi ingkang garwa.</p>

	salebeting kadhaton, gumuruh pindha swaraning jawah ingkang nrajang wana pejanten.						
15.	Sapinten rujiding galhipun sang Pangeran, mentas kasedan garwa, putranipun kalabuh, sariranipun katundhung. Sang Pangeran lingsem mulat sesamaning tumitah, wanci lingsir daluh anis saking pura. Lajeng tindakipun malebet ing wana wasa pados margining pejah.	Papan Pane- pen (4)/ 46	Kingkin kaliyan takdir ingkang dipunlampahi	Pangeran Warihkusuma kingkin awit saking takdir ingkang dipunlampahi menika	Badhe nganyut tuwuh	Paraga malebet wana wasa kangge pados margining pejah	Retna Wayi seda, putranipun kalabuh ing sendhang, dene paraga katundhung. Paraga rumaos kingkin sanget awit saking takdir ingkang dipunadhepi piyambakipun, lajeng kesah saking Banyubiru badhe pados margining pejah.
16.	Gantos kacariyos, sang Pangeran wonten salebeting wana tanpa kanthi. Ingkang kadhahar namung woh-wohan	Papan Pane- pen (4)/ 50-51	Kingkin kaliyan takdir ingkang dipunlampahi	Pangeran Warihkusuma kingkin awit saking takdir ingkang dipunlampahi	Pasrah dhateng kawontenan	Paraga namung pasrah kaliyan pepesthen ingkang dipunlampahi inggih menika	Paraga ingkang sakpunika wonten ing saklebeting wana namung saged ndhahar woh-

<p>sarta gegodhongan ing wana. Sanget anggenipun kasrakat, ciptaning galih namung badhe anganyut tuwuh. Tansah netra sarira, anggenipun katula-tula.</p> <p>Badhe garwa pepacangan karebat ingkang rayi sang Prabu. Angsal panglipur saged karma putrining ratu, ayu pinunjul ing jagad, dereng ngantos dumugi saweg setaun tinilar seda.</p> <p>Galhipun sang Pangeran kados rinujit. Angles tanpa karkat sendhe ing wit bendha dhoyong, ingkang pinuled ing mandira goraya. Samirana midid ambekta gandaning</p>			menika		<p>kanthi muwun saha andhukul ngrangkul jengku wonten ing satengahing wana.</p>	<p>wohan saha gegodhongan kemawon, taksih rumaos kingkin kaliyan takdir ingkang dipunlampahi lan ciptaning galhipun namung badhe nganyut tuwuh</p>
--	--	--	--------	--	---	--

	sekar, saya adamel renceming galih. Swaraning peksi rame pados pencokan badhe mapan tilem tambah adamel kuwur. Pepeteng wiwit andhatengi kados badhe angelem jagad punika ingkang amisesa. Telas ing galihipun, sang Pangeran adhukul angrangkul jengku, waspa adres kados turasan.						
17.	Salabetipun wonten ing ngandhap bendha, tansah merem melik boten saged sare, kengetan ingkang rayi Dewi Wresti. Wanci sidhem kayon lintang sumebar ing langit. Purnama mungup sapuncaking aldaka, sumorot	Papan Pane-pen (4)/ 51	Boten saged kesupen kaliyan <i>masa lalu</i>	Pangeran Warihkusuma boten saged sare lan tansah enget kaliya Dewi Wresti	Pasrah dhateng kawontenan	Paraga namung saged kendel lan pasrah nalika enget kaliyan Dewi Wresti	Paraga wonten ing ngandhap bendha lajeng enget kaliyan Dewi Wresti lan kepengin kondur dhateng Tuban

	kados wadanipun ingkang rayi. Sumengering kidang, alihan tilem kados panguwuh angaturi kondur dhateng ing nagari Tuban.						
18.	...sang Pangeran saya puteg ing galih. Salebetipun sare rem-rem ayam, wonten swara kamireng, “Pangeran, sampeyan sumerepa yen yayi sampeyan sang putri, sugeng. Sarta tansah ngajeng-ajeng rawuh sampeyan ing nagari Tuban. Amargi sapengker sampeyan lolos, sang Prabu seda.” Sang Pangeran kaget, lajeng wungu. Enget wewentehan swara ingkang kamireng, ananging paniben ing dalem batos. Sampun	Papan Pane- pen (4)/ 51-52	Bingung kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi	Pangeran Warihkusuma mireng suanten babagan kawontenaning ingkang yayi saha nagari Tuban, nanging piyambakipun boten lajeng pitados lan badhe ngabuktekaken kaleresaning suanten menika.	Pados kejelasan kabar babagan kawontenaning nagari Tuban sakleresipun	Paraga pados kejelasan dhateng tiyang babagan kaleresaning wos suwanten ingkang kapiireng dening piyambakipun kangge mesthekkaken.	Nalika sampun badhe sare, Paraga kaget amargi mireng suwanten ingkang ngandika bilih Dewi Wayi menika taksih sugeng lan tansah ngantu-ngantu konduripun paraga, dene Warsakusuma menika sampun seda. Sakderengipun paraga menika dipunusir saking Tuban awit

	agagat bangun enjing, bun pating talethok angbesi sarira. Medal saking ing wana, sumedya dhateng padhusunan pados pitakenan ing bab kawontenanipun nagari Tuban, punapa wnten emperipun kaliyan swara ingkang kamireng...						saking Warsakusuma kepingin nguwaosi ingkang yayi inggih menika Dewi Wresti. Pungkasanipun paraga pados tiyang ingkang saged dipunsuwuni pirsa bab kaleresaning suwanten menika.
19.	Sang Pangeran boten saged maoni karsanipun kyai patih. Dening sampun anglenggahi leres, ananging salebeting galih dhateng ingkang putra kuwalon Raden Udakawimba sanget boten sarju. Awit punika tunggakaning	Ing Pasan ggrah an (5)/ 58	Boten remen kaliyan Udakawimba	Pangeran Warihkusuma boten seneng kaliyan Udakawimba	Badhe nyirnakaken Udakawimba	Paraga namung kendel lan ngandika ing penggalih bilih piyambakipun badhe nyirnakaken Udakawimba	Paraga sampun kondur dhateng Tuban lan kepanggih kaliyan Kyai Patih ingkang saklaminipun paraga kesah menika mimpin kerajaan Tuban. Nanging paraga boten seneng

	kemadhu. Ewadene sinamun ing netya boten wonten antawising pinggetipun ing galih. Pangunandikanipun, “gampang masalahe, besok yen aku wis jumeneng ratu sarta patutan karo yayi Dewi, si Udakawimba iku prakara apa.”...						kaliyan putra kewalonipun inggih menika Udakawimba. Udakawimba inggih menika putranipun Dewi Wresti saksampunipun dipun <i>perkosa</i> kaliyan Warsakusuma.
20.	Menggah karsanipun sang Prabu, anggenipun ngangkat Arya Toyatuli dados pepatih supados boten badhe maoni karsanipun sang Prabu. Awit sang nata taksih simpen wewados, sampun ngantos kajodheran karsanipun dening pamambenging pepatih. Mila amikaur	Ing Pasan ggrahan (5)/ 60	Boten remen kaliyan Udakawimba	Pangeran Warihkusuma boten seneng kaliyan Udakawimba	Badhe nyirnakaken Udakawimba	Karsanipun paraga inggih menika nyirnakaken Udakawimba, menika sebabipun paraga ngangkat Arya Toyatuli kanggee dados patih supados boten maoni karsanipun	Paraga gadhah niat ingkang boten sa nalika ngangkat Arya Toyatuli dados patih ingkang enggal, inggih menika ngangkat patih ingkang boten bakal maoni karsanipun paraga ingkang gadhah niat badhe

	<p> ngangkat bupati tamping. Aling- alingipun, misudha dhateng waris ingkang wajib inggih punika putraning patih ingkang sepuh piyambak. Wondening karsanipun sang Prabu ing dalem batos raden Udakawimba badhe kasirnakaken. </p>						<p> nyirnakaken ingkang putra inggih menika Udakawimba. </p>
21.	<p> Enjing kauningan ing sang Prabu lolosipun raden Udakawimba. Sang nata api gugup sarta adhedhawuh kinen ngupadosi. Nanging bilih boten saged kapanggih, kadhawuhan sami wangsul kemawon. Inggih ibu sang prameswari muwun wonten ing kedhaton. Lajeng angimur </p>	<p> Ing Pasan ggrah an (5)/ 61 </p>	<p> Boten remen kaliyan Udakawimba </p>	<p> Warihkusuma api gugup nalika mangertos bilih Udakawimba menika murca. Lajeng ndhawuhi para abdi kangge madosi Udakawimba. </p>	<p> Dhawuh dhateng para abdi kangge madosi Udakawimba </p>	<p> Paraga dhawuh dhateng para abdi kangge madosi Udakawimba ingkang murca saking keraton, nanging sakjatosipun menika namung kangge pura-pura kemawon </p>	<p> Raden Udakawimba ingkang rumaos boten disenengi dening ingkang rama, lajeng lolos saking Tuban. Paraga lajeng pura-pura gugup lan dhawuh dhateng para abdi kangge madosi Udakawimba </p>

	<p>dhateng ingkang raka. Sang Prabu sagah anglari piyambak. Boten ngantos lami, utusanipun sang nata sampun sami wangsul ngaturaken tiwasing lampah. Boten wonten ingkang lebda ing karya, ical larinipun. Sang Prabu boten gita malah didhawuhi ngandikakaken sami kendel kemawon. Sampun ngantos wonten ingkang reraosan bab murcanipun raja putra.</p>						<p>nanging piyambakipun ugi ngandika bilih menawi boten kepanggih, para abdi kasuwun enggal-enggal kondur dhateng Tuban. Nalika Udakawimba boten kepanggih, paraga malah dhawuh supados sakabehing tiyang ing kraton boten pareng ngandikakaken Udakawimba malih.</p>
22.	<p>Dereng dumugi pangandikanipun sang Prabu, kasaru geger ing jawi. Lebetipun para bupati tanpa larapan. Kaplajeng mentas</p>	<p>Sapu-caking ardi (7)/ 101</p>	<p>Ajrih kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi</p>	<p>Warihkusuma gugup kaliyan kedadosan ing njawi inggih menika wontenipun perang kaliyan</p>	<p>Pados kejelasan dhateng bupati sinten ingkang dados gegunungan</p>	<p>Paraga pados kejelasan dhateng abdi ingkang paring laporan wontenipun perusuh saking desa sumbereja</p>	<p>Wonten ing kraton, paraga saha abdinipun nembe ngandikakaken babagan badhe wontenipun</p>

	<p>perang kaliyan cucuking baris ing dhusun sumbereja. Tanpa kiwul linud winejeg purun, risak tanpa kukupan. Sang Prabu gugup pandangunipun, “apa si Udakawimba kang dadi gegunungan kraman?”</p>			<p>cucuking baris ing dhusun sumbereja.</p>	<p>kraman</p>	<p>babagan sinten ingkang mimpin pasukan menika kangge masthekaken</p>	<p>barisan perusuh saking Sumbereja ingkang badhe nyerang kraton, nanging sakderengipun ngandikan menika rampung, barisan perusuh menika nyatanipun sampun nyerang. Paraga wedi menawi ingkang mimpin perang menika inggih menika ingkang putra, Udakawimba.</p>
23.	<p>Sang Prabu lajeng dhawuh mepak bala, hoter tiyang sanagari. Boten dangu sampun samapta. Inggih dados cucuking lampah inggih senapatining prang</p>	<p>Sapu-caking ardi (7)/ 101-102</p>	<p>Ajrih kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi</p>	<p>Warihusuma gugup lajeng dhawuh mepak bala kangge perang kaliyan perusuh ingkang sampun</p>	<p>Mimpin perang</p>	<p>Paraga dhawuh dhateng para abdi kangge mepak bala nglawan perusuh lan dados pimpinan perang langsung</p>	<p>Paraga lajeng dhawuh kangge mepak bala kangge nglawan barisan perusuh ingkang sampun nguwaosi daerah kitha.</p>

	<p>putranipun kyai patih ingkang sampun dados nayakaning praja, nama raden lodaka.</p> <p>Sang Prabu karsa nyarirani prang kadherekaken kyai patih wredha.</p> <p>Dumugi kikising praja, kandheg dening panyeranging mengsah sampun angrampid kitha.</p> <p>Sang Prabu gugup lajeng amasang gelar ombaking samodra pasang. Sagung wadyabala tinata ambalabar angelebihi papan. Para bupati penyawat, sang Prabu kaliyan kyai patih wonten ing tengah.</p>			angrampid kitha.			
24.	<p>Gentos kacariyos, lolosipun Prabu Warihkusuma saking paprangan anarka</p>	<p>Sapu-caking ardi (7)/</p>	<p>Ajrih kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi</p>	<p>Warihkusuma ingkang rumaos nagarinipun</p>	<p>Kabur/ lolos saking paprangan</p>	<p>Paraga ingkang rumaos sampun kawon lajeng lolos saking</p>	<p>Paraga lolos saking paprangan lan narka bilih</p>

	<p>bilih nagarinipun sampun kaejegi mengsah. Punapa raden Udakawimba punapa tiyang sanes punika dereng kantenan. Mupus salebeting galih. Kencenging karsa badhe mawiku kemawon, lajeng tindak amurang margi.</p>	104		<p>sampun kadhesek dening mengsah lajeng lolos saking paprangan menika.</p>		<p>paprangan, tindak amurang margi lan gadhah niat badhe mawiku</p>	<p>nagaranipun menika sampun kaejegi mengsah. Piyambakipun lajeng tindak murang margi kanthi niat badhe mawiku.</p>
25.	<p>... saben dalu boten towong, wonten ing pahoman aneges karsaning dewa ingkang linuwih. Ing atasipun sariranipun punapa lulus boten angsal pangapunten. Ananging dereng angsal wewenganing sasmitanipun dewa. Mila sang Prabu tansah nungku puja semadi.</p>	Sapucaking ardi (7)/ 105-106	<p>Ajrih menawi boten angsal pangapunten saking dewa</p>	<p>Pangeran Warihkusuma ajrih menawi piyambakipun boten saged pikantuk pangapunten saking dewa</p>	Semadi	<p>Paraga tansah nungku puja semadi wonten ing gua</p>	<p>Paraga wedi menawi boten pikantuk pangapunten saking dewa, lajeng tansah mangku puja semadi wonten ing guwa pratapanipun.</p>
26.	<p>...sang wiku sanget</p>	Pasa-	<p>Ajrih menawi</p>	<p>Rumaos bibar</p>	Pados	<p>Paraga pados</p>	<p>Wonten prajurit</p>

	<p>kaget ing galih, dene dalu-dalu wonten prajurit dhateng ing guwa patapan. Pangananipun, badhe nukup sariranipun. Geter ing galih, kaliyan ngacarani. “sumangga sang prawira ing prang, kula aturi malebet ing guwa rumpil. Rawuh sampeyan ing pratapan, dalu-dalu tanpa kanthi. Amratandhani satunggaling prajurit wanter ing paprangan. Berbudi legawa ing pati. Awit Hyang Wisesa rumeksa ing kawanteran sampeyan, kinemulan ing rahayu.”</p>	muan Ageng (8)/ 110	<p>bab ingkang boten sae badhe kaleksanan</p>	<p>kabur saking paprangan lan wonten prajurit dhateng ing gwa pratapanipun paraga.</p>	<p>kejelasan babagan menapa karsanipun prajurit rawuh dhateng guwa patapanipun</p>	<p>kejelasan dhateng prajurit ingkang rawuh ing guwa pratapanipun kangge mangertosi sinten prajurit menika</p>	<p>ingkang rawuh ing guaw patapanipun paraga, piyambakipun kaget lan nginten bilih prajurit menika badhe nukup piyambakipun awit saking paraga menika lolos saking paprangan.</p>
27.	<p>...sang pandhita tumratap ing galih</p>	Pasa-muan	<p>Boten saged kesupen</p>	<p>Paraga mirsani warninipun</p>	<p>Namung kendel</p>	<p>Paraga namung kendel lan</p>	<p>Prajurit ingkang rawuh ing guwa</p>

	sumerep warninipun sang Prabu. Dene jibles kaliyan warninipun ingkang rayi Dewi Wayi, ngantos kamitenggengen. Dangu boten ngaturaken pambage, malah lajeng carocosan ngedalaken luh boten karaos. Galhipun sang Prabu kados sinendhal.	Ageng (8)/ 111	kaliyan <i>masa lalu</i>	sang Prabu ingkang sami kaliyan estrinipun ingkang sampun seda inggih menika Dewi Wayi	nggatosaken	ngandika ing galih babagan warninipun prajurit ingkang mirip kaliyan Dewi Wayi, garwanipun paraga ingkang sampun seda	patapan menika mirip kaliyan garwanipun paraga ingkang sampun seda, paraga sanget anggenipun tumratap ing galih, lajeng muwun.
28.	Sang pandhita ajenger midhanget wangsulanipun sang Pangeran. Dene asmanipun sami kaliyan ingkang rayi Dewi Wayi ingkang sampun murud dhateng teped suci. Ciptaning galih, “apa yayi Dewi nitis dadi lanang? Lagi weruh iki, ngelmu panitisan. Dadi sungsang,	Pasamuan Ageng (8)/ 112	Mangu-mangu menawi badhe medharaken raos	Wangsulanipun pangeran ingkang ngandika bilih namanipun “Wayi”, inggih menika nama ingkang sami kaliyan nama estrinipun paraga, Retna Wayi	Namung kendel nggatosaken	Paraga namung kendel lan ngandika ing galih babagan warninipun prajurit ingkang mirip saha nama ingkang ugi sami kaliyan Dewi Wayi, garwanipun paraga ingkang sampun seda	Paraga kaget nalika mireng asmanipun pangeran ingkang rawuh ing guwa patapanipun menika sami kaliyan garwanipun ingkang sampun seda, lajeng nginten bilih Dewi Wayi

	<p>buwana balik. Wong wadon nitis marang wong lanang.</p> <p>Saya kodheng panggalhipun sang wiku, dene sang Prabu putri sakalangkung suka ing galih, ambebingung galhipun ingkang raka...</p>						menika nitis dados kakung.
29.	<p>Sang pandhita awas tumingal. Tetela, yen sang Pangeran malihan putri. Yen ta ingkang garwa Dewi Wayi, sampun seda. Sarta kasat mata piyambak ing sedanipun. Amesthi sang malih warni lajeng kapondhong, awit tetela yen garwanipun. Sarehning sampun seda, dados matur anoraga. “dhuh sang</p>	<p>Welas Asih (9)/ 116</p>	<p>Boten saged kesupen kaliyan <i>masa lalu</i></p>	<p>Pangeran ingkang wonten ing sakngajenging paraga menika malihan putri lan mirip sanget kaliyan ingkang garwa ingkang sampun seda.</p>	<p>Pados kejelasan babagan menapa karsanipun prajurit rawuh dhateng guwa patapanipun</p>	<p>Paraga pados kejelasan dhateng pangeran ingkang malihan putri menika kangge masthekkaken menapa karsanipun rawuh ing guwa pratapanipun paraga</p>	<p>Paraga sampun mangertos bilih pangeran ingkang rawuh ing guwa patapanipun menika putri, nanging piyambakipun taksih mangu-mangu bilih putri menika garwanipun ingkang sakderengipun sampun seda</p>

	damel kuwuring manah kula. Punapa paduka putri prajurit, teka amiguna dhateng tiyang tapa?"						menapa sanes.
30.	“yayi Dewi mahaPrabu. Bab enggonmu karsa boyongi marang aku iku ora bebakal. Nanging bab piselehing keprabon iku banget ing pamokokku. Awit jumenengku ratu ana ing Tuban tiwas tanpa guna sekti, sarta sepi ing kawicaksanan, gampang rusak ing mungsuhan tanpa kawul. Beda karo jumenengmu sinuyudan ing wadyabala. Sanadyan jumeneng ratu putri, kaloka kajanapriya, kuncara ing	Welas Asih (9)/ 117	Boten saged kesupen kaliyan <i>masa lalu</i>	Enget bilih nalika dados Prabu/ raja wonten ing nagari Tuban menika sial, mangka boten kersa dipunangkat dados Prabu wonten ing Banyubiru dening ingkang garwa	Paring solusi ingkang beda kaliyan paraga sanes	Paraga karsa dipunboyong dhateng Banyubiru dening ingkang garwa nanging piyambakipun boten sarujuk menawi kaangkat dados ratu ing nagari kasebut awit saking piyambakipun ingkang nate gagal nalika jumeneng ratu ing Tuban	Dewi Wayi ingkang urip saking sedanipun lajeng kaangkat dados ratu Banyubiru dening ingkang rama. Saksampunipun pinanggih kaliyan paraga lajeng gadhah niyat kangge mboyong ingkang raka dhateng banyubiru lajeng badhe ngangkat dados raja, nanging paraga boten sarujuk awit saking piyambakipun

	amancapraja. Para ratu atas-angin, bawah- angin padha suyud kedhep kabeh. Awit saka misuwiring kaprawiranmu...						ingkang nate gagal nalika jumeneng ratu wonten ing nagari Tuban.
31.	Sang Prabu putri awas tumingal ing citranipun ingkang pindha ratih. Rara sendhang boten kalih kaliyan sang Prabu putri, kados jambe nem sinegar kalih. Namung kaot enem kaliyan sepuh. Pangandikanipun sang Prabu putri, “elok temen, buyut wulusan duwe yoga kaya mangkono.” Sang Prabu ugi melongkok, adulu citranipun rara sendhang dene angeblegi citranipun ingkang rayi. Sang Prabu putri lajeng	Welas Asih (9)/ 123	Bingung kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi	Mirsani garwanipun Udakawimba inggih menika Rara sendhang menika mirip sanget kaliyan Prabu putri (Dewi Wayi) inggih menika kados jambe nem sinegar.	Namung kendel nggatosaken	Paraga namung kendel nggatosaken warninipun rara sendhang ingkang mirip kaliyan Dewi Wayi saha nggatosaken menapa ingkang dipunlampahaken dening ingkang garwa	Paraga saha garwanipun sampun ngawonaken barisan perusuh ingkang sakderengipun nyerang nagari Tuban, lajeng pinanggihi kaliyan Udakawimba sakaluwargi. Ingkang putri kaget ing galih awit saking mirsani garwanipun Udakawimba (Rara Sendhang) ingkang mirip sanget kaliyan

	andangu, “aja dadi atimu kaki wulusan. Aku pitakon marang kowe ing satemene, rara sendhang iku apa anakmu temenan, dene citrane angeram-eramake.						piyambakipun, lan nginten bilih Rara Sendhang menika putrinipun ingkang kalabuh wonten ing sendhang kala rumiyin.
32.	Dereng dumugi pamaosipun sang Prabu putri anjrit sarwi lara karuna. Nanging Dewi sendhang boten tumut bela karuna awit boten sumerep darunanipun. Makaten ugi sang Pangeran Warihkusuma, saya boten tumut bela karuna. Namung kendel nanging ameraki ingkang rayi angudi punapa darunanipun muwun.	Welas Asih (9)/ 124	Bingung kaliyan kedadosan ingkang dipunlampahi	Prabu Putri (garwanipun paraga) ingkang anjrit sarwi lara karuna nanging paraga boten mangertos menapa sebabipun.	Namung kendel nggatosaken	Namung kendel sinambi aneraki ingkang rayi kangge mangertosi menapa darunanipun muwun	Prabu Putri pados kejelasan dhateng Kyai umbul menapa Rara sendhang menika putri kandhungipun, kyai umbul lajeng nyariyosaken ingkang sakleresipun bilih piyambakipun nemukaken Rara sendhang wonten ing sendhang. Saksampunipun

							mangertos makaten, Retna Wayi lajeng muwun, kasusul dening paraga nalika sampun mangertos Rara Sendhang menika putri ingkang kala rumiyin dipunkelikaken wonten ing sendhang.
--	--	--	--	--	--	--	--